CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीनेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमालायाः षष्ठषष्ठीतमं पुष्पम्

आशौच-विवेचन

(आशौच र अन्त्येष्टिमा पर्न सक्ने समस्या र समाधान)

निबन्धकार
प्रा. डा. रामचन्द्र गौतम

प्रकाशक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रन्थकार-परिचय

नाम : डा. रामचन्द्र गौतम

जन्मतिथि : वि. सं. २००३ श्रावण २० गते
श्रावण शुक्ल चतुर्थी

जन्मस्थान : धादिङ जिल्ला, बैरेनी गा.वि.स. वडा नं. १
किराञ्चोक कार्कीडाँडा

पितृ नाम : पं. ज्ञानेश्वर गौतम

कार्यक्षेत्र : प्राध्यापक, ने. सं. वि.

शिक्षा : धर्मशास्त्राचार्य (प्रथमश्रेणी)

विशेषशिक्षा : "धर्मशास्त्रीय राज्य तत्त्वविमर्श:"
विषयमा विद्यावारिधि (पी.एच.डी.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौच-विवेचन

(आशौच र अन्त्येष्टिमा पर्नसक्ने समस्या र समाधान)

तन्त्रशास्त्रका मर्मज्ञ विद्वद्वर
प्रा. श्री माधवप्रसाद लामिछाने ज्यू
लाई सादर समर्पण
रामचन्द्र गौतम
२०७४।३।२

निबन्धकार
प्रा. डा. रामचन्द्र गौतम

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौच-विवेचन

(धर्मशास्त्रसम्बद्ध पुस्तक)

निबन्धकार : प्रा.डा.रामचन्द्र गौतम
प्रकाशन प्रबन्ध : सहप्रशासक हरिहर अधिकारी
भाषा सम्पादन : उपप्रा. सुधन पौडेल
प्रकाशक : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
© सर्वाधिकार ने.सं.वि. मा सुरक्षित
संस्करण : प्रथम (वि.सं.२०५३)
द्वितीय (वि.सं.२०६८)
संख्या : २००० प्रति
प्रकाशन मिति : वि.सं. २०६८
कम्प्युटर सेटिङ्ग : नरेन्द्र तामाङ
मुद्रक : भद्रकाली अफसेट प्रेस प्रा.लि.
काठमाडौं, फोन: ४१६८०९१
मूल्य रु : १५५/- (एक सय पचपन्न)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University
बेलझुण्डी, दाङ
Beljhundi, Dang

उपकुलपतिको कार्यालय
Office of The Vice- Chancellor

Reference No.
पत्र संख्या :- (फा.नं.)/च.नं.
चलानी नम्बर :

Date :
मिति :- २०६७/९/५

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयोनान्यस्य कस्यचित्

विश्वमा अनन्त प्राणी छन् । शास्त्रकारहरूले ८४ लाख योनिको वर्णन गरेको पाइन्छ। तर सबैजसो भोग योनिमा पर्छन्। सात्त्विक ऊर्ध्वलोकको भोग, राजस मध्यलोकको भोग, तामस अधोलोकको भोगमा नियन्त्रित छन्। मनुष्य मध्यलोकको भोगमा नियन्त्रित भए पनि वुद्धि र विवेकले उसले स्वतन्त्र पुरुषार्थ गर्न सक्ने किरण प्राप्त गरेको छ। शास्त्रको सिद्धान्त छ- सुख र दुःख धर्म र अधर्मद्वारा प्राप्त हुन्छन्। धर्म सदाचार र सद्व्यवहारवाट पैदा हुन्छ । त्यसको विपरीततावाट अधर्म पैदा हुन्छ । संसारमा धेरै मनुष्य छन् । देश, काल, परिस्थिति र कर्मअनुसार सवैसँग आ-आफ्नै वुद्धि, विवेक र तर्क छन्। सदाचार र सद्व्यवहारका सम्वन्धमा एकले अर्काको कुरा नमान्न पनि सक्छ। त्यसैले अपौरुषेय श्रुति र श्रुतिमूलक सूत्र, स्मृति, पुराण, आगम आदिलाई नै सदाचार र सद्व्यवहारमा प्रमाण मान्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले विवेकशील हाम्रा पूर्वजहरूले इन्द्रियद्वारा साक्षात्कार गर्न नसकिने सदाचार र सद्व्यवहारमा सधैं शास्त्रलाई नै साक्षी-प्रमाण मान्दै आएका छन्। अन्यथा कार्याकार्य, भक्ष्याभक्ष्य, गम्यागम्य सवैथोक विवेकपूर्वक नगर्ने र यी सवैथोक गर्नेमा फरक केले छुट्याउने ? के कामले जीवनलाई प्रकाशतर्फ लैजान्छ, के कामले अन्धकारतिर लैजान्छ भन्ने कुराको निर्क्योल केले गर्ने ? यसैका लागि शास्त्रज्ञान अपेक्षित छ। अशुचि भनेको अशुद्ध हो, त्यसैवाट आशौच शव्द वन्दछ । आशौच धेरै प्रकारवाट पैदा हुन सक्छ, तापनि यस आशौच विवेचनामा विशेषतः मरणाशौच र जननाशौचलाई लिइएको देखिन्छ। नेपालीमा यसलाई जूठो र सूतक भन्ने चलन छ। कस्तो जूठो र कस्तो सूतक पर्दा कस-कसले कति-कति आशौच वार्नुपर्छ ? के-के विधि गर्नुपर्छ ? मुमूर्षु र उसका सन्तति वन्धु-वान्धवले के गर्नुपर्छ ? के गर्दा परलोकमा मृतकलाई राम्रो हुन्छ र यहाँका सन्तति दाजुभाइ शुद्ध भई कल्याण हुन्छ भन्ने कुरा यस पुस्तकमा विद्वान् लेखकले दर्साउनु भएको छ ।

नेपालका डाँडा-काँडामा वस्ने अशिक्षित, अर्धशिक्षित र आधुनिक शिक्षित सवैलाई चासो परिरहने विषयमा लेखकले नेपाली भाषामा शास्त्रका प्रमाण दिएर राम्रै सहयोग पुऱ्याउनु भएको छ। यो पुस्तक सवैलाई लाभदायक हुने हाम्रो विश्वास छ।

+977-82-520964/520965
फ्याक्सः+ ९७७ -०८२-५२०९६४
पोष्टवक्स नं. ५००३

+९७७-८२-५२०९६४/५२०६५
Fax +7 082- 520946
Post Box No. 5003

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University
बेलझुण्डी दाङ्ग
Beljhundi, Dang

उपकुलपतिको कार्यालय
Office of The Vice- Chancellor

Reference No. Date :

पत्र संख्या :- (फा.नं.)च.नं. मिति :- २०६७/९/५

चलानी नम्बर :

संस्कृत पढेकै भए पनि यस विषयको अध्ययन नभएकालाई सापिण्ड्यविवेचन, जननाशौच, मरणाशौच, सूतकमा सूतक खापिने, जूठोमां जूठो खापिने, सूतकमा जूठो खापिने, जूठोमा सूतक खापिने, असगोत्र सपिण्डाशौच, असवर्ण सपिण्डाशौच, कर्तृभेदाशौच, कर्मभेदाशौच, मरणदोषाशौच, अन्त्यकर्म, मलिन क्रिया, मध्यम क्रिया, उत्तम क्रिया, विशेष योग र विशेष अवस्थामा मर्नेको दाहविधिजस्ता व्यवहारमा दिनानुदिन परिरहने कुराका लागि यस पुस्तकले राम्रैसँग अड्को फुकाएको छ। इन्द्रियप्रत्यक्षजन्य ज्ञानभन्दा पर रहेका योगप्रत्यक्षगम्य अलौकिक साक्षात्कारबाट बुझ्न सकिने शुद्धाशुद्धि र धर्माधर्ममा हाल शास्त्रमात्र एक सहारा रहेका छन्। यस्ता शास्त्रका प्रकाशनमा सहयोग गर्ने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयलाई नेपाली जनमानसबाट अवश्य शुभेच्छा प्राप्त भइरहने छ।

हाम्रो समाजमा चलेका धर्मसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसिन्धु, निर्णयसिन्धुजस्ता पुस्तकको हुबहु नेपाली अनुवादसमेत विद्वान्हरूबाट आउनुपर्छ भन्ने आग्रह छ।

विद्वान् लेखकले उत्तमक्रिया शीर्षकअन्तर्गत "बाबु-आमा आदिको आशौचावधि र मङ्गलकार्य" भन्ने उपशीर्षकमा सबै औरस छोराहरूको र सहोदर सबै दाजुभाइको पैंतालीस दिन जूठो बार्नुपर्छ भनेर निर्णयसिन्धुको "पित्रोरब्दमशौचं स्यात् षण्मासं मातुरेव च । त्रैमासिकं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः" भन्ने श्लोक उद्धरण गर्नुभएको छ । "भ्रातृपुत्रयोः" यो षष्ठी विभक्तिको दुई वचनको रूप हो। त्यसैले द्वित्वविशिष्टौ भ्रातृपुत्रौ अर्थात् अयमेकः अयमेकः इमौ द्वौ यस्तो अपेक्षा बुद्धि हुन्छ। यसैले एक भ्राता र एक पुत्रको मात्र पैंतालीस दिन जूठो बार्नुपर्ने हुन्छ। त्यसमा "ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः" भन्ने वचन द्वारा ज्येष्ठभ्राता र "स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः" भन्ने बचनअनुसार ज्येष्ठ पुत्रमात्र पर्दछन्। त्यसैले अरू सहोदर भाइ र अरू औरस छोराहरूको पनि सपिण्डाशौचसरह नै आशौच हुनुपर्छ भन्ने मलाई लागेको छ । अन्यथा भ्रातृपुत्रयोः द्विवचन नभएर भ्रातृपुत्राणां बहुवचन हुनुपर्थ्यो। यसमा मेरो अल्पज्ञानले नभेटेको पनि हुन सक्छ। यसबारे विद्वान्हरूबाट निर्णीत हुने नै छ। फेरि फेरिका प्रकाशनमा परिमार्जित भएर आइरहने कुराबारे मजस्ता अल्पज्ञले केही भन्नुपर्छ भन्ने लाग्दैन। अन्तमा विद्वान् लेखकलाई धन्यवादसहित शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

(विदुरप्रसाद पौडेल)
उपकुलपति

+९७७-८२-५२०९६४/५२०९६५
फ्याक्स:+९७७ -०८२-५२०९६४
पोष्टबक्स नं. ५००३

+977-82-520964/520965
Fax +977 082- 520946
Post Box No. 5003

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University
बेलझुण्डी, दाङ
Beljhundi, Dang
शैक्षिक प्रशासन महाशाखा
शिक्षाध्यक्षको कार्यालय
Office of The Rector

In Reply please refer to
पत्र संख्या :- (फा.नं.)
चलान

मिति :- २०६७/११/२३

विषय :- शुभकामना

संस्कृत वाङ्मयमा कहलिएका अठार विद्याहरूअन्तर्गत चार वेद (ऋक्, यजु, साम र अथर्व), छ वेदाङ्ग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दशास्त्र र ज्यौतिष) का साथै पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद र अर्थशास्त्र पर्दछन् । यसरी धर्मशास्त्र अठार विद्याअन्तर्गतको महत्वपूर्ण विधा हो । धर्मशास्त्र प्राचीन विधिशास्त्रमात्र होइन, यसले आज पनि हाम्रा धार्मिक-सांस्कृतिक मान्यता र दैनन्दिन व्यवहार एवं आचार हरूलाई निर्दिष्ट गरिरहेको छ । प्रचलित विधिशास्त्रमा समेत धर्मशास्त्रको आफ्नै विशिष्ट महत्व छ । हिन्दुहरूका धार्मिक र सांस्कृतिक कृत्यहरूलाई निर्दिष्ट गर्नुका साथै धर्मशास्त्रले समग्र मानवीय व्यवहारलाई समेत आलोकित गर्दछ । अत: धर्मशास्त्रको आफ्नै विशिष्ट महत्व र स्थान छ । सवै जाति, धर्म वा वर्गका व्यक्तिहरूलाई यसको ज्ञान उपयोगी हुन सक्दछ ।

प्रस्तुत ग्रन्थ आशौच विवेचन धर्मशास्त्रकै एक अङ्ग हो । सवै जाति र वर्गले कुनै न कुनै रूपमा आशौच र अन्त्येष्टि संस्कार सम्पन्न गर्छन् । तैपनि धार्मिक-सांस्कृतिक दृष्टिले यहाँ वर्णित विषयवस्तुको प्रत्यक्ष सरोकार हिन्दुधर्मसँग रहेको छ । आशौच र अन्त्येष्टिका विषयमा व्यवहारमा अनेक समस्याहरू आइपर्ने गर्दछन् र प्रौढ संस्कृत भाषामा रचिएका धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा सवैको पहुँच संभव हुँदैन । अत: धर्मशास्त्रका विद्वान् प्रा.डा. रामचन्द्र गौतमद्वारा सरल नेपाली भाषामा प्रमाणहरूसहित तैयार गरिएको यो ग्रन्थ विश्वविद्यालयले प्रकाशनमा ल्याएको थियो । यसको बढ्दो माग र विभिन्न क्षेत्रका विद्वान्हरूवाट प्राप्त सुझावहरूसमेतलाई ध्यानमा राखी प्रा.रामचन्द्र गौतमवाट नै पुनर्विवेचना गरिएको यो दोस्रो संस्करण विश्वविद्यालयले प्रकाशनमा ल्याउँदै छ । पुनर्विवेचनाका लागि प्रा. रामचन्द्र गौतम र प्रकाशन सहयोगीहरूसमेतको प्रशंसा गर्दै यो प्रकाशन जिज्ञासुहरूको आवश्यकता पूरा गर्न र आशौच तथा अन्त्येष्टिका सन्दर्भमा उत्पन्न व्यावहारिक समस्याहरूको समाधान दिन सफल होस् भन्ने कामना गर्दछु ।

(प्रा.डा.भागवतप्रसाद शर्मा)
शिक्षाध्यक्ष
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वेलझुण्डी, दाङ

☎-०८२-५२०९६५
फ्याक्स -०८२-५२०९६४
☎+977-82-520964/520965
Fax - 082- 520946

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथम संस्करणको शुभकामना

परापूर्वकालदेखि वैदिक सनातनीहरूले आफ्ना आचार-विचार र संस्कारहरूलाई अविच्छिन्न रूपमा पालना गर्दै आएका छन् । श्रुति, स्मृति र पुराणहरू हाम्रा यावत् धार्मिक कृत्यका आधार ग्रन्थहरू हुन् । हाम्रा विद्वान्हरूले यिनै धर्मग्रन्थहरूको अध्ययन, मनन र अनुशीलन गरेर हाम्रा यावत् धार्मिक कृत्यसम्बन्धी पद्धतिहरूको निर्माण गरे । यिनै कृत्यहरूमा हाम्रो संस्कार र संस्कृति आधारित छ । हाम्रो देश नेपालमा संस्कृत भाषामा लेखिएका पद्धतिका आधारमा सम्पूर्ण धार्मिक कृत्य गरिन्छन् ।

हाम्रो समाजमा सबैले संस्कृत जान्दैनन् । त्यसले गर्दा धर्मशास्त्रीय विषयमा समस्या भइरहेको हुन्छ । हाम्रा गाउँघरका सामान्य लेखपढ गर्नसम्म सक्ने मानिसहरूलाई पनि धर्मशास्त्रका निर्णय जान्न चासो रहेको पाइन्छ, तर तिनमा सबैको पहुँच पुग्न सकेको हुँदैन । यसैले यी विषयहरूबारे सरलरूपमा सबैले ज्ञान पाउन सकून् भन्ने उद्देश्यले महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्रबाट नेपाली भाषामा "आशौच विवेचन" नामक पुस्तक प्रकाशन हुन गइरहेको छ । यो अत्यन्त खुसीको कुरा हो । यो पुस्तकको प्रकाशनले हाम्रो

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशवासीहरूको घरदैलोमा पुगी आशौच सम्बन्धमा उठेका समस्याहरूको समाधान गर्न ठूलो सघाउ पुग्नेछ भन्ने मलाई लागेको छ ।

धर्मशास्त्रका विभिन्न ग्रन्थको आलोडन गरी यस पुस्तकको लेखन कार्य गरेर महेन्द्र सं. वि. वि. को कार्यमा सघाउ पुऱ्याउनु भएकोमा म सर्वप्रथम लेखक महोदय सह-प्राध्यापक डा. रामचन्द्र गौतमज्यूप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । उहाँले निकै निष्ठापूर्वक यो पुस्तकको तयारीका लागि मेहनत गर्नु भएको छ । साथै यथासमयमा ग्रन्थ प्रकाशन गर्न सकेकोमा म यस म.सं.वि.वि. अनुसन्धान केन्द्रलाई पनि धन्यवाद नदिइरहन सक्तिनँ ।

अन्तमा यो "आशौच विवेचन" पुस्तक सर्वसाधारण जनतासमेत सबैको सेवा पुऱ्याउन समर्थ होस् यही मेरो हार्दिक शुभकामना छ ।

धन्यवाद

माधवराज गौतम
उप-कुलपति
म.सं.वि.वि.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकीय

संस्कृत वाङ्मयभित्र रहेका ज्ञान-विज्ञान, धर्म-संस्कृति, कला-साहित्य र दर्शन आदिका विविध उपयोगी विषयहरूलाई जनसमक्ष पुऱ्याई सेवा उपलब्ध गराउनु नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले आफ्नो कर्तव्य सम्झेको छ । यसै लक्ष्यअनुरूप यस विश्वविद्यालयले विभिन्न विषयमा अनुसन्धान तथा ग्रन्थ सम्पादन र प्रकाशन कार्यक्रमलाई अगाडि वढाउँदै आएको छ । आधुनिक युगमा सूचना र प्रकाशनको महत्त्वलाई गम्भीरतापूर्वक आत्मसात् गर्दै आफ्ना गतिविधिहरूलाई प्रकाशनमा ल्याउने कार्यक्रमहरूमध्ये ग्रन्थ प्रकाशन पनि एउटा मुख्य कार्यक्रम हो । यसै परिप्रेक्ष्यमा केही वर्षअघि विश्वविद्यालयको चौंधौं ग्रन्थ पुष्पका रूपमा अनुसन्धान केन्द्र शास्त्रानुसन्धान परिषद्मार्फत् प्रकाशित **'आशौच-विवेचन'** पुस्तकको दोस्रो संस्करणलाई नेसंविले पुनः जनसमक्ष प्रस्तुत गर्दै छ ।

श्रुति, स्मृति र पुराणहरूका आधारमा हाम्रा पूर्वाचार्यहरूले संस्कृत भाषामा निर्णयसिन्धु र धर्मसिन्धुजस्ता निर्णय ग्रन्थहरू लेखेका छन् । यिनै अनुसार हाम्रा यावत् धार्मिक निर्णय गरिन्छन् । यी ग्रन्थहरू संस्कृत भाषामा लेखिएका हुनालें सबैका निम्ति सहज बोधगम्य छैनन् । यो विषय सबैले स्वीकार गरेको यथार्थ हो । त्यसमा पनि जूठो सूतकजस्ता संवेदनशील कुरा हरेक सनातन धर्मावलम्वीका जीवनमा आइपरिरहन्छन् र त्यसवारे समस्या परिरहन्छन् । त्यस्ता धार्मिक समस्याको समाधान गर्न नेपाली भाषामा लेखिएको सरल पुस्तकको प्रकाशन हुनु वाञ्छनीय ठानेर नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले यो पुस्तक नेपाली भाषामा प्रकाशित गरेको हो । विशेष अनुसन्धान (परियोजना) अन्तर्गत लेखाइएको यस **'आशौच-विवेचन'** पुस्तकका लेखक वाल्मीकि विद्यापीठका तत्कालीन सह-प्राध्यापक डा.रामचन्द्र गौतमले धेरै ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी सरल ढङ्गले नेपाली भाषामा लेखिदिनु भई विश्वविद्यालयको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु भएको छ । साथै यस पुस्तकको प्रकाशनमा सम्पादन कार्यसमेत गरिदिनु भएकोमा विद्वान् लेखक महोदय धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । यस पुस्तकबाट गाउँघर-कुनाकाप्चासम्मका जनताको दैनन्दिन समस्यासँग गाँसिएका आशौचसम्वन्धी शङ्काहरूको सजिलैसँग समाधान गर्न सघाउ पुग्ने भन्ने आशा गरिएको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्पादकीय

उच्च हिमशैलको काखमा आर्यतपोभूमिका रूपमा अवस्थित, पशुपतिनाथ सनाथित, कृष्णसारमृगको स्वच्छन्द विचरणले परमपवित्र, आर्यसंस्कृतिको प्रमुख केन्द्र यस मनोरम नेपाल भूमिमा हामी वैदिक सनातनधर्मानुयायीहरू नै अधिक सङ्ख्यामा वस्दछौं । विद्याध्ययन नै हाम्रो परम कर्तव्य मानिएको छ । जस अनुसार हामीले वेदादि अष्टादश विद्याको[1] अध्ययन, अध्यापन यथाधिकार सतत गर्नुपर्ने हुन्छ । विद्याको अध्ययन, अध्यापनले मात्र धर्मार्थादि पुरुषार्थ प्राप्त हुन सक्दैनन् भन्ने शास्त्रको उद्घोष रहेको हुँदा हाम्रा निम्ति आचारको पनि त्यत्तिकै आवश्यकता पर्न जान्छ । भनिएको पनि छ- 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' । अर्थात् शास्त्रप्रतिपादित आचार धर्म हामी सवैले यत्नतः पालन गर्नुपर्छ, नगर्नेलाई वेदले समेत पवित्र तुल्याउन सक्दैनन् । त्यसो हुँदा परम्परागत आफ्नो आचार पालन गर्नेतर्फ हामी सदा सतर्क रहन्छौँ र श्रद्धा एवं विश्वासका साथ पालन गर्छौं पनि । हामीहरूले पालन गर्ने र गर्दै आएका प्रमुख आचारहरूमा आशौच पनि पर्दछ । हामीहरूको प्रमुख आचार (कर्तव्य) भित्र पर्ने मृतक पित्रादिको दाहसंस्कारादि क्रिया

---

[1]. याज्ञवल्क्यप्रतिपादित पुराणादि चौध र शौनकोक्त आयुर्वेदादि चारसमेत विद्या अठार छन् ।

क) पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशः ॥ (या.स्मृ. १/३)

ख) आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ (शौनकः)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्ने र आशौच (जूठो सूतक) बार्ने सम्बन्धमा समय समयमा हाम्रो व्यवहार (समाज) मा अनेक समस्या उपस्थित भइ नै रहन्छन् । उत्पन्न समस्या समाधान गर्न सर्वथा सक्षम एवं सतत उद्यत गौतम, आपस्तम्व, वौधायनादि महर्षिद्वारा प्रणीत अनेक धर्मसूत्र ग्रन्थहरू, कात्यायनादि मुनिरचित श्रौत सूत्रहरू, पारस्करादिद्वारा निर्मित गृह्यसूत्रहरू र मनु, याज्ञवल्क्य, पराशरादि ऋषिविरचित विभिन्न स्मृति ग्रन्थहरू छन् । यिनका अतिरिक्त कमलाकर, काशीनाथ, हेमाद्रि, आदित्याचार्य प्रभृति विद्वान्हरूद्वारा लिखित निर्णयसिन्धु, धर्मसिन्धु, चतुवर्गचिन्तामणि, षडशीतिजस्ता आशौच निर्णायक अन्य विविध निबन्ध ग्रन्थ पनि छन् । तर यी ग्रन्थ संस्कृतभाषामा लेखिएका अति कठिन र गहन पनि भएकाले विशिष्ट विद्वान्हरूका लागि मात्र उपयुक्त छन् । त्यस्ता विद्वान् अहिले निकै कम छन् । त्यसो हुँदा हाम्रो नेपालका सवै भागमा त्यस्ता विद्वान्हरू पाइँदैनन् । सामान्य संस्कृत पढेका पुरोहितादिले र संस्कृत राम्रै जानेका भए पनि धर्मशास्त्रको गम्भीर अध्ययन तथा चिन्तन नगरेका व्यक्तिले धर्मशास्त्रका उक्त ग्रन्थहरूको मर्म वुझ्न सक्दैनन् । त्यसकारण व्यवहारमा उत्पन्न आशौचसम्वन्धी समस्याको शास्त्रीय (ठीक) समाधान हुन नसकी सर्वसाधारण जनतालाई निकै असजिलो परिरहेको छ । साथै कतिपय ठाउँमा त शास्त्रविपरीत काम भइरहेको पनि पाइन्छ । यस्तो स्थितिमा धर्मशास्त्रका अनेक ग्रन्थका अनेक प्रकरणमा छरिएर रहेका व्यवहारमा परिरहने आशौचसँग सम्वद्ध विविध समस्याहरूको समाधानका लागि सर्वथा उपयुक्त प्रमाण खोज गरी सङ्गतिअनुसार एकत्र सङ्कलन गरी तिनै प्रमाणको पूर्ण आधारमा प्रायः सवैले वुझ्ने नेपाली भाषामा लेखिएको सरल र सुस्पष्ट एक निवन्ध ग्रन्थ अहिले हाम्रो नेपालको सनातन धर्मानुयायी जनसमुदायका निमित्त नितान्त अपेक्षित भएको छ ।

उक्त तथ्यलाई ध्यानमा राखी **'आशौच-विवेचन'** शीर्षकमा अनुसन्धानात्मक तथा प्रामाणिक प्रवन्ध तयार गरी हिन्दू जनसमाजका अगाडि उपस्थापन गरिएको छ । प्रस्तुत निवन्धमा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौच र अन्त्येष्टि कालमा पर्न सक्ने धेरै जसो समस्याको समाधान गरिएको छ । अत: यो निवन्ध धर्मशास्त्रका गहनतम ग्रन्थको अध्ययन गरी ठीक वेठीक छुट्ट्याउन नसक्ने जनसाधारणका निम्ति र व्यवहारमा परेका समस्या समाधानका लागि अरू ग्रन्थ पल्टाई मगज खियाइरहनु नपर्ने भएकाले संस्कृतका विद्वान्हरूकै निम्ति पनि अति उपयोगी हुनेछ । कस्तो समस्याको समाधान कुन प्रमाणका आधारमा कसरी गर्ने र परीक्षामा प्रश्नोत्तर कस्तो दिने भनी द्विविधामा परिरहेका धर्मशास्त्रका विद्यार्थीका लागि त यो पुस्तक सञ्जीवनी नै हुनेछ ।

उक्त अनुसार सवै किसिमका मानिसहरूका लागि सर्वथा सहयोगी हुनसक्ने भएकोले वैदिकधर्मानुगत जनसमाजमा यस ग्रन्थको भूमिका महत्वपूर्ण रहने विश्वास लिइएको छ ।

यस निवन्धलाई तीन प्रकरणमा विभाजन गरिएको छ- **(१) परिभाषा प्रकरण (२) आशौच प्रकरण (३) अन्त्येष्टि प्रकरण ।**

परिभाषा प्रकरणमा- सापिण्ड्यादि विशद् विवेचनका साथै आशौचको स्वरूप, आशौच भेद र आशौच कालसम्बन्धी विविध पक्षमा प्रकाश पारिएको छ ।

आशौच प्रकरणमा- अल्पाशौच, अधिकाशौच, पूर्णाशौच, संपाताशौच, अतिक्रान्ताशौच, वालाशौच, असगोत्रसपिण्डाशौच, विविधक्रियाशौच, असवर्णसपिण्डाशौच, कर्तृभेदाशौच, कर्मभेदाशौच, द्रव्यभेदाशौच, मरणदोषाशौच आदि विषय र यिनैसँग सम्वद्ध अन्य विविध विषयमा पनि यथासम्भव विस्तृत विवेचन गरिएको छ ।

अन्त्येष्टि प्रकरणमा- अन्त्य कर्म, मलिनक्रिया, मध्यमक्रिया र उत्तमक्रिया, यी विषय र यिनैसँग सम्वन्ध भएका अरू धेरै विषयको विवेचन गरिनुका साथै विशेष योग र विशेष अवस्थामा मर्नेको दाहविधिको पनि स्पष्ट विवेचन गरिएको छ ।

उक्त तीनै प्रकरणमा उल्लिखित विषयको निर्णय (विवेचन) गर्दा कुनै विषयमा शास्त्रीय छलफल र मत मतान्तरसमेत उपस्थापन गरी वास्तविक निर्णय दिइएको छ भने मतान्तर देखाइरहनु त्यति आवश्यक नठानिएका कतिपय विषयमा वास्तविक निर्णयमात्र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिइएको छ । चल्तीमा त्यति नआउने विषयको विवेचन नै गरिएको छैन । व्यवहारमा वढी प्रचलित र आवश्यक पनि ठानिएका विषय वा समस्याको मात्र छनोट गरी निर्णय दिइएको छ । निर्णीत विषयहरूलाई स्तरीय, शास्त्रीय एवं उपयोगी बनाउन खोजिएको हो । के कस्तो हुन सकेको छ, मूल्याङ्कन गर्ने जिम्मा विद्वान्हरूलाई नै दिएको छु । विस्मृति, असावधानी वा मुद्रणसम्वन्धी दोषले गर्दा कतै कुनै न्यूनाधिक एवं त्रुटि पनि भएको हुन सक्ला, यदि त्यो भएको रहेछ भने पनि "परिगृह्णन्ति साधवः" गुणैक पक्षपाती दोषज्ञहरू क्षमान्वित नै हुनेछन् र उपयुक्त सुझाव दिई सुधार गर्ने अवसर प्रदान गर्नेछन् भन्ने आशा राखेको छ ।

आर्यहरूको प्रमुख संस्कृति (आचार) का रूपमा रहेको आशौचमा पर्न सक्ने समस्यावारे शास्त्रीय प्रमाण दिई ठीक समाधान गरिएको नेपाली भाषामा लेखिएको प्रामाणिक निबन्ध ग्रन्थ अहिले नेपालका आर्य जनसमाजका लागि अति आवश्यक भएको महसुस गरी केही आर्थिक सहयोगसमेत उपलब्ध गराई विशेष अनुसन्धान कार्यक्रमअन्तर्गत मलाई यो निवन्ध लेख्न लगाई प्रकाशितसमेत गरिदिएकोमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसो त यो ग्रन्थको पहिलो संस्करण वि.सं.२०५३ सालमा प्रकाशित भैसकेको थियो । उक्त संस्करण पाठकहरूले निकै रुचाएको सुन्दा ग्रन्थकारका नाताले म अत्यन्त हर्षित छु । आशा छ, दोस्रो संस्करण पनि पाठकहरूले अवश्य मन पराउनु हुनेछ । पुस्तकको दोस्रो संस्करण प्रकाशनका लागि निरन्तर प्रेरणा दिने नेसंविका उपकुलपति विदुरप्रसाद पौडेल, शिक्षाध्यक्ष प्रा.डा. भागवतप्रसाद शर्मा र कुलसचिव प्रा.कार्तिकेय झाप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । पुस्तकको दोस्रो संस्करण निकाल्नका लागि आवश्यक तारतम्य मिलाइदिनुहुने नेसंविका सहप्रशासक हरिहर अधिकारी र भाषासम्पादनमा सहयोग पुर्‍याएकोमा उपप्रा.सुधन पौडेललाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

-डा. रामचन्द्र गौतम

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसूची

(१) परिभाषा प्रकरण- १-३२

सापिण्ड्यादि विवेचन

एकशरीरावयवान्वयवाट सिद्ध हुने सापिण्ड्य-१, एकपिण्डदानक्रियान्वयवाट सिद्ध हुने सापिण्ड्य-१, समानोदकता-४, सगोत्रता-५, कसैको पनि सापिण्ड्यादिमा फरक नपर्ने-५, असगोत्र सापिण्ड्य निरूपण-६, असवर्ण सापिंण्ड्य निरूपण-७, आशौचको स्वरूप-८, आशौचको उत्पत्ति-९, आशौचका भेद-१२, आशौचकालनिरूपण-१३, आशौच बार्नुपर्ने र नपर्ने अवस्था-१४, जननाशौचमा अस्पृश्यता-१५, सूतिकाको कर्ममा अयोग्यता-१६, पशु र जलमा अशुद्धि-१६, मरणाशौचमा अस्पृश्यता-१७, आशौचमा कर्तव्याकर्तव्य-१८, आशौचको प्रारम्भ-२०, आशौच घटी बढी बार्न नहुने-२१, आशौच शुद्धिका कारण-२२, प्रेतसंसर्ग-२३, आशौचीसँगको संसर्ग-२४, मुण्डन विचार-२४, रातमा जन्म वा मरण भएमा-२५, अनुलोमसङ्कर र तिनको आशौच-२६, प्रतिलोम सङ्कर र तिनको आशौच-२८, व्रात्यादि वर्णसङ्कर र तिनको आशौच-३०, सपिण्डादिमा विवाह गर्नेको आशौच-३१, पक्षिणी शव्दको अर्थ-३१, मध्यमषोडशी-३२

(२) आशौचप्रकरण- ३३-१३६

जननाशौच

छोरी सुत्केरी भएमा-३३, गर्भस्राव भएमा-३३, गर्भपात भएमा-३४, पूर्णजननाशौच-३४, नाल काट्नुभन्दा पहिला वालक मरेमा-३५, नाल काटिसकेपछि वालक मरेमा-३५

जननाशौचमा संपाताशौच

समान सुत्केरो खापिएमा-३६, असमान सुत्केरो खापिएमा-३६, सपिण्डजननमा स्वपुत्रजनन भएमा-३७, एउटा सुत्केरो सकिन एक रात वा एक प्रहर मात्र वाँकी छँदा अर्को सुत्केरो परेमा-३७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरणाशौचमा संपाताशौच

मरणाशौच खापिएमा-३८, अल्पाशौचमा दीर्घाशौच परेमा-३९, प्रेतपुत्रादि पूर्वाशौचशेषले शुद्ध नहुने-३९, सपिण्डहरू पूर्वाशौच शेषले शुद्ध नहुने-४०, सपिण्डाशौचमा अघवृद्धिमत् आशौच परेमा-४०, मरणाशौचमा जननाशौच परेमा-४१, जननाशौचमा मरणाशौच परेमा-४१, अल्पमरणाशौचमा दीर्घजननाशौच परेमा-४१, आमाको आशौचमा बाबुको आशौच परेमा-४२, बाबुको आशौचमा आमाको आशौच परेमा-४२, वाबु आमाको एकैदिन मृत्यु भएमा-४५, वावु आमाको आशौचमा सपिण्डाशौच परेमा-४५, वावुको आशौचमा आमा सुत्केरी भएमा-४६, बावु आमाको आशौचमा पत्नी सुत्केरी भएमा-४६

अतिक्रान्ताशौच

दश दिन वितिसकेपछि जननाशौच सुनिएमा-४७, वावु आमाको अतिक्रान्ताशौच-४८, पतिपत्नीको अतिक्रान्ताशौच-४९, सौतेनीआमाको अतिक्रान्ताशौच-४९, औरस छोराको अतिक्रान्ताशौच-४९, विवाहिता छोरीलाई वावुआमाको अतिक्रान्ताशौच-४९, अनुपनीतादि सपिण्डको र मातुलादिको अतिक्रान्ताशौच-५०, सोदक र सगोत्रको अतिक्रान्ताशौच-५१, सपिण्डको अतिक्रान्ताशौच-५१, तीन दिन वार्नुपर्ने अतिक्रान्ताशौच-५२, देशान्तरमा मृत्यु हुँदा पनि अतिक्रान्ताशौच कम नहुने-५२, देशान्तर लक्षण-५३

बालाशौच

दाँत नउम्रिँदैको शिशु मरेमा-५४, दाँत आइसकेको, तर दुई वर्ष ननाघेको वालक मरेमा-५४, दुई वर्षमाथिको वालक मरेमा-५५, वालिकाको मृत्यु भएमा-५६, वाग्दत्ता कन्या मरेमा-५७, शूद्रवालक मरेमा-५७

असगोत्र सपिण्डाशौच

विवाहिता छोरीको आशौच-५८, विवाहिता छोरीलाई वावुआमाको आशौच-५९, दिदीबहिनी र दाजुभाइमा आशौच-५९,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मामा भानिजमा आशौच-६०, मातामहादिको आशौच-६१, सानीमा ठूलीआमा आदिको र त्रिविध वान्धवको आशौच-६१, सासू ससुरा आदिको आशौच-६२, धर्मपुत्रको आशौच-६३, आचार्यादिको आशौच-६४, युद्धमा मर्नेको आशौच-६५, गाउँ अशुद्ध हुने अवस्था-६६, गाई आदि पशु परेमा-६६, घरमा शूद्रादिको मृत्यु भएमा-६७

विविध क्रियाशौच

रोदनाशौच-६७, स्पर्शाशौच-६८, अलङ्करणाशौच-६९, अनुगमनाशौच-६९, वहनाशौच-७०, दहनाशौच-७१, अन्नभक्षणाशौच-७२, अतिक्रान्ताशौचमा दोष नलाग्ने-७३

असवर्ण सपिण्डाशौच

तल्लावर्णको आशौच-७४, माथिल्ला वर्णको आशौच-७४, प्रतिलोम जातिको आशौच-७५, ल्याइता स्वास्नीको आशौच-७६, पोइल गएकी स्वास्नीको आशौच-७७, अनौरस छोराको आशौच-७८, अक्षतयोनि ल्याइता स्वास्नीको आशौच-७९, घरमालिकलाई काम गर्नेको आशौच-७९, काम गर्नेलाई घरमालिकको आशौच-८०, अर्काको घरमा काम गरेर वसेकालाई.......-८१, आशौचापवाद-८१

कर्तृभेदाशौच

व्रह्मचारी आदिलाई आशौच-८२, असंस्कृतलाई आशौच-८३, पतितादिलाई आशौच-८४, आपत्मा परेकालाई आशौच-८५, यज्ञादिमा वसेका व्राह्मणादिलाई आशौच-८६, राजकार्यमा प्रवृत्त व्यक्तिलाई आशौच-८७

कर्मभेदाशौच

व्रत, यज्ञ र विवाह आदिमा आशौच-८८, यज्ञव्रतादिको प्रारम्भ-८९, नान्दीश्राद्धको अवधि-८९, श्रौतस्मार्तादि कर्ममा आशौच-९०, दशैमा आशौच परेमा-९०

द्रव्यभेदाशौच

फलफूल, आमान्न आदिमा दोषाभाव-९२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरणदोषाशौच

आत्महत्या गर्नेको आशौच-९३, प्रमादले मर्नेको आशौच-९४, पतितादिको आशौच-९५, आत्महत्या गर्नेको, प्रमादले मर्नेको र पतितको लाश पानीमा फाल्नुपर्ने-९७, आत्महत्या गर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया-९८, प्रमादले मर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया-१०१, पतितको और्ध्वदेहिक क्रिया-१०३, पतितको वर्गीकरण-१०४, मर्नेबित्तिकै क्रिया गर्न सकिने पतितहरू-१०५, मृत्यु भएको एक वर्ष पछिमात्र क्रिया गर्न सकिने पतितहरू-१०६, पतितको क्रिया-केही उदाहरण-१०७, दुर्मरणमा गर्नुपर्ने दान-११०, दुर्मरणमा गर्नुपर्ने प्रायश्चित्तादि गर्न नसकेमा-११४, सर्पले टोकेर मर्नेको क्रिया-११५, सर्पबाट आत्महत्या गर्नेको क्रिया-११५, प्रमादले सर्पबाट मर्नेको क्रिया-११६, सर्पको टोकाइबाट मर्नेको क्रिया-११६, असंस्कृतको दुर्मरण भएमा-११७, अस्पतालमा मृत्यु भएमा-११८

विधानतः आशौचाभाव

संन्यासी मरेमा-११९, संन्यासीको रूप लिएका सबैलाई संन्यासी मान्न नसकिने-१२२

विविध क्रिया

नारायणबलि-१२३, पर्णशरदाहविधि-१२७, हराएको मान्छेको क्रिया- १३०, शवदाहमा दिनशुद्धि-१३१, प्रायश्चित्तका भेद-१३२, कृच्छ्रव्रतका अनुकल्प-१३४

(३) अन्त्येष्टि प्रकरण- १३७-२२८

अन्त्यकर्म-१३७, घाट लैजाने-१३७, व्रतोद्यापन-१३८, प्रायश्चित्त- १३९, दशदान-१४०, अष्ट महादान-१४१, पञ्चधेनुदान-१४२, तिलपात्रदान-१४३, मरण अवस्थामा प्राप्तलाई मधुपर्कदान-१४३, विष्णुसहस्रनामादिको श्रवण-१४४, अन्त्यकर्ममा छोराको कर्तव्य- १४५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मलिन क्रिया

मर्नेवित्तिकै लास जलाउन नहुने-१४६, लास दाहस्थलमा लैजाने- १४७, क्रिया गर्नेले गर्नुपर्ने प्रायश्चित्त-१४८, मृतकका निम्ति गरिदिनुपर्ने प्रायश्चित्त-१४९, छुन नहुनेले लास छोएमा-१५०, शव दाहविधि-१५१, चितापिण्ड-१५४, वासी लास जलाउन परेमा-१५५, रातमा क्षौर गर्न नहुने-१५६, रातमा पिण्ड दिन नहुने-१५६, गङ्गामा अस्थिप्रक्षेपण-१५७, अपस्नान र उदकदान-१५९, शोकापनोदन-१६०, ग्रामप्रवेश-१६०, क्षेत्रोपवास-१६१, कोरा वार्ने-१६२, छाक छोड्ने- १६३, कर्म नचलेकाको क्रिया-१६३, कर्म नचलेकाको क्रियाकर्ता- १६६, दश दिनसम्मको क्रियास्थल-१६६, वेदी निर्माण-१६६, दश दिनसम्मको स्नान-१६७, अञ्जलिदान-१६८, पिण्डदान-१६९, तिलतोयपात्रदान-१७०, नीरक्षीरदान-१७१, दन्तधावन काष्ठदान- १७१, काकवलि र भोजन-१७१, सायङ्काल कृत्य-१७२, मलिन षोडशीश्राद्ध-१७२, अस्थिसञ्चयनश्राद्ध-१७३, पाथेयश्राद्ध-१७३, क्रियापुत्रीले पालन गर्नुपर्ने नियम-१७४, माना चामल-१७५, दश दिनभित्र औंसी परेमा-१७५, नवश्राद्ध-१७६, प्रेतश्राद्धमा छोड्नुपर्ने- १७७, दशौं दिनको काम-१७७

मध्यम क्रिया

एकादशाह कृत्य-१७९, शय्यादान-१७९, लालाटास्थि मिलाइएको पायस खान दिने-१८०, दशदानादि दान-१८१, शय्यादान एघारौं दिनमा नै गर्नुपर्ने-१८२, वृषोत्सर्ग-१८३, वृषोत्सर्ग स्थल-१८४, वृषोत्सर्ग गर्न नपर्ने-१८४, उपयुक्त वृष नमिलेमा-१८५, शूद्रलाई वृषोत्सर्ग निर्देश-१८६, कर्म नचलेकाको वृषोत्सर्ग-१८६

उत्तम क्रिया

उत्तम षोडशी-१८८, आद्यमासिक श्राद्ध-१८९, उदकुम्भदान-१९०, छत्रादि दान-१९१, एघारौंमा अर्को आशौच परेमा-१९२, वर्ष दिनभित्र मलमास पर्ने भएमा-१९३, सपिण्डीकरणकाल-१९३, सपिण्डनाधिकारी-१९५, पिण्डसंयोजन-१९६, तल्ला जातिको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपिण्डी-१९८, पददान-१९९, सेतो वस्त्र लगाउने र शय्यादान गर्ने-२००, पुनः पाथेयश्राद्ध-२००, शुद्धशान्ति-२०१, मासिक श्राद्ध-२०१, मलमासमा ऊनमासिक गर्न नपर्ने-२०२, मलमासमा मर्नेको मासिक र वार्षिक श्राद्ध-२०२, बरखी बार्ने-२०६, ऊनमासिक जुराएर मात्र गर्नुपर्ने-२०७, मासिक काल-२०७, मासिक अड्किएमा-२०८, मासिक वा वार्षिकमा पत्नी रजस्वला भएमा-२०८, मासिक वा वार्षिकमा ग्रहण परेमा-२०९, बाबुको बरखीमा आमाको मृत्यु भएमा-२०९, आमाको बरखीमा बाबुको मृत्यु भएमा-२११, बाबुआमाको बरखीमा अरूको क्रिया-२११, बाबुको बरखीमा अरूको श्राद्ध-२१२, बावुआमा आदिको आशौचावधि र मङ्गलकार्य-२१२, बाबुआमाको मरणावस्थामा छोराको व्रतबन्ध गर्न नमिल्ने-२१४, शिवपूजा र शिवालयमा दीपदान निषेध-२१५, द्वादशमासिक गरिसकेपछि बरखीश्राद्धका लागि एक महिना पर्खनै पर्ने-२१६, बरखीश्राद्ध अलग अलग गर्न सकिने-२१७, मलमासमा बरखीश्राद्ध गर्न नमिल्ने-२२०

विशेष योगमा मर्नेको दाहविधि

पञ्चकमा मरेमा-२२२, पुत्तलादाहविधि-२२२, शान्तिविधि-२२३, त्रिपुष्कर द्विपुष्कर योगमा मरेमा-२२४

विशेष अवस्थामा मर्नेको दाहविधि

रजस्वलाको मरणमा-२२५, सूतिकाको मरणमा-२२५, गर्भिणीको मरणमा-२२६, कुष्ठीको मरणमा-२२७

उपसंहार/ सिंहावलोकन-२२९

पारिभाषिक शब्दार्थ-२३२

सङ्क्षिप्त शब्दसूची-२३४

सन्दर्भग्रन्थसूची-२३६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१-परिभाषा प्रकरण

सापिण्ड्यादि विवेचन

सापिण्ड्य निरूपण

सापिण्ड्य दुई प्रकारबाट सिद्ध हुन्छ-एकशरीरावयवान्वयबाट र एकपिण्डदानक्रियान्वयबाट।

(क) एकशरीरावयवान्वयबाट सिद्ध हुने सापिण्ड्य-

एकशरीरावयवान्वय निम्नानुसार हुन्छ भन्ने कुरा वेदले निश्चय गरेको छ। अस्थि, स्नायु र मज्जां तीनवटा धातु बाबुबाट एवं त्वक्, मांस र रुधिर तीनवटा धातु आमाबाट समेत गरी ६ वटा धातुको पूर्ण सम्मिश्रणबाट मनुष्य शरीर बन्दछ।[1] यी धातुहरू बाबुको शुक्र र आमाको शोणितका माध्यमबाट छोराछोरीमा साक्षात् प्राप्त हुन्छन् भने नाति, पनाति, जनाति, सनाति र खनाति यी पाँच पुस्तामा चाहिँ परम्पराद्वारा प्राप्त हुँदै जान्छन्। छोरा-नाति आदिमा प्राप्त हुँदै जाने शुक्र-शोणितको एक अखण्डित कोश बाबु-आमामा अन्तर्निहित हुन्छ, जुन कोश आशौच पञ्जिकाकारले अट्ठाईस अंशको कल्पना गरेका छन्। त्यस पूर्ण कोशबाट ६ अंश छोरामा प्राप्त हुन्छ भने नातिमा पाँच, पनातिमा चार, जनातिमा तीन, सनातिमा दुई र खनातिमा एक अंश प्राप्त

---

१. एतत् षाट्कौशिकं शरीरम्, प्रजामनु प्रजायसे (नि.सि.,पृ.३६८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छ ।[२] यसरी सात पुस्तासम्म एउटा शरीरको अवयवको अन्वय अविच्छिन्न रूपमा हुने भएकाले तिनै सात पुस्ताभित्रका दाजुभाइहरू सपिण्ड मानिएका हुन् ।[३]

पत्नी, भ्रातृपत्नी, ज्येष्ठ-कनिष्ठ पितृपत्नी आदिमा वीर्य र रजको पुत्रादिमा जस्तो साक्षात्सम्बन्ध हुँदैन तापनि वैवाहिक मन्त्रद्वारा उनीहरूमा पत्नीत्व स्थापित गरी आधारत्वेन पतिका शारीरिक अवयवको अन्वय हुन जान्छ । अतः तिनीहरू पनि सपिण्डमा नै गनिन्छन् ।[४]

(ख) एकपिण्डदानक्रियान्वयबाट सिद्ध हुने सापिण्ड्य-

शास्त्रकारहरूले एकपिण्डदानक्रियान्वय तल दिइएअनुसार हुने कुरा बताएका छन् । पितृ, पितामह र प्रपितामह तीन पुस्ताका पितृहरूले पिण्ड प्राप्त गर्दछन् भने त्यसभन्दा माथिका वृद्धप्रपितामह, अतिवृद्धप्रपितामह र परमातिवृद्धप्रपितामह तीन पुस्ताका पितृहरूले लेपमात्र पाउँछन् ।[५] पिण्डदाता सातौं पुस्ताको हुन्छ । त्यसैले यी

---

२. षट्कलः पुत्रे, पञ्चकलः पौत्रे, चतुष्कलः प्रपौत्रे, त्रिकलो वृद्धप्रपौत्रे, द्विकलोऽतिवृद्धप्रपौत्रे, एककलस्तु परमातिवृद्धप्रपौत्रे इति ।

३. (क) सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते (मनु: ५/६०)

(ख) सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानं च शौचाशौचं तदानुगम् ॥ (शु.च.ष.८)

४. क) मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते ... । (पा.गृ.सू. १/८/८)

(ख) प्राणैस्ते प्राणान्सन्दधामि, अस्थिभिरस्थीनि ... । (पा.गृ.सू. १/११/५)

५. पिण्ड पाउने पितृहरूलाई पिण्ड दिइसकेपछि आफ्नो हातमा लागेको लेप "लेपभुजस्तृप्यन्तु" भनी लेप पाउने पितृ-तृप्तिका निम्ति पिण्डवेदीमा ओच्छ्याइएको कुशले पुछ्नु पर्छ । मनु यही भन्छन्-

न्युप्यपिण्डां स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भित्रका दाजुभाइहरू सपिण्डी भित्रका हुन्छन्। मत्स्य पुराणको वचनले यही पुष्टि गरेको छ।[६]

जेठा-कान्छा बाबु आदिमा यस्तो एकपिण्डदानक्रियान्वय हुँदैन तापनि देवताका ऐक्यले तिनीहरूसँग पनि सापिण्ड्य हुन्छ। रामले गर्ने श्राद्धमा जुन-जुन पितृहरू देवताका रूपमा लिइन्छन्, तीमध्ये कुनै एक वा दुई वा सबै श्याम आदि अन्य कसैले गर्ने श्राद्धमा पनि लिइन्छन् भने ती श्राद्धकर्ताबीच परस्परमा सापिण्ड्य हुन्छ। स्वपत्नी, भ्रातुपत्नी र जेठी-कान्छी आमा आदि भने सहाधिकारीत्वेन सपिण्डीभित्र पर्ने हुन्छन्।[७]

यसरी शास्त्रप्रवर्तकहरूले सात पुस्तासम्म नै सापिण्ड्य हुने कुरा निधो गरेका छन्। यस्तो शास्त्रीय निर्णय हुँदाहुँदै पनि हाम्रै देशका कतिपय पुरोहितादिले र आफूलाई विद्वान्कै श्रेणीमा स्थापित गर्नेहरूले पनि पराशरका निम्नलिखित वचनलाई[८] आधार मानी चारपुस्तासम्म मात्र सापिण्ड्य स्वीकार गरी त्यसभित्रका दाजुभाइलाई मात्र दशदिन आशौच बार्न लगाएको पनि पाइन्छ तर त्यसो गर्नु शास्त्रको मर्म नवुझ्नु हो। पराशरको "चतुर्थे दशरात्रं स्यात् ...."

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम्॥ (मनु: ३/२१६)
हाम्रो नेपालमा पाइने श्राद्धपद्धतिहरूमा "अत्र लेपभाग निषेधः, आस्तृत कुशमूलेन करं प्रोक्ष्य, कुशान् परित्यज्य" लेखिएको छ र चलन पनि त्यस्तै छ।

६. लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥ (मन्वर्थमु., मनु: ५/६०)

७. एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके। (नि.सि.पृ. ३६८)

८. चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षट् निशाः पुंसि पञ्चमे।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात्॥ (प.स्मृ. ३/९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वचनद्वारा आशौचका जे जति पक्ष प्रतिपादन गरिएका छन्, ती विजातिसँगको सापिण्ड्यका निम्ति र युगान्तरका निम्ति हुन्,[९] यस युगका निम्ति होइनन्। यस युगमा त्यस्ता पक्ष स्वीकार गरेमा पापभागी हुनुपर्ने कुरा हारीतले ठोकुवा नै गरेका छन्।[१०] कलियुगमा सजातिसँगको सापिण्ड्य त पराशरले पनि सात पुस्तासम्म नै मानेका छन्।[११]

समानोदकता

कतिपय शास्त्रकारले आठौं पुस्तादेखि दशपुस्तासम्मका तीन तहका दाजुभाइलाई सन्निकृष्ट समानोदक र एघारौं पुस्तादेखि चौध पुस्तासम्मका चारलाई विप्रकृष्ट समानोदक मानेका छन् र तिनको आशौचमा पनि भिन्नता देखाएका छन्। आठौं पुस्तादेखि चौध पुस्तासम्म सातै तहका दाजुभाइलाई नै समानोदक मान्नुपर्छ र उनको आशौचमा पनि फरक गर्न पाइँदैन भन्ने स्पष्ट भनाइ अन्य केहीको रहेको छ।[१२]

यसरी समानोदकताका विषयमा शास्त्रप्रयोजकहरूमा मतैक्य पाइँदैन तापनि सापिण्ड्य सातपुस्तासम्म नै हुने र तिनको सापिण्ड्य पुनः त्यसभन्दा माथिका सातै पुस्ताका

---

९. यदेकमपि आशौचं नरपर्याय भेदतः।
पूर्णमस्य परस्याल्पमिति भेदो न साम्प्रतः॥ (प.शी. ५)

१०. दशाह एव विप्रस्य सपिण्डे मरणे सति।
कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किल्विषी॥ (नि.सि., पृ. ६९५)

११. सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्न जातिषु॥ (विद्वन्मनोहरा, परा. ३/८)

१२. समानोदक भावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात्। (शु.च., ष. ४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दाजुभाइसँग हुने भएकाले र सपिण्डको आशौचमा कुनै फरक नपर्ने भएकाले पनि समानोदकता आठौं पुस्तादेखि चौध पुस्तासम्म नै हुन्छ र तिनको आशौचमा पनि फरक गर्न पाइँदैन भन्ने भनाइलाई हामीले मान्नुपर्ने हुन्छ।[१३]

सगोत्रता

पन्ध्र पुस्तादेखि सत्र पुस्तासम्मका दाजुभाइलाई सन्निकृष्ट सगोत्र र अठ्ठार पुस्तादेखि एक्काईस पुस्तासम्मकालाई विप्रकृष्ट सगोत्र मान्नुपर्छ र तिनको आशौच पनि फरक हुनुपर्छ भन्ने केहीको भनाइ रहेको छ, तर धेरै विद्वान्को मत भने पन्ध्रदेखि एक्काईस पुस्ताका सबैलाई एकै किसिमका सगोत्र मान्नुपर्छ र तिनको आशौच पनि फरक गर्नु हुँदैन भन्ने नै पाइन्छ। हामीले पनि यही मतलाई नै समर्थन गर्दै आएकोले; गर्दै जानुपर्ने पनि हुन्छ।[१४] एक्काईस पुस्तामाथि जतिसुकै पुस्ताका भए पनि साधारण सगोत्र मानिन्छन्।

कसैको पनि सापिण्ड्यादिमा फरक नपर्ने

कुनै पनि वर्णको सापिण्ड्य सातपुस्तासम्म हुन्छ भने समानोदकता आठदेखि चौध पुस्तासम्म र सगोत्रता पन्ध्रदेखि एक्काईस पुस्तासम्म हुन्छ। एक्काईस पुस्तामाथि जतिसुकै पुस्ताका दाजुभाइ भए पनि साधारण सगोत्रमात्र हुन्छन्। अतः ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र र वर्णसङ्कर कसैको पनि

---

१३. सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी ॥
सापिण्डयं तु ततः पश्चात् समानोदकधर्मता ॥ (कृत्य., शु.का., पृ. ६७)

१४. सगोत्रश्चतुर्दशपुरुषानन्तरमैकविंशात्। (शु.च., ष.४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सापिण्ड्य, समानोदकता, सगोत्रता र साधारण सगोत्रताको पुस्ता सङ्ख्यामा कुनै फरक हुँदैन । ब्रह्मपुराणको वचनले यही कुराको पुष्टि गरेको छ ।[१५]

असगोत्र सापिण्ड्य निरूपण

आफ्नो गोत्रभन्दा भिन्न गोत्र हुनेलाई असगोत्र भनिन्छ । असगोत्र सपिण्डमा सवर्ण-असवर्ण दुवै हुनसक्छन् । आशौच सवर्ण सपिण्डको मात्र लाग्छ । त्यसो हुँदा यहाँ सापिण्ड्य निरूपण पनि असगोत्र सवर्णसँगको मात्र गरिन्छ ।

असगोत्र सवर्णमा विवाहिता छोरी र उनका बाबुआमा, विवाहिता दिदीबहिनी र उनका सहोदर दाजुभाइ, सौताने दिदीबहिनी र दाजुभाइ, मामा-भानिज, मातामह, मातामही र दौहित्र, आफ्ना, बाबुका र आमाका सानीमा, ठूलीआमा र फुपूहरू, आत्मबान्धव, पितृबान्धव र मातृबान्धव[१६] तथा साला, जेठान र उनका छोरा आदि नै सपिण्डीभित्र पर्छन् ।

सगोत्र सपिण्डमा योनि आदि जुन-जुन सम्बन्धका कारणबाट आशौच उत्पत्ति हुन्छ, तिनै सम्बन्धका कारणबाट असगोत्र सवर्ण सापिण्ड्यमा पनि आशौच पैदा हुन्छ । उनै

---

१५. सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी ।
सपिण्डता ततः पश्चात् समानोदक धर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतैर्जन्मनामभिः ।
समानोदक संज्ञापि तावन्मात्रापि नश्यति ॥ (ष.पृ.६)

१६. आफ्नी फुपू, सानीमा, ठूलीआमा र मामाका छोराहरू आत्मवान्धव हुन्छन् । बावुकी फुपू, सानीमा, ठूलीआमा र मामाका छोराहरूलाई पितृवान्धव भनिन्छ । आमाकी फुपू, सानीमा, ठूलीआमा र मामाका छोराहरू मातृबान्धवमा लिइन्छन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्बन्धबाट सगोत्र सापिण्ड्यमा उत्पन्न आशौच बढी (दश वा बाह्र) दिन बार्नुपर्ने हुन्छ भने असगोत्र सवर्ण सापिण्ड्यमा उत्पन्न आशौच चाहिँ गोत्र फरक पर्ने भएको हुँदा थोरै दिन बार्दा पनि पुग्ने हुन्छ। थोरै दिन भन्नाले आशौचका तीन दिन, पक्षिणी, एक दिन र सद्यः शौच, यी चार पक्षलाई सम्झनु पर्छ। एउटै असगोत्र सवर्ण सपिण्डाशौचमा पनि शास्त्रप्रवर्तकहरूले यस्तो न्यूनाधिक पक्ष उपस्थापन गरेका छन्। यसो गर्नपर्नुका प्रमुख कारण चाहिँ योनिसम्बन्धादि सम्बन्धभेद, स्वदेशविदेशादि देशभेद र उपनीत अनुपनीतादि अवस्थाभेद नै हुन्।

आशौचका उक्त चार पक्षमा पनि मृतकको मर्ने बेलाको र आशौच बार्ने व्यक्तिको बार्ने समयको अवस्था स्वाभाविक (ठीक) भएमा मात्र पूरा बार्नुपर्ने हुन्छ। अस्वाभाविक (बेठीक) भएमा भने कम बार्न पर्ने र बार्नै नपर्ने पनि हुन सक्छ।

असवर्ण सापिण्ड्य निरूपण

आफ्नो वर्णभन्दा भिन्न वर्ण हुनेहरूलाई असवर्ण भनिन्छ। असवर्णहरू सगोत्र-असगोत्र दुवै हुन सक्छन्। यहाँ आशौच बार्नुपर्ने असवर्ण सगोत्रसँगको सापिण्ड्य मात्र निरूपण गर्ने चेष्टा गरिएको छ।

असवर्ण सगोत्र दाजुभाइ माथिल्ला र तल्ला दुवै वर्णका हुन सक्छन्। ब्राह्मणको क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र, क्षत्रियको वैश्य र शूद्र, वैश्यको शूद्र तल्ला वर्णका दाजुभाइ हुन् भने शूद्रको वैश्य, क्षत्रिय र ब्राह्मण, वैश्यको क्षत्रिय र ब्राह्मण, क्षत्रियको ब्राह्मण माथिल्ला वर्णका दाजुभाइ हुन्। यस्ता

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिन्नवर्णका भाइमा परस्परमा एकशरीरावयवान्वयरूप सापिण्ड्य चार पुस्तासम्म हुन्छ, सवर्णमा जस्तो सात पुस्ता हुँदैन भन्ने भनाइ केही आचार्यको रहेको छ[१७] भने अन्य केहीले यिनीहरूमा तीन पुस्तासम्म मात्र सापिण्ड्य हुने निश्चय गरेका छन्। यसरी असवर्णसँगको सापिण्ड्यबारे शास्त्रप्रवर्तकहरूमा मतैक्य पाइँदैन तापनि शास्त्रकार अधिकको तीन पुस्तासम्म मात्र सापिण्ड्य हुनेतर्फ बढी जोड रहेको पाइन्छ। त्यसो हुँदा हामीले पनि बहुमतकै आधारमा तीन पुस्तासम्म नै सापिण्ड्य स्वीकार गर्नुपर्छ। वास्तविक मत पनि त्यही हो, जसले तीन पुस्तासम्म मात्र सापिण्ड्य हुने निधो गरेको छ।[१८]

आशौचको स्वरूप

ब्राह्मणादि जति पनि वर्ण छन् तिनले अवश्य गर्नुपर्ने नित्य नैमित्तिकादि जे जति कर्म शास्त्रप्रतिपादित छन्, ती सबै "शुचिना कर्तव्यम्, शुचौदेशे कर्तव्यम्" भनिएको हुँदा शुद्ध व्यक्तिले शुद्ध स्थलमा मात्र गर्नुपर्छ।[१९] शास्त्रविहित त्यस्ता कर्म गर्नुपर्ने व्यक्तिमा अशुचित्व पैदा गरी जुन तत्त्व

---

१७. क) तावत्तत्सूतकं गोत्रे चतुर्थ पुरुषेण तु।
दायाद्दिच्छेद मानोति पञ्चमे वात्मवंशजः॥ (परा.३/८)
ख) सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्न जातिषु॥

१८. क) यद्येकज़ाता वहवः पृथक् क्षेत्रा पृथग्जनाः।
एकपिण्डाः पृथक् शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु॥ (वृ. पराशरः)
ख) क्षत्रविट् शूद्रजातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपुरुषम्। (शु.च., ष.६३)

१९. वेदवोधितचातुर्वर्ण्योचितकर्मफलसिद्धिप्रतिवन्धकोऽमेध्यत्वलक्षणो जननमरणादिजन्यापूर्वविशेषोऽघमित्याख्यायते। (आ.प., पृ.३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मप्रतिबन्धक बन्न पुग्छ, त्यो नै आशौच हो भन्ने भनाइ केही विद्वान्को रहेको छ भने[२०] अन्य केहीको भनाइ चाहिँ काल र स्नानबाट हट्ने पिण्डोदकदानादि मृतकक्रिया गर्नुपर्ने, वेदाध्ययनादि कर्म गर्न नहुने निमित्तभूत पुरुषगत कुनै अतिशय विशेष नै आशौच हो भन्ने रहेको छ। मूलतः आशौच भनेको अशुद्धि हो।

शुचिशब्ददेखि अण् प्रत्यय गरी पूर्वपदको वृद्धि गर्दा आशौच रूप बन्दछ भने वृद्धि नगर्दा अशौच यस्तो रूप पनि बन्नसक्छ। आशौच सूतक र अघनामले पनि प्रसिद्ध छ। अघ यो शब्द अति अपवित्र भन्ने अर्थमा प्रयुक्त भएको देखिन्छ। अघभिन्न आशौच कुनै एक व्यक्तिमा मात्र सीमित रहन्छ। जस्तै मूत्रपुरीषोत्सर्गादिबाट उद्भव अशुद्धि, जसको शुद्धिका निम्ति केवल स्नानाचमनादिको अपेक्षा रहन्छ। अघात्मक आशौच चाहिँ कुलव्यापी हुन्छ, जो लोकमा जूठो सूतकका नामले प्रख्यात छ। जुन शुद्धिका लागि काल र स्नान दुवैको अपेक्षा रहेको हुन्छ।

आशौचको उत्पत्ति

जन्म, मरण, अभक्ष्य-भक्षण, अगम्यागमन र अपेयपानादि विविध कारणबाट सनातन धर्मानुयायीहरूमा आशौच (अशुद्धि) उत्पत्ति हुन्छ। ती सबैबाट आशौच कसरी उत्पत्ति हुन्छ भन्ने कुराको विवेचन यहाँ सम्भव छैन। यस निबन्धमा त केवल जन्म र मरणबाट आशौचको उत्पत्ति कसरी हुन्छ भन्ने कुरा मात्र देखाइन्छ।

---

२०. कालस्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादि विधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते। (मिता., या.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस दिन यस बेला पर्न आउँछ भन्ने खास निधो नभएको, अकस्मात् पर्न आउने घटना वा कार्यविशेषलाई निमित्त भनिन्छ, जस्तै : जन्मनु वा मर्नु। कसको कुन दिन कुन बेला जन्म वा मरण हुन्छ भन्ने कुरा कसैलाई पनि थाहा हुँदैन, तापनि लोकमा यस्तो सुखद एवं दुःखद घटना प्रायः सबैले भोग्नु परेकै हुन्छ। त्यसैले यस्तो घटनालाई शास्त्रप्रयोजकहरूले नैसर्गिक निमित्तको संज्ञा दिएका छन्। आफ्नो कुलमा यस्तो अति आनन्दप्रद र अतिशय दुःखप्रद निमित्त पर्न गएमा सपिण्डादि बान्धव आशौची हुन्छन्। उनीहरूको बाहिरी शरीरमात्र होइन, अन्तरात्मा पनि अशुचित्वमा प्राप्त हुन्छ।

अभक्ष्य-भक्षण, अगम्यागमन, अपेय-पान, अस्पृश्य-स्पर्श आदि जति पनि निषिद्ध कर्म छन्, तिनले ती कर्म गर्नेलाई मात्र अशुद्ध गराउँछन्, न पुत्रादि सपिण्ड सगोत्रलाई, न त असगोत्र बन्धु बान्धवलाई नै। त्यस्तै हाम्रो 'शरीर' भित्र हामीलाई अशुद्धतामा पुऱ्याउन सक्ने मलमूत्र शुक्रशोणित आदि विभिन्न पदार्थ रहेका छन्। तर ती हाम्रो देहभित्र रहुन्जेल हामीलाई अपवित्रतामा पुऱ्याउन सक्दैनन्। जब ती पदार्थ हाम्रो शरीरबाट बहिर्भूत हुन्छन् त्यस वखत हामी अशुद्ध हुन्छौं। अर्थात् जो-जो व्यक्तिका देहबाट ती पदार्थ अलग भएका छन्, त्यो-त्यो मात्र अशुद्ध हुन्छ, अरू हुँदैनन्। जन्म र मरणबाट हुने अशुद्धिले भने कुललाई नै ढाकिदिन्छ। बालक आमाको गर्भमा रहँदासम्म, त्यस्तै प्राणरूप आत्मा शरीरभित्र रहँदासम्म हामी कसैमा पनि अशुचित्व पैदा हुँदैन। जब बच्चा आमाको शरीरबाट भिन्न हुन्छ वा जन्मन्छ, अनि प्राण शरीरबाट अलग हुन्छ वा मृत्यु हुन्छ, त्यस बखत वंशज र अरू नातागोता पनि अशुद्ध

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छन्, किनभने वंशज केहीमा शुक्रशोणितको सम्बन्ध साक्षात् हुन्छ भने केहीमा परम्परागत सम्वन्ध हुन्छ, केहीमा सोदकताको सम्बन्ध हुन्छ भने केहीमा सगोत्रताको, त्यस्तै अरू नातागोता केहीमा योनिसम्बन्ध र केहीमा द्वारसम्बन्ध रहेको हुन्छ। अन्य केहीमा विद्या, यज्ञ र मित्रादिको सम्बन्ध पनि रहेको हुन्छ। त्यस्ता आत्मीयताका द्योतक सम्बन्धद्वारा आबद्ध व्यक्तिको जन्म र मरणमा हर्ष र विषादको उत्पत्ति हुनु स्वाभाविक हुन्छ। हर्ष र विषादबाट वाहिरी शरीरमा मात्र होइन, भित्री मनमा पनि विकृति पैदा हुन्छ। अलाप-विलाप गर्नु, रुनु-कराउनु, हातगोडा नलाग्नु, स्पष्टसँग बोलचाल गर्न नसक्नु, आँखाबाट आँसुका धारा बग्नु, नाक र मुखबाट राल सिंगान आउनु, शरीर काम्नु, लर्बराउनु वा शिथिल हुनु जस्ता बाहिरी शरीरमा आउने विकृति हुन् भने चित्त चञ्चल, उद्विग्न, किंकर्तव्यविमूढ, अव्यवस्थित, अत्यन्त क्षुब्ध, सन्तप्त र आकुल- व्याकुल हुनु जस्ता मनमा उब्जिने विकृति हुन्। यस्ता हर्ष र विषादजनित असामयिक विलक्षणले गर्दा नाता लाग्नेजति सबैको शरीर र मन पनि काम, कर्तव्य र व्यवहारमा संगत हुन सक्दैन, त्यसैले तिनीहरूमा तन्निमित्तक आशौच उत्पत्ति हुन्छ।

मरणमा त अतिशय वेदनाले गर्दा शरीर र मन दुवै विकृत अवस्थामा पुग्दछन्, कार्यानुकूल हुँदैनन् र तन्निमित्तक आशौच पैदा हुन्छ भन्नु स्वाभाविकै हो, तर जननमा त शरीर र मनमा कुनै त्यस्तो पीर बाधा हुँदैन, त्यसो हुँदा आशौच कसरी पैदा हुन्छ भन्ने भनाइ पनि कसै कसैको नभएको होइन। तर त्यसो भन्नु शास्त्रको मर्म र व्यावहारिकतालाई नबुझ्नु मात्र हो। सूक्ष्म रूपले विचार गरेको खण्डमा अत्यन्त दुःखमा जस्तै ज्यादै ठूलो आनन्द

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुँदा पनि शरीर रोमाञ्चित हुनु, हर्षका आँसु बग्नु जस्ता विलक्षणता देखा नपर्ने होइनन् । त्यसकारण मरणमा जस्तै जननमा पनि आशौचको उत्पत्ति भएकै हुन्छ । फरक यतिमात्र हो, मरणाशौच जति व्यापक हुन्छ जननमा त्यति हुँदैन । मरणाशौच सपिण्ड, सोदक र सगोत्रका साथै असगोत्र, आत्मबान्धव, पितृबान्धव, मातृबान्धव, त्यस्तै अरू नातागोता, इष्टमित्र र असवर्ण सपिण्डमा पनि उत्पत्ति हुन्छ भने जननाशौच केवल सवर्ण, असवर्ण सपिण्डमा, समानोदकमा र सगोत्रमा मात्र उत्पत्ति हुन्छ ।[२१]

आशौचका भेद

आशौच दुई किसिमका हुन्छन्- जननाशौच र मरणाशौच । जनननिमित्तक अशुद्धिलाई जननाशौच भनिन्छ भने मरणनिमित्तक अशुद्धिलाई मरणाशौच भनिन्छ । यी पनि दुई प्रकारका हुन्छन्- अल्पकालसँग सम्बन्ध राख्ने र दीर्घकालसँग सम्बन्ध राख्ने ।[२२]

बाबुको घरमा विवाहिता छोरी सुत्केरी भएमा, पत्नीको गर्भस्राव वा पात भएमा, सोदकका, सगोत्रका र असवर्ण

२१. "प्रेताभिभूतत्वाच्छावमाशौचं जीवेवृद्धियोगेन कुलस्य भवति, जायमानम्रियमाणयोः सम्वन्धिनां सन्तोषदासन्तोषदाभ्यां वृद्धिक्षययोगाद् वा कुलव्याप्याशौचं भवतीत्यर्थः"
जननेमरणे नित्यमाशौचमनुधावति ।
सपिण्डांश्चैव बन्धूंश्च यत्र क्वचन गच्छति ॥ (शु.च., ष.शी. १)

२२. आशौचं द्विविधं प्रोक्तं सूतकं मृतकं तथा ।
अल्पं चैवाधिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं स्मृतम् । (ष. शी.२ श्लो.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपिण्डका पत्नी सुत्केरी भएमा जनननिमित्तक आशौच अल्प हुन्छ। यस अतिरिक्त प्रसवनिमित्तक आशौच अधिक हुन्छ।[२३]

मरणाशौच समानोदकको, सगोत्रको, विवाहिता छोरी मातामह त्रिविध बान्धव आदि असगोत्र सपिण्डको, एकावास विद्या यज्ञ मैत्री आदि सम्बन्ध भएका श्रोत्रिय आचार्य आदिको, असवर्णसपिण्डको, र सपिण्डको अतिक्रान्ताशौच पनि त्र्यहादि अल्पकालसँग सम्बन्धित हुन्छ। यस अतिरिक्त सपिण्डादिको आशौच दशाहादि अधिककालसँग सम्बन्ध राख्ने हुन्छ।[२४]

आशौचकालनिरूपण

सपिण्ड दाजुभाइको आशौच कति दिन लाग्ने भन्ने विषयमा केही आचार्यले ब्राह्मणको दश दिन,[२५] क्षत्रियको बाह्र दिन, वैश्यको पन्ध्र दिन, शूद्रको तीस दिन र पाकयज्ञ द्विजशुश्रुषादिकर्मनिरत शूद्र छ भने त पन्ध्र दिनमात्र बारे पनि पुग्छ भनेका छन् भने[२६] महामुनि पराशरले स्वकर्मनिरत शुद्ध क्षत्रियको दश दिन र वैश्यको बाह्र दिन आशौच देखाएका छन्।[२७] त्यस्तै शातातपले एघार दिन क्षत्रियको,

---

२३. पुत्रीसूतौ गृहे गर्भपाते चाल्पं तु कालतः।
तदन्यदधिकं जातं जाति भेदात्तु तन्मतम्। (ष. शी., ३ श्लो.)

२४. श्रोत्रियाचार्य शिष्यर्त्विग्वन्धु गोत्र मृतौ मृतम्।
सगोत्रे निर्दशं चाल्पं महदन्यत्तु पूर्ववत्। (ष.शी., ४ श्लो.)

२५. दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्म हानौ स्वयोनिषु। (मिता., या.३/२२)

२६. क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु।
त्रिंशद्दिनानिशूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिनः॥ (या. ३/२२)

२७. क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः।
तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्॥ (मिता., या.३/२२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाह्र दिन वैश्यको र बीस दिन शूद्रको आशौच हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट गरेका छन्। यसरी ब्राह्मणबाहेक अरू वर्णको आशौचकालका सम्बन्धमा शास्त्रकारहरूमा मतैक्य पाइँदैन र उक्त पक्ष लोकमा आचरित, व्यावहारिक र बहुसमर्थित पनि देखिँदैनन्। त्यसैले त्यस्ता पक्ष स्वीकार्य छैनन्। यस युगमा ब्राह्मणादि चारै वर्णको र वर्णसङ्करको समेत जननमा र मरणमा पनि बाबुआमाको बाहेक अन्य सपिण्डको आशौच दश दिनमात्र हुने निश्चित छ।[२८] समानोदक र सगोत्रको आशौचमा पनि विद्वान्हरूले भिन्न-भिन्न मत उपस्थापन गरेका छन्, तर अधिक आचार्यहरूले समानोदकको तीन दिन, सगोत्रको एक दिन र साधारण सगोत्रको सद्यः शौच हुने कुरा स्पष्ट निर्देश गरेका छन्। हामीले पनि तिनै आचार्यले भनेका कुरा नै मान्नुपर्छ।[२९]

आशौच बार्नुपर्ने र नपर्ने अवस्था

आशौच स्वस्थ शरीर, अनापद अवस्था र स्वस्थ समय भएको सामान्य परिस्थितिमा मात्र पूरा बार्नुपर्ने हुन्छ। रोगाक्रान्त शरीर, जल, अग्नि, विद्युत्, वायु आदिबाट उत्पन्न आपद् अवस्थामा भने थोरै बार्नुपर्ने र बार्नै नपर्ने पनि हुनसक्छ।[३०]

---

२८. सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा।
दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत्॥ (मिता., या. ३/२२)

२९. समानोदकानां त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम्। (कृ.क.त., पृ.५४)

३०. स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम्।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम्। (ध.सि., पृ. ८८६, टि.२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनः पातित्यादिदोष दूषित अवस्थामा मर्नेको, प्रमादले मर्नेको र आत्महत्या गर्नेको आशौच, त्यस्तै अतिक्रान्ताशौच सम्पाताशौच आदि आशौच पनि कम बार्नुपर्ने र बार्नै नपर्ने पनि हुनसक्छ।

उक्त अनुसार मर्ने र आशौच बार्ने दुवैको दूषित अदूषित आपद् अनापद् सबै अवस्था विचार गरी आशौच के कति दिन बार्ने भन्ने कुराको निधो गर्नुपर्छ। यस निबन्धमा यसै कुराको स्पष्ट विवेचन गर्ने यत्न गरिएको छ।

जननाशौचमा अस्पृश्यता

ब्राह्मणी, क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रा सबै वर्णका सुत्केरी स्त्रीहरू दश रातसम्म अस्पृश्य हुन्छन्। दशरात्र पुगेपछि स्नान गरी पञ्चगव्य प्राशन गरेपछि स्पृश्य हुन्छन्।[३१] तिनका पतिहरूले भने छोरो वा छोरी जे पाएको होस्, जन्मेको सुन्नेबित्तिकै सचैलस्नान गर्नु अनिवार्य हुन्छ। स्नान नगरेसम्म अस्पृश्य हुन्छन्। स्नान गरिसकेपछि स्पर्श गर्न योग्य हुन्छन्, कर्म गर्न भने हुँदैनन्।[३२] सुत्केरीका सौताहरू पनि पतिजस्तै सचैल स्नान नगरेसम्म अस्पृश्य नै हुन्छन्। अरू सपिण्ड भने हुँदैनन्। उनीहरूले सुत्केरो परेको सुन्नेबित्तिकै स्नान गर्नु पनि पर्दैन। सूतिकालाई छोएमा जोसुकैले पनि स्नान, पञ्चगव्यप्राशन अवश्य गर्नुपर्छ। उपनीत पुरुषले छोएमा जनै पनि फेर्नुपर्छ।[३३]

---

३१. सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुद्ध्यति। (वि.म.,परा.३/२४)

३२. जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते।
माताशुध्येद् दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः। (वि.म.,परा.३/२४)

३३. सूतके सूतिका वर्ज्यमङ्गस्पर्शो न दुष्यति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूतिकाको कर्ममा अयोग्यता

ब्राह्मणादि सबै वर्णका सुत्केरीहरू दशरात्र पुगेपछि स्नानपश्चात् छुन योग्य हुन्छन्। दैनिक पाकादि कामकाजमा र देवपितृ आदि कर्ममा भने योग्य हुँदैनन्। सबै कर्ममा योग्यता प्राप्त गर्न छोरो पाएको भए बीस दिन र छोरी पाएको भए तीस दिन पुग्नैपर्छ। त्यति दिन पुगेपछि स्नान गर्नु अनिवार्य हुन्छ। त्यसपछि मात्र सुत्केरीहरू उक्त पकाउने आदि सबै कर्ममा अधिकार प्राप्त गर्न सक्छन्।[३४] यस्तो शास्त्रीय व्यवस्था छँदाछँदै हाम्रो लोकव्यवहारमा कतिपय नारीहरू सुत्केरी भएको बाह्र- पन्ध्र दिनमा नै स्नान गरी आ-आफ्नो पाचनादि दैनिक काममा लागेको वा सो काम गर्ने इच्छा र क्षमता नहुँदा नहुँदै पनि उनीहरूलाई सासू जेठानी आदिले लगाएको पनि देखिन्छ। त्यसो गर्नु-गराउनु हुँदैन।

पशु र जलमा अशुद्धि

गाई-भैंसी आदि पशु ब्याएपछि दश दिनसम्म अशुद्ध हुन्छन्। शुद्ध नभएसम्म तिनको दूध, दही, घिऊ, पूजाआजामा लगाउन हुँदैन। ब्याएको दश दिन नपुगेको गाईलाई पूजा गर्न, दान गर्न पनि हुँदैन। त्यस्तै नयाँ कुवा-इनार आदि खनी खानेपानी निकालिएको छ भने सो पानी

संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते। (वि.म., परा.३/२४)

३४. "सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणिकारयेन्मासेन स्त्रीजननीम्" इति।

(शु.च., ष.शी.६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि दश दिनसम्म नै अशुद्ध हुन्छ, खान र कुनै काममा लगाउन हुँदैन ।[३५]

मरणाशौचमा अस्पृश्यता

मरणाशौचका दिनलाई तीन भाग लगाई प्रथम भाग पूरा भएपछि अस्थिसञ्चयनश्राद्ध गर्नुपर्छ। सो नगरेसम्म सपिण्ड दाजुभाइ स्पृश्य हुँदैनन्। आशौचको प्रथम भाग समाप्ति र अस्थिसञ्चयन दुवै स्पृश्यंत्वप्राप्तिका कारण मानिन्छन्। अस्थिसञ्चयन मात्रले स्पृश्यत्व प्राप्ति हुँदैन ।[३६]

दश दिने आशौचलाई तीन भाग गरी पहिलो भाग पूरा गर्दा चारौं दिन हुन जान्छ। कलिमा ब्राह्मणादि सबै वर्णको आशौच दश दिन नै हुने हुँदा अस्थिसञ्चयन श्राद्ध पनि सबै वर्णले चारौं दिनमा नै गर्नुपर्ने हुन्छ। ब्राह्मणका सपिण्ड दाजुभाइ चारौं दिनमा, क्षत्रियका पाँचौं दिनमा, वैश्यका छैटौं दिनमा र शूद्रका दशौं दिनमा स्पृश्य हुन्छन्, त्यसभन्दा अघि हुँदैनन् भनी जुन भनिएको छ त्यो ब्राह्मणको दश दिन, क्षत्रियको बाह्र दिन, वैश्यको पन्ध्र दिन र शूद्रको महीना दिन आशौच मानेको खण्डमा मात्र हो। तर त्यस्तो आशौच कलियुगमा मान्य छैन ।

---

३५. अजागावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥ (शु.च., ष. शी.६)

३६. (क) दशाहादि त्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।
अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ (मिता., या.३/१८)
(ख) केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनं
कलिकालातिरिक्तविषयमुक्तम् ॥ (शु.च., ष.शी.७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीनदिने आशौचका आशौचीहरू दोस्रो दिनबाट स्पृश्य हुन्छन् भने एकदिनेमा उसै दिन स्नान गरेपछि स्पर्शका लागि योग्य हुन्छन्। मृतकका पुत्र र पत्नी भने सपिण्डी नगरेसम्म नै अस्पृश्य रहन्छन्। दुई वर्षभन्दा कमको बालक मरेमा अरू अस्पृश्य हुँदैनन्, मृतकका बाबुआमा चाहिँ आशौच अवधिभर नै अस्पृश्य हुन्छन्। त्यस्ता बालकको क्रिया गर्ने अधिकारी (कर्ता) पनि बाबुआमा नै हुन्छन्। यसरी आशौचीहरू स्पर्श गर्नमा योग्य भए तापनि कर्म गर्नमा आशौचको अवधिभर नै योग्य नहुने निश्चित छ।

आशौचमा कर्तव्याकर्तव्य

आशौच परेको बेला सो अवधिभर नै अग्निहोत्रीले अग्निहोत्र कर्मबाहेक अन्य गृहस्थहरूले शुद्ध भएर शुद्धस्थलमा गर्नुपर्ने सन्ध्योपासन, वेदाध्ययन, पञ्चमहायज्ञ, दान, जप, व्रत, पूजा, उपवास, उत्सव, यज्ञयागादि कुनै पनि श्रौत र स्मार्त कर्म गर्न हुँदैन।[३७] त्यसैले पित्रादिको र सपिण्डादि बान्धवको मरणमा आशौच बार्ने, क्रिया गर्ने आदि नियमानुसारको प्रायश्चित्तरूप कर्तव्य पूरा गरी श्रुतिस्मृति-विहित उक्त सबै कर्म सम्पादन गर्न योग्यता प्राप्त गर्नु आशौची सबैको परमकर्तव्य हुन जान्छ।

---

३७. (क) "शुचिना कर्तव्यम्, शुचौदेशे कर्तव्यम्" (ष.भूमिका, पृ. १)
(ख) पञ्चयज्ञ विधानं तु न कुर्यान्मृत्यु जन्मनोः। (शु.च., ष.१)
(ग) सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृति कर्म च।
तन्मध्ये हापयेत्रेषां दशाहान्तेपुनः क्रिया॥ (कृ.क.त., पृ.२२)
(घ) दानं प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्म च।
प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्तयेत्। (कृ.क.त., पृ.२२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मलमूत्रादिको उत्सर्गपछि उत्पन्न अशुद्धिमा र दुर्गन्धादि अस्पृश्य पदार्थको स्पर्शबाट हुने अशुद्धिमा माटो र पानीद्वारा तत्काल शुद्ध भई हामी आ-आफ्नो सनातन कर्ममा योग्य हुन्छौं, तर जनन र मरणबाट उत्पन्न अशुद्धि समाप्त गर्न भने काल र स्नानको नितान्त अपेक्षा रहेको हुन्छ। कालले दशाहादि दिनलाई र स्नानले आशौच निवर्तक स्नानलाई जनाउँछ। आशौचबाट शुद्ध भई सबै कर्ममा योग्य बन्न शास्त्रले तोकेको दशाहादि दिन पुग्नैपर्छ र आशौचका प्रत्येक दिन स्नान पनि गरेकै हुनुपर्छ। साथै आशौचीले पालन गर्नुपर्ने एकछाक लवणविनाको विशुद्धान्न भोजन र अधः शयनादि शास्त्रोदित नियम पनि अवश्य पालन गर्नुपर्छ। आशौच शुद्ध गर्न सर्वथा सक्षम काल र स्नान दुवै पूरा भएपछि आशौचीहरू आशौचबाट निवृत्त हुन्छन् र आ-आफ्ना सन्ध्या-वन्दनादि सनातन कर्ममा योग्य हुन्छन्। “सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते”घड भनिएको हुँदा आशौचमा पनि कुश जलविना मानसी सन्ध्या चाहिँ गर्नुपर्छ। मृतकका पुत्र र पत्नी एकवर्षसम्म नै अशुद्ध हुन्छन्। अतः सो अवधिसम्म उनीहरू पञ्च-महायज्ञादि नित्यकर्ममा र विवाह व्रतबन्धादि मङ्गलकार्य गर्नमा पनि योग्य हुँदैनन्। अरू सपिण्डादि चाहिँ मङ्गल कार्यमा तोकिएको अवधिसम्म अयोग्य हुन्छन्। सो अवधि तोक्ने काम उनीहरूकै आशौच प्रस्तुत गर्ने क्रममा गरिएको छ।

[३८] मिता. या. ३/१७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौचको प्रारम्भ

जननाशौचको प्रारम्भ जन्मकालबाट नाल काटेपछि वा जन्मश्रवणकालबाट, कुन बेलादेखि हुने हो भन्ने विषयमा विद्वान्हरूको मतमा भिन्नता रहेको पाइन्छ। दाक्षिणात्यहरू जन्मकालबाट नै आशौच प्रारम्भ हुने कुरामा दृढ छन् भने गौडहरू नाल काटेपछि मात्र आशौच सुरु हुन्छ भन्छन्। यस्तो मतभेद छ तापनि नाल काट्नुभन्दा अगाडि जातकर्म गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान भएको र सो कर्म गर्न आशौच नलाग्ने हुँदा[३९] हामीले व्यवहारमा पनि आशौच दिनको गणना जन्मकालबाट र आशौच बार्ने कार्यको प्रारम्भ चाहिँ नाल काटिसकेपछि मात्र गर्नुपर्छ।[४०] हाम्रो परम्परा पनि यही नै रहिआएको छ।

त्यस्तै मरणाशौचको प्रारम्भ पनि मर्नेबित्तिकै, दाह गरेपछि वा मरण श्रवणकालबाट हुने हो भन्नेबारेमा शास्त्रकारहरूमा विवाद देखिन्छ। देवलले मृत्यु हुनेबित्तिकैबाट आशौच प्रवृत्त हुन्छ भनेका छन्।[४१] अग्निहोत्रीलाई दाहसंस्कार गरिसकेपछि, अग्निहोत्र नलिने गृहस्थलाई प्राण जानेबित्तिकैबाट आशौच लाग्छ भन्ने भनाइ महामुनि अङ्गिराको छ। केही विद्वान्मा यस्तो विवाद देखिए तापनि जननाशौच जन्म भएको र मरणाशौच मृत्य भएको कुरा स्पष्ट थाहा भएपछि मात्र लाग्छ, नत्र लाग्दैन भन्ने मन्वादि धेरैको विचार भएकाले आशौच जन्मेको वा मरेको

---

३९. प्राङ्नाभि वर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते। (मनु: २/२९)

४०. यावन्नछिद्यतेनालं तावन्नाप्नोति सूतकम्।

४१. जनने मरणे नित्यमाशौचमनुधावति।
सपिण्डांश्चैव वन्धूंश्च यत्रक्वचन गच्छति। (शु.च., प.शी. १)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राम्रो ज्ञान भएपछि मात्र बार्नुपर्छ। स्पष्ट निधो नभएसम्म दोष लाग्दैन।[४२] राम्रो निधो नभइकन आशौच लाग्ने भए शास्त्र बनाउनेहरूले अतिक्रान्ताशौचको व्यवस्था गर्ने नै थिएनन्।[४३]

आशौच घटी-बढी बार्न नहुने

आशौच पर्नु भनेको बाहिरी शरीर र भित्री मन पनि अशुचित्वमा प्राप्त हुनु हो। शरीर र मन दुवै अशुद्ध भइसकेपछि त्यस्ता व्यक्तिले शुद्धिका निम्ति तोकिएको प्रायश्चित्त अवश्य गर्नुपर्छ, नगरे दोषभागी हुनुपर्छ।[४४] प्रायश्चित्त गर्दा तोकिएको अवधिभर स्नान गर्ने, खाने, बस्ने, सुत्ने र बोल्ने आदि सबै काम नियमपूर्वक गर्नुपर्छ- तोकिएको दिनसम्म नै गर्नुपर्ने अपरिवर्तनीय नियम भएको हुँदा। दश दिन बार्नुपर्ने आशौच दशै दिन र तीन दिन बार्नुपर्ने भनिएको तीनै दिन बार्नुपर्छ, कत्ति पनि घटी गर्न हुँदैन। यदि कसैले गर्छ भने ऊ निश्चय नै पापभागी हुनुपर्छ।[४५]

त्यस्तै आशौचका दिन बढाउन पनि हुँदैन।[४६] तीन दिन बार्नुपर्ने आशौच यदि कसैले चार वा पाँच दिन बार्छ भने त्यसले आशौच बढाएको ठहर्छ। तोकिएको दिनभन्दा

---

४२. उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैवदोषकृत्। (शु.च., प. शी.१)

४३. निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।

४४. प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्तिदारुणान्॥ (या. ३/२२१)

४५. न वर्धयेदघा हानि .... । (मनुः ५/८४)

४६. विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। (या. ३/२१९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बढी बार्दा सन्ध्यावन्दन वेदाध्ययनादि नित्यकर्म लोप हुन जान्छन् । अनापद् अवस्थामा स्वेच्छाले नित्यकर्म लोप गरेमा निश्चय नै प्रायश्चित्त भोग्नुपर्ने हुन्छ । अतः आशौच बार्ने कुरामा घटी वा बढी गर्न कदापि हुँदैन ।

आशौच शुद्धिका कारण

काल, अग्नि, कर्म, मृद्, वायु, मन, ज्ञान, तप, जल, पश्चात्ताप र निराहार यी सबै शुद्धिका कारण हुन्[४७] तापनि आशौच शुद्धिमा यी सबै कारण बन्न सक्दैनन् । यिनैमध्येका काल, कर्म र जल तीन तत्त्वमात्र प्रमुख कारणमा लिइन्छन् । जस्तो दशाहादि कालले, उदकदान-पिण्डदानदि कर्मले र जलस्नानले आशौचीहरू आशौचबाट शुद्ध हुन्छन् । अग्नि, ज्ञान र तप यी तीन तत्त्व चाहिँ आशौच नाश गर्नमा सर्वथा सक्षम हुन्छन् । जस्तो अग्निहोत्र गर्ने अग्निमान्लाई, ज्ञानमार्ग अवलम्बन गरेका संन्यासी आदिलाई र कृच्छ्रादितपमा लागेका व्यक्तिलाई आशौचले छुँदै छुँदैन ।

आशौचबाट शुद्ध हुनका निम्ति दशाहादिकाल नै मुख्य कारण हो, पिण्डदानादि कर्म चाहिँ गौण हो भन्ने भनाइ केही विद्वान्को छ भने अन्य केही कर्म मुख्य हो, काल गौण हो भन्छन् । विद्वान्हरूमा यस्तो मतभेद रहेता पनि दशौं दिन बिहानै दशगात्रादिकर्म (दशदिनसम्मको पिण्ड दिने काम) समाप्त हुन्छ, तर आशौचको समाप्ति चाहिँ दश रात पूरा नभइकन हुँदैन । फेरि सपिण्ड दाजुभाइले

---

४७. कालोऽग्निकर्म मृद् वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ (या. ३/३१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिण्डदानक्रिया गर्नै पर्दैन तापनि उनीहरू दिन पुगेपछि स्वतः शुद्ध हुन्छन्। त्यसो हुँदा आशौच शुद्धिको मुख्य कारण कर्मलाई होइन, काललाई नै मान्नुपर्छ। पिण्डदानादि कर्म आफ्ना मृतक पित्रादिको तृप्ति, सुखशान्ति र समुन्नति

(प्रेतत्त्व निवृत्ति) का लागि अनिवार्य गर्नुपर्छ। यो कर्म आशौचीमध्येका पुत्रादि क्रियाकर्ताको मात्र कर्तव्यभित्र पर्न जान्छ, सबैको कर्तव्यमा पर्दैन। काल र स्नान चाहिँ आशौच परेका सपिण्डादि सबैको आफ्नो शुद्धिका निम्ति हो। कालले पित्रादिको मरणबाट पीडित, दुःखित र चिन्तित भई अशुचित्वमा प्राप्त अन्तरात्मालाई शुद्ध गर्छ भने स्नानले सपिण्डादिको मरणशोकबाट निस्केका आँसु, राल, सिंगान आदिबाट अशुद्ध बाहिरी शरीरलाई शुद्ध गर्छ।

प्रेतसंसर्ग

प्रेत संसर्ग भएपछि आशौच उत्पन्न हुनु स्वाभाविकै हो। मृतकको उद्देश्य गरी रुनु, लास छुनु, लास अलङ्कृत गर्नु, लासका पछि लागेर मलाम जानु, लास बोक्नु, लास जलाउने काम गर्नु, जलाञ्जलि दिनु र पिण्ड दिनु यी आठवटा काम गरेमा प्रेतसंसर्ग गरेको मानिन्छ।[४८] यस्तो आशौच संसर्गका आधारमा घटीवढी हुनसक्छ। संसर्गको प्रकृतिका आधारमा कुन संसर्ग गर्नेलाई कति र कस्तो आशौच हुन्छ भन्ने कुरा विविध क्रियाशौच शीर्षकमा विस्तृत विवेचन गरिएको छ।

---

४८. रोदनं स्पर्शनमलङ्करणमनुगमनं .... । (आ.प., पृ.३४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौचीसँगको संसर्ग

एउटै ओछ्यानमा सुत्नु, एउटै आसनमा बस्नु, एकै पङ्क्तिमा बसेर खानु, आशौचीले छोएको खानु, एउटै भाँडामा खानु, आशौचीकहाँ यज्ञ गराउनु, आशौचीलाई पढाउनु र आशौची स्त्री गमन गर्नु यी आठप्रकारका काम गरेमा आशौचीसँग संसर्ग गरेको ठहरिन्छ।[४९] संसर्गबाट निश्चय नै आशौच पैदा हुन्छ, किनभने प्रसिद्ध नीति वचन नै छ, 'संसर्गजाः दोषगुणाः भवन्ति' अर्थात् संसर्गबाट विभिन्न किसिमका दोषगुणहरू पैदा हुन्छन्। यो कुरा निश्चय नै आशौचका सन्दर्भमा पनि लागु हुन्छ। एउटै ओछ्यानमा सुत्नुदेखिका चार संसर्गबाट स्वल्पकालाशौच उत्पत्ति हुन्छ भने एउटै भाँडामा खानुदेखिका चारले दीर्घकालाशौच पैदा गर्छन्।

मुण्डन-विचार

कपाल खौरनुलाई मुण्डन भनिन्छ। पुत्रादि क्रियाकर्ताले मुण्डन गरेर मात्र मृतक पित्रादिको दाहसंस्कार गर्नुपर्छ। अरू सपिण्डादि आशौचीहरूमा कसैले आशौचको अन्त्यमा मुण्डन गरेको पाइन्छ भने कसैले सुरुमा गरेको देखिन्छ। सुरुमा वा अन्त्यमा आफ्नो कुलमा जहिले गर्ने गरेको छ त्यही बेला गर्नुपर्छ। ब्रह्मपुराणको वचनले क्रियाकर्ताबाहेक आशौची सबैले अन्त्यमा मुण्डन गर्नुपर्ने कुरा देखाएको छ।[५०] मिताक्षराकारले महर्षि आपस्तम्बको मतअनुसार

---

४९. आलापस्पर्शनिश्वासात् सहयानासनाशनात्।
याजनाद्ध्यापनाद् यौनात् पापं संक्रमतेनृणाम्॥ (आ.प., पृ.३४)

५०. समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृतकभन्दा कम उमेरका आशौचीले मात्र मुण्डन गरे हुन्छ, बढी उमेर भएकाले गर्नुपर्दैन भनेका छन् ।[५१] शास्त्रकर्ताहरूमा यस्तो मतभेद रहेको हुँदा आशौचीहरूले आफ्नो परम्पराअनुसार गर्नु राम्रो हुन्छ। क्रियाकर्ताले भने पहिलो दिनका साथै दशौं दिनको पिण्ड दिई ढिकुरो फुटाइसकेपछि पनि मुण्डन गर्नुपर्छ। दशौं दिनमा मुण्डन गर्नपर्नुका दुई कारण छन्-आशौचको समाप्ति र एकादशाहमा आद्यादि षोडशश्राद्धको आगमन। श्राद्ध गर्नुभन्दा अघिल्लो दिन कपाल खौरनैपर्ने शास्त्रीय विधान छ। त्यसो हुँदा पनि दशौं दिनमा कपाल खौरनुपर्ने भएको हो ।[५२]

रातमा जन्म वा मरण भएमा

रातमा स्त्रीजातिहरू रजस्वला भएमा र कसैको जन्म वा मरण भएमा पनि रातको कुन बेलासम्म अघिल्लो र कुन बेलादेखि पछिल्लो दिन मान्ने भन्ने विषयमा मिताक्षरामा तीनवटा पक्ष देखाइएका छन्। रात्रिका घडीपलालाई तीन भाग गरी पहिलाका दुई भागमा भए अघिल्लो दिनको लेखो लगाउनु पर्छ। पछिल्लो भागमा भएको छ भने पछिल्लो दिनको लेखो लगाउनु पर्छ। यस्तो व्यवस्थालाई पहिलो पक्षका रूपमा लिइएको छ। आधारातभन्दा अगाडि भए अघिल्लो दिन र पछाडि भए पछिल्लो दिन मान्ने व्यवस्था

स्मश्रुकेशनखानाञ्च यत् त्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

५१. "अनुभाविनां च परिवापनम्" (मिता., या.३/१७)

५२. यानिकानि च पापानि ब्रह्महत्या समानि च।
केशानाश्रृत्य तिष्ठन्ति तस्मात् केशान् वपाम्यहम् ॥ (अ.क.दी., पृ.१६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि छ। यसलाई दोस्रो पक्ष मानिएको छ। सूर्योदय हुनुभन्दा अगाडि भए अघिल्लो दिन र पछाडि भए पछिल्लो दिन मान्ने यस्तो वचन पनि छ। यो पक्ष तेस्रो हो। यी तीन पक्षमा आफ्नो देशाचारानुसार जुन मान्ने गरिएको छ, त्यही मान्नू भनिएको छ। हाम्रो देशाचार पहिलो पक्ष मान्ने नै हो। त्यसो हुँदा हामीले त्यसैलाई सर्वथा स्वीकार गर्नुपर्छ। तर हाम्रै देशका कतिपय ठाउँमा धेरै स्त्रीहरूले आफू रजस्वला हुँदा तेस्रो पक्षलाई मानेको पाइन्छ, अर्थात् स्त्रीहरू बिहानीपख मिर्मिरेमा रजस्वला भए भने उज्यालो हुँदा दुई दिन भयो भन्छन्, त्यसो गर्नु शास्त्रीय मर्यादा नाघ्नु हो। बालक जन्मेका बेला जन्मपत्रिका आदि लेख्ने काममा भने तेस्रो पक्षलाई नै लिनुपर्ने हुन्छ। जन्म, मरण र रजस्वला हुँदाको दिन गणना गर्दा भने पहिलो पक्षअनुसार नै गर्नुपर्ने देखिन्छ।[५३]

अनुलोम सङ्कर र तिनको आशौच

माथिल्ला जातिका पुरुषद्वारा तल्ला जातिका स्त्रीमा जन्माइएका सन्तानलाई अनुलोम भनिन्छ। अनुलोम जाति निन्दित मानिदैनन्, वैदिक संस्कार गर्नलायक र सनातन धर्मकर्ममा योग्य मानिन्छन्। यी ६ प्रकारका हुन्छन्। जस्तै-

---

५३. उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥
अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्यात् त्रिभागांतु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ॥
उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतु सूतके ।
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ (मिता., या. ३/२०)
(ख) नि.सि., पृ. ७०९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्राह्मणले विशुद्ध क्षत्रियकन्या वैदिक विधिअनुसार विवाह गरी तिनैमा जन्माइएको मूर्धावसिक्त नामको पुत्र हुन्छ भने त्यसैगरी वैश्यकन्यामा अम्बष्ठ र शूद्रकन्यामा जन्माइएको निषाद नामक पुत्र हुन्छ। त्यस्तै क्षत्रिय पुरुषद्वारा विशुद्ध वैश्य कन्यामा र शूद्रकन्यामा जन्माइएका क्रमशः माहिष्य र उग्र नामका पुत्र हुन्छन्। वैश्यद्वारा शूद्रामा जन्माइएको करण नामक पुत्र हुन्छ। मूर्धावसिक्त क्षत्रिय जातिमा लिइन्छ भने अम्बष्ठ र माहिष्य वैश्य जातिमा गनिन्छन्। निषाद, उग्र र करण यी तीन शूद्रसमान जातिका हुन्छन्।[५४] क्षत्रिय र वैश्य जातिमा लिइनेको उपनयनादि सबै संस्कार गर्नुपर्छ। उक्त सबै जातिको आशौच कलिमा दश दिन नै हुने कुरा सर्वसम्मत छ।

यस्ता अनुलोम जातिका विशुद्ध कन्या वैदिक विधिपूर्वक विवाह गरी तिनीहरूमा अनुलोम पुरुषद्वारा नै जन्माइएका सन्तानलाई वर्णसङ्कर भनिन्छ। यी अनुलोम वर्णसङ्कर जाति पनि वैदिक धर्मकर्मार्ह उपनयनादि संस्कारप्राप्त हुन्छन्। ती जाति अनन्त हुन सक्छन्। ती सबैको उपस्थापन गर्नु यहाँ सम्भव छैन। यहाँ त केवल उदाहरणका लागि एक जातिको मात्र उल्लेख गरिन्छ। क्षत्रिय पुरुषद्वारा स्पृश्या शूद्रकन्यामा जन्माइएकी करणी नामकी पुत्री हुन्छिन्। ती करणीमा माहिष्यले जन्माएको रथकार नामको जाति हुन्छ।[५५] यसको उपनयनादि सबै

---

५४. विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।
अम्वष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा॥ (या.१/९१)
वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ।

५५. वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेप विधिः स्मृतः॥ (या.१/९२)
माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ। त्यस्तै मूर्धावसिक्त माहिष्य आदिबाट पनि असङ्ख्य वर्णसङ्कर उत्पन्न भएका छन् र हुन सक्छन् पनि। ती सबै द्विज जातिमा नै गनिने र उपनयनादि संस्कारद्वारा सुसंस्कृत पनि हुने हुँदा प्रशंसनीय नै हुन्छन्।[५६] यस्ता जति पनि अनुलोम वर्णसङ्कर हुन सक्छन्, ती सबैको जननाशौच र मरणाशौच पनि दश दिन नै तोकिएको छ।

प्रतिलोमसङ्कर र तिनको आशौच

तल्ला जातिका पुरुषद्वारा माथिल्ला जातिका अविवाहिता कन्या वा विवाहिता स्त्रीमा जन्माइएका सन्तान प्रतिलोम हुन्छन्। जस्तै-ब्राह्मणीमा क्षत्रियद्वारा जन्माइएको सूत नामको जाति हुन्छ भने वैश्यद्वारा जन्माइएको वैदेहक र शूद्रद्वारा जन्माइएको चण्डाल नामको अधम जाति हुन्छ। त्यस्तै क्षत्रियास्त्रीमा वैश्यबाट जन्मेको मागध र शूद्रबाट जन्मेको क्षत्तार नामको जाति हुन्छ। यसरी नै वैश्यास्त्रीमा शूद्र पुरुषबाट जन्मेको आयोगव नामको जाति हुन्छ।[५७] यी ६ प्रकारका जाति प्रतिलोम मानिन्छन्। त्यस्तै ब्राह्मणद्वारा क्षत्रियामा जन्माइएकी कन्या मूर्धावसिक्ता हुन्छिन्। तिनमा

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ (या.१/९५)

५६. क्षत्रियवैश्यानुलोमान्तरोत्पन्नो यो रथकारस्तस्येज्या दानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वप्रतिष्ठारथसूत्रवास्तुविद्याध्ययन वृत्तिता च, इति। एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्न मूर्धावसिक्त माहिष्यादतुलोमसंकरे जात्यन्तरता उपनयनादि प्राप्तिश्च वेदितव्याः, तयोर्द्विजातितत्त्वात्। (मिता., या. १/९५)

५७. ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा।
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ (या.१/९३)
क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च।
शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ (या.१/९४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रद्वारा जन्माइएका सन्तान, ब्राह्मणद्वारा वैश्यामा जन्माइएकी अम्बष्ठा नामकी कन्यामा वैश्य र शूद्रद्वारा जन्माइएका सन्तान र ब्राह्मणद्वारा शूद्रामा जन्माइएकी निषादी नामकी कन्या हुन्छिन्। तिनमा शूद्रद्वारा उत्पादित सन्तान पनि प्रतिलोम नै हुन्छन्।[५८] यसरी प्रतिलोम जातिहरू असङ्ख्य हुन सक्छन्। ती प्रतिलोम जातिका कन्यामा प्रतिलोम जातिकै पुरुषद्वारा परस्परमा जन्माइएका सन्तान प्रतिलोमसङ्कर हुन्छन्। यस्ता सङ्करहरू अनन्त हुन सक्छन् र छन् पनि। यी प्रतिलोम जाति र प्रतिलोमसङ्कर जातिहरू निकृष्ट, तुच्छ, अधम, हीन, अधर, अपध्वंस र असत् पनि मानिन्छन्। त्यसैले यिनीहरू समस्त वैदिकधर्मबाट बहिष्कृत हुन्छन्। वैदिक धर्मकर्महीनहरूलाई जनन र मरण निमित्तक आशौच हुँदैन। यिनीहरू त सदा आशौची (अशुद्ध) नै हुन्छन् भन्ने भनाइ केही शास्त्रप्रयोजकको रहेको छ भने अन्य केहीले यिनीहरू वैदिकधर्महीन हुने हुँदा सदैव अशुद्ध हुन्छंन् तापनि यिनीहरूलाई शूद्रसधर्मा नै मान्नुपर्छ भनेका छन्। त्यसो हुँदा यिनीहरूमा जनन र मरण हुँदा तन्निमित्तक आशौच शूद्रको जस्तै दश दिन नै हुने देखिन्छ र यिनीहरूले दशै दिन बार्नुपर्छ पनि।[५९]

---

५८. यथा मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादितस्तथाम्बष्ठायां वैश्यशूद्राभ्यां निषाद्यां शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजाः। (मिता., या. १/९६)

५९. शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः। (मनुः १०/४१)
शौचाशौचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः। (शु.च., ष.शी.१३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रात्यादिवर्णसङ्कर र तिनको आशौच

ब्राह्मणको सोह्र, क्षत्रियको बाईस र वैश्यको चौबीस वर्षसम्ममा व्रतबन्ध गर्नुपर्छ। सो अवधिभित्र यिनको व्रतबन्ध नभएमा यिनीहरू आ-आफ्नो जातिबाट च्युत हुनुका साथै सावित्री पतित आर्यजन विगर्हित पनि हुन्छन्, यस्तालाई व्रात्य भनिन्छ।[६०] ब्राह्मणादि तीनै वर्णका व्रात्यलाई र तिनीहरूबाट जन्मेका भूर्जकण्टक, शिख, निश्चिवि (लिच्छवि), नट, खस, द्रविड, कारुष, र सात्वत आदि जातिलाई,[६१] त्यस्तै व्यभिचारबाट जन्मेका ब्राह्मणादि सबै वर्णका कुण्ड, गोलक र कानीन आदिलाई[६२] पनि शास्त्रप्रणेताले वर्णसङ्कर नै मानेका छन्।[६३] यस्ता जातिहरूको आशौच पनि दश दिन नै हुन्छ।

---

६०. आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते।
आद्वाविंशात् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः॥ (मनुः २/३८)
अतऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्री पतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥ (मनुः २/३९)

६१. व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च॥ (मनुः १०/२१-२३)

६२. अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः। (अ. को.२/६/३६)
पति जीवित छँदै जारवाट जन्मेको कुण्ड नामको पुत्र हुन्छ भने पति मरेपछि व्यभिचारवाट विधवामा जन्मेको गोलक नामको पुत्र हुन्छ।
कानीनः कन्यकाज्जातः ....। (या.२/१२९)
अविवाहिता कन्याले माइतमा व्यभिचार गरी जन्माएको छोरो कानीन नामको हुन्छ।

६३. व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः॥ (मनुः १०/२४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपिण्डादिमा विवाह गर्नेको आशौच

सपिण्डीभित्रमा, सगोत्रमा, प्रवर मिल्नेमा, मातृगोत्रमा, अत्रि र आत्रेयमा, कश्यप र काश्यप गोत्रमा गरिएको विवाहलाई शास्त्रप्रवर्तकहरूले अति निन्द्य मानेका छन्।[६४] यस्तो विवाह गर्नेलाई र सो विवाहबाट जन्मेका सन्तानलाई पनि उनीहरूले शूद्रका स्थानमा राखेका छन्। त्यसो हुँदा तिनीहरूको आशौच पनि शूद्रको जस्तै हुन्छ।

पक्षिणी शब्दको अर्थ

सामान्यतया दुई दिन एक रात वा दुई रात एक दिन (३६ घण्टा) पक्षिणी हुन्छ। मृत्युको खबर दिनमा सुनेमा त्यही दिन त्यही रात र भोलिपल्टको दिन तारा नउदाएसम्म पक्षिणी मान्नु पर्छ। रातमा सुनेमा त्यही रात र भोलिपल्टको दिन-रात पक्षिणीमा गन्नुपर्छ।[६५] पक्षिणी

---

६४. (क) अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा॥ (या.१/५३)
(ख) पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः।
भृग्वङ्गिरो गणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपिवारयेत्। (नि.सि., पृ.३८१)
(ग) मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। (नि.सि., पृ.३७३)
मातृतर्फ पाँच पुस्ता र पितृतर्फ सातपुस्ता नाघेपछि मात्र सापिण्ड्य निवृत्ति हुन्छ।
सो निवृत्ति नभइकन विवाह गर्न हुँदैन। त्यस्तै गोत्र र प्रवर मिल्नेहरूमा पनि विवाह निषेध छ।
पाँच प्रवर हुनेमा तीन र तीन प्रवर हुनेमा दुई प्रवर मिल्न हुँदैन। यो नियम भृगु र अङ्गिराका गणमा मात्र लागु हुन्छ। यस अतिरिक्त अरू गोत्र हुनेमा विवाह गर्दा एक प्रवर मात्र पनि मिल्न हुँदैन।

६५. (क) आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी। (अ.को. १/४/५)
(ख) द्वावन्हावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनेको सामान्य हिसाबमा ३६ घण्टा हुनुपर्ने हो तापनि उक्त अनुसार दिनको वा रातको अन्तिम घडीतिर जूठो सुन्दा पनि पूरै दिन मानिने भएको हुँदा ३६ घण्टा नपुग्न पनि सक्छ।

मध्यमषोडशी

सूत्र ग्रन्थ र स्मृति ग्रन्थ प्रणेताले मध्यम षोडशीको विधान नगरेकाले यो नगर्दा पनि खास दोष लाग्ने चाहिँ होइन, तापनि पुराणप्रतिपादितविषय भएकाले धेरै मान्छे यसप्रति आकृष्ट भएका पाइन्छन्। यो नगरी मलिन र उत्तम षोडशीमात्र गर्दा केवल बत्तीस पिण्ड हुन्छन्, सपिण्डनाधिकार प्राप्त गर्न अठचालीस पिण्ड पुऱ्याउनै पर्ने गरुडपुराणको निर्देश रहेको छ। अतः सपिण्डीकरण गर्नुभन्दा अगाडि मध्यम षोडशीसमेत गरी अठचालीसै पिण्ड पुऱ्याउनु राम्रै हुन्छ।[६६]

प्रा.डा. रामचन्द्र गौतम लिखित आशौच-विवेचन परिभाषाप्रकरण समाप्त।

(ग) दिवाश्रवणे तदहरन्तराराात्रिरपरेद्युश्चाहः। रात्रौ श्रवणे सारात्रिरपरेद्युरहोरात्र, इति। (शु.च.,ष.शी.३४)

६६. ग.पु.प्रे.क. २५/२५-४०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२-आशौच प्रकरण

जननाशौच

छोरी सुत्केरी भएमा

विवाहिता छोरी माइत गएका बखत बाबुको मुख्य घरबाहेक गोठ, धनसार आदि अरू कुनै ठाउँमा सुत्केरी भएमा बाबुआमा र सौतेनी आमालाई तीन दिन,[६७] सहोदर र सापत्न दाजुभाइलाई पक्षिणी, भिन्न नभई त्यसै घरमा बसेका बाबुका सहोदर जेठा कान्छाबाबु आदि अरू कोही रहेछन् भने उनीहरूलाई अहोरात्र आशौच लाग्छ ।[६८] बाबुको खाने, बस्ने र पाठपूजा गर्ने मुख्यघरमा नै सुत्केरी भएमा बाबुआमा र सौतेनी आमालाई दश दिन, सहोदर र सौताने दाजुभाइलाई तीन दिन,[६९] तद्‌गृहवर्ती काका-काकी आदिलाई अहोरात्र आशौच हुन्छ। माइतमा बाहेक अन्यत्र सुत्केरी भएमा पितृपक्षलाई आशौच लाग्दैन ।[७०]

गर्भस्राव भएमा

गर्भधारण गरेदेखि चार महिनासम्मको गर्भ प्रायः तरल नै मान्नुपर्छ भन्ने शास्त्रको धारणा रहेको छ। त्यस्तो तरल

६७. सूयते चेत् पितुर्गेहे जातं पित्रोस्त्रिरात्रकम् । (ष.शी., श्लो.८)

६८. दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथ वा ।
तद्‌वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनक स्त्रिभिः ॥ (शु.च., ष.शी., श्लो.४७)

६९. "प्रसवे पितुः पूर्णम्, वन्धूनां त्र्यहम् ।" (शु.च., ष.शी., श्लो.८)

७०. वार्नै नपर्ने आशौच पनि यसरी वार्नुपर्ने हुनसक्छ। त्यसो हुँदा विवाहिता छोरीलाई माइतमा सुत्केरी हुनवाट सकभर वञ्चित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपमा रहेको गर्भ तुहिनुलाई शास्त्रकारहरूले स्रावको संज्ञा दिएका छन्।[७१] स्रावको अर्थ हो-बग्नु। गर्भ रहेको उल्लिखित अवधिभित्र स्राव भएमा जति महिनाको गर्भस्राव हुन्छ, त्यति नै दिन रजोनिमित्तक सूतक आमाले मात्र बार्नुपर्छ। बाबुले स्नानमात्र गर्दा हुन्छ। अरू बान्धवहरूले स्नान पनि गर्नु पर्दैन।[७२]

गर्भपात भएमा

पाँचदेखि ६ महिनासम्मको गर्भ प्रायः हस्तपादादि इन्द्रिययुक्त कठिन मांसपिण्ड मनुष्याकार बनिसकेको हुन्छ। यस्तो गर्भ तुहिनुलाई शास्त्रप्रणेताले पातको संज्ञा दिएका छन्।[७३] पाँच महिनाको गर्भपात भएमा पाँच दिन र ६ महिनाको भएमा ६ दिन आमालाई आशौच लाग्छ भने बाबुलाई पाँच वा छ जुन महिनाको भए पनि तीन दिन लाग्छ।[७४] स्राव र पातमा ब्राह्मणादि सबै वर्णमा यही नै नियम लाग्छ।

पूर्ण जननाशौच

सातौं महिनादेखिको गर्भ सबै अङ्गप्रत्यङ्ग र प्राणले समेत युक्त पूर्णमानवदेहसम्पन्न हुन्छ। त्यस्तो देह निःसरण

---

७१. आचतुर्थाद् भवेत् स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः। (परा.३/१६)

७२. गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्। (या.३/२०)

७३. पञ्चमे मासि षष्ठे वा पातः स्याद्गर्भनिर्गमः। (ष.शी., श्लो.९)

७४. पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् दिवसाः पातसूतकम्।
मातुरिष्टमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम्। (ष.शी., श्लो.१०)
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुद्धयति। (मनुः ५/६६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुनुलाई जन्म भनिन्छ। जन्म हुँदा बाबु, आमा र सपिण्डलाई पूर्ण दश दिन आशौच लाग्छ। समानोदक, सगोत्र र साधारण सगोत्रलाई क्रमशः तीन दिन, एक दिन र सद्यः शौच हुन्छ।[७५] सबै वर्णले यही नियम मान्नुपर्छ।

नाल काट्नुभन्दा पहिला बालक मरेमा

मरेकै जन्मेमा वा जन्म भइसकेपछि नाल काट्नुभन्दा पहिले बालक मरेमा आमालाई जनननिमित्तक सूतक दश दिन लाग्छ भने बाबु र अरू सपिण्डलाई तीन दिन लाग्छ।[७६] शास्त्रले पनि बाबुलाई भन्दा आमालाई महत्त्व दिएर आशौचसमेत बाबुलाई भन्दा आमालाई बढी लाग्ने कुरा विधान गरेबाट हाम्रो संस्कृतिमा आमाको उच्च स्थान र प्रतिष्ठा स्पष्ट हुन्छ।

नाल काटिसकेपछि बालक मरेमा

नाल काटिसकेपछि न्वारन नगर्दै बालक मरेमा बाबु, आमा र सपिण्ड दाजुभाइ सबैलाई जननाशौच दश दिन लाग्छ। मरणाशौच कसैलाई पनि लाग्दैन। बाबुआमाले भने मरणनिमित्तक स्नान गर्नुपर्छ। दान प्रदान हवनादि केही गर्नु पर्दैन।[७७]

---

७५. (क) आचतुर्थाद् भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्॥ (परा.३/१६)
(ख) एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्। (मिताक्षरा, या.३/२४)

७६. नाभिकर्तनतः पूर्वं शिशौ प्रेते च सूतकम्। मातुः पूर्णमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम्। (ष.शी., श्लो.१२)

७७. दशाहाभ्यन्तरे वाले प्रमीते तस्य बान्धवैः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जननाशौचमा संपाताशौच

समान सुत्केरो खापिएमा

दश दिने सुत्केरोको बीचमा दशै दिन लाग्ने वा तीन दिनेको बीचमा तीन दिने नै सुत्केरो परेमा दाजुभाइहरू पहिलो सुत्केरोको बाँकी दिनले शुद्ध हुन्छन्।[७८] पहिला जन्मने बच्चाको नामकर्म भने दोस्रो सुत्केरो सकिएपछि मात्र गर्नुपर्छ। नामकर्मको अर्को गति भएको हुँदा अर्को गति नभएकोले जातकर्म र छैंटी गर्न भने कुनै रोकतोक हुँदैन। आ-आफ्नो समयमा गर्नुपर्छ।[७९]

असमान सुत्केरो खापिएमा

बढी दिन लाग्ने सुत्केरोमा घटी दिन लाग्ने सुत्केरो परेमा अर्थात् दश दिने सुत्केरोको बीचमा त्योभन्दा घटी दिन लाग्ने तीन दिने वा एक दिने सुत्केरो खापिएमा आशौचीहरू पहिलो सुत्केरोको बाँकी दिनले शुद्ध हुन्छन्, तर घटी दिन लाग्ने सुत्केरोको बीचमा बढी दिन लाग्ने सुत्केरो पर्न गयो भने अर्थात् एक दिनेमा तीन दिने, तीन दिनेको बीचमा दश दिने सुत्केरो पर्न गएमा दाजुभाइहरू पहिलो सुत्केरोको बाँकी दिनले शुद्ध हुँदैनन्, दोस्रो सुत्केरो पूरै बार्नुपर्छ।[८०]

शावाऽऽशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते। (शु.च., ष.शी.१२)

७८. अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्। (परा.३/२९)

७९. नामकर्मादि जातर्मेत्यर्थः, तस्यैवानन्यगतिकत्वात्,
नामकरण निष्क्रमणादेस्तु सावकाशत्वात्॥ (शु.च., ष.शी.१९)

८०. (क) सूतिमध्ये यदा सूतं पूर्वाऽनधिकमापतेत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपिण्डजननमा स्वपुत्रजनन भएमा

सपिण्ड समानोदक वा सगोत्र दाजुभाइकी पत्नी सुत्केरी भएको बीच अवस्थामा आफ्नी पत्नी सुत्केरी भएमा त्यस्तो सुत्केरोलाई शास्त्रकारले अघवृद्धिमत् भनेका छन्। त्यस्तो सुत्केरो पहिलो सुत्केरोको शेष दिनले शुद्ध हुँदैन, आफ्नै कालले शुद्ध हुन्छ अर्थात् पतिपत्नी दुवैले दश दिन पूरै बार्नुपर्छ।[८१]

एउटा सुत्केरो सकिन एक रात वा एक प्रहरमात्र बाँकी छँदा अर्को सुत्केरो परेमा

परिरहेको सुत्केरो सकिन एक रात पूरै बाँकी हुँदा अर्को समान सुत्केरो पर्न गयो भने दुई दिन बढी बार्नुपर्छ। एक प्रहरमात्र बाँकी हुँदा पर्न गएमा तीन दिन बढी बार्नुपर्ने हुन्छ।[८२] यो नियम दश दिनेमा दशौं दिने पर्दा मात्र लागु हुन्छ। दश दिनेमा सोभन्दा कम लाग्ने तीन दिने आदि पर्दा भने हुँदैन भन्ने भनाइ सिन्धुकारको रहेको छ। षडशीतिकारले भने दश दिनेमा दशौं दिने र सोभन्दा कम लाग्ने पर्दा पनि उक्त नियम लागु हुन्छ भन्ने कुरा देखाएका छन्।[८३] दश दिनेमा तीन दिने आदि पर्दा यसरी बढी बार्ने हो भने पक्षिणी र एक दिने पर्दा पनि दुई र तीन दिन बढी

तत्र पूर्वेण शुद्धिः स्यादधिकं तु स्वकालतः ॥ (ष.शी., श्लो.१९)

(ख) स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति ॥ (विद्वन्., परा.३/२९)

८१. अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् । (मिता., या.३/२०)

८२. रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धि र्यामशेषेत्र्यहाच्छुचिः । (नि.सि., पृ.७१६)

८३. रात्रिशेषे यदा सूतेः पूर्वानधिकमापतेत् ।
ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यामशेषे दिनत्रयम् । (ष.शी.२०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बार्नुपर्ने हुन जान्छ। बार्नै नपर्ने आशौच बार्दा प्रायश्चित्त भोग्नुपर्ने हुन्छ। अतः षडशीतिकारको भनाइलाई कमलाकरलगायतका धेरै निबन्धकारले तुच्छ मानेका छन्। त्यसो हुँदा हामीले व्यवहारमा पनि षडशीतिकारको मत स्वीकार नगरी सिन्धुकारादिको मतलाई मान्नुपर्ने हुन्छ।

मरणाशौचमा संपाताशौच

मरणाशौच खापिएमा

सपिण्डमरणाशौचको बीचमा तुल्यकाल वा न्यूनकाल बार्नुपर्ने अर्को मरणाशौच पर्न गएमा आशौचीहरू पहिलो आशौचको बाँकी दिनले नै शुद्ध हुन्छन्, दोस्रो आशौच बारिरहनु पर्दैन।[८४] सपिण्डाशौच सकिन एक रातमात्र बाँकी छँदा अर्को सपिण्डाशौच नै पर्न गयो भने दुई दिन, एक प्रहरमात्र बाँकी हुँदा पर्न गएमा तीन दिन बढी बार्नुपर्छ।[८५] दश दिने आशौचमा दश दिने नै पर्दा मात्र यो नियम लाग्छ। दश दिनेमा तीन दिने र त्योभन्दा घटी दिन लाग्ने आशौच पर्दा भने यो नियम लाग्दैन। बढाइएका दुई वा

---

८४. (क) अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्। (मनु: ५/७९)
(ख) अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति। (या.३/२०)

८५. (क) रात्रिशेषे द्वाभ्याम्, प्रभाते तिसृभिः। (गौ.ध.सू.२/५/६-७)
(ख) रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः। (शु.च.ष.२०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीन दिनका बीचमा पुनः अर्को दश दिने सपिण्डाशौच पर्न गयो भने त सो आशौच पूरै बार्नुपर्छ ।[८६]

अल्पाशौचमा दीर्घाशौच परेमा

दश दिने आशौचको अपेक्षा तीन दिने आशौच अल्प मानिन्छ। यस्तो अल्पाशौच परिरहेको बखत दश दिने दीर्घाशौच पर्न गयो भने आशौची बन्धुहरू पूर्वाशौच शेष दिनले शुद्ध हुँदैनन्। दोस्रो आशौच पूरै बार्नुपर्छ ।[८७] एक दिनेमा पक्षिणी आशौच पर्दा र पक्षिणीमा तीन दिने पर्दा पनि यस्तै हुन्छ ।

प्रेतपुत्रादि पूर्वाशौच शेषले शुद्ध नहुने

सपिण्डाशौचमा सपिण्डकै आशौच वा समानोदकादिको आशौच पर्दा आशौची सपिण्डहरू पूर्वाशौच शेषले शुद्ध हुन्छन्, तर त्यसरी शुद्ध हुने व्यक्ति नै प्रेतपुत्र, प्रेतपत्नी, दाहकर्ता, सूतिका वा सूतिकाका पति रहेछन् भने पूर्वाशौच शेषले शुद्ध हुँदैनन्। आदित्याचार्यले यही भनेका छन् ।[८८]

---

८६. पूर्वाशौचान्तरवर्धित द्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचान्तरपाते तु वर्धितस्याल्पत्त्वादधिकेनैव शुद्धिः । न च वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयम् । (नि.सि., पृ.७१८)

८७. शावेऽपि तुल्यं न्यूनं वा शावं पूर्वेण शुद्धयति ।
अधिकं तु स्वकालेन रात्रिशेषादि पूर्ववत् । (ष.शी., श्लो.२१)

८८. (क) पूर्वशेषेण या शुद्धिः सूतिनांमृतिनां तथा ।
सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥ (ष.शी.२२)
(ख) सपिण्डानां तु यः कश्चिद्वहेताऽथ दहेत वा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपिण्डहरू पूर्वाशौच शेषले शुद्ध नहुने

सपिण्ड दाजुभाइको मृत्यु भएको कुरा निश्चित भयो तर खोलाले बगाउने, पहिरोमा पुरिने, कसैले बेपत्ता गर्ने आदि विविध कारणबाट लास फेला पर्न सकेन भने पर्णशर दाह गरी आशौच बार्नुपर्छ, यस्तो दाह मरेको दश दिनभित्रमा नै गर्न पाइयो भने पुत्रपत्नी सपिण्डादि सबै बाँकी दिनले शुद्ध हुन्छन् । दश दिन बितिसकेपछि देहदाह वा पर्णशरदाह जे गरे पनि छोरा र पत्नीले दाह गरेको दिनदेखि पूरै दश दिन आशौच बार्नुपर्छ । अरू सपिण्ड दाजुभाइले भने तीन दिन मात्र बार्दा पुग्छ ।[८९] यस्तो जूठो बारिरहेको बखत अर्को सपिण्डाशौच पर्न गयो भने पूर्वाशौच शेषले दाजुभाइ शुद्ध हुँदैनन्, दोस्रो आशौच पूरै बार्नुपर्छ ।

सपिण्डाशौचमा अघवृद्धिमत् आशौच परेमा

बाबुआमा र पतिको आशौचलाई अघवृद्धिमत् आशौच भनिन्छ । दश दिन बार्नुपर्ने सपिण्ड दाजुभाइको आशौच परिरहेको बखतमा अघवृद्धिमत् आशौच पर्न गएमा त्यस्तो आशौच पूर्वाशौच शेषले शुद्ध हुँदैन, बाह्र दिन पूरै बार्नुपर्छ ।[९०]

---

८९. अन्तर्दशाहदाहे तु शेषतः शुचयोऽखिलाः ।
वहिर्दशाहदाहे तु दाहादित्रिदिनं स्मृतम् । (षड., श्लो.६०)

९०. तथा सपिण्डमरणात् पित्रोर्भर्तुश्च मरणमघवृद्धिमत्, तेषां महागुरुत्वेन द्वादशरात्राशौचाभिधानात्, तथा प्रक्रान्ताशौचेऽघवृद्धिमतः पाते स्वकालनैवशुद्धिर्न पूर्वशेषेणेति । (शु.च., ष.शी., श्लो.१९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरणाशौचमा जननाशौच परेमा

दश दिने मरणाशौचमा दशौ दिन लाग्ने वा त्योभन्दा कम दिन लाग्ने जननाशौच परेमा जननाशौच बारिरहनु पर्दैन, मरणाशौचले नै जननाशौच शुद्ध गर्छ।[९१] यस्तो अवस्थामा प्रेतक्रिया यथावत् गर्ने र आफ्नै समय पुगेको दिन समाप्त गर्ने गर्नुपर्छ र न्वारन पनि आफ्नै दिन पुगेको दिनमै गर्नुपर्छ।

जननाशौचमा मरणाशौच परेमा

दश दिने जननाशौचको बीचमा दशौ दिन लाग्ने मरणाशौच पर्न गएमा मरणाशौच पूरै दश दिन बार्नुपर्छ।[९२] नामकर्म मरणाशौच सकिएपछि मात्र गर्नुपर्छ।

अल्पमरणाशौचमा दीर्घजननाशौच परेमा

तीन दिन, पक्षिणी आदि थोरै दिन लाग्ने मरणाशौचको बीच दश दिन आदि धेरै दिन लाग्ने जननाशौच परेमा त्यस्तो जननाशौच पूरै बार्नुपर्छ। अल्प मरणाशौचले दीर्घ जननाशौच शुद्ध गर्न सक्दैन, जबकि दीर्घजननाशौच अल्पमरणाशौच शुद्ध गर्न सक्षम हुन्छ।[९३]

---

९१. शावादल्पा समा वापि सूतिः शावेन शुद्ध्यति। (ष.शी., श्लो.१६)

९२. शावेन शुद्ध्यते सूति र्न सूतिः शावशोधिनी। (शु.च., ष.शी., श्लो.१६)

९३. स्वभाव बहुसूतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी। (ष.शी., श्लो.१७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आमाको आशौचमा बाबुको आशौच परेमा

आमाको आशौचका बीचमा बाबुको मरण हुन गएमा बाबुको क्रिया सरासर गर्नुपर्छ ।[९४] आमाको दश दिनसम्मको पिण्ड दिएर छाड्नुपर्छ । दश दिनसम्मको पिण्ड दिने ढिकुरो आमाबाबु दुवैको एउटै गर्नुपर्छ । कसै कसैले छुट्टाछुट्टै स्थण्डिल बनाई पिण्ड दिएको कुरा पनि सुनिएको छ, तर त्यसो गर्नु शास्त्रसम्मत हुँदैन । पिण्डदानादि क्रिया गर्दा आमाको मृत्यु पहिला भएको हो तापनि पहिला बाबुको गरेर मात्र आमाको गर्नुपर्छ ।

बाबुको आशौचमा आमाको आशौच परेमा

बाबुको मृत्यु भएको दश दिनको दिन बेलुकासम्मका कुनै पनि दिनमा आमाको मरण हुन गएमा बाबुको दशरात पुगिसकेपछि आमाको पक्षिणी आशौच बढी बार्नुपर्छ ।[९५] बाबुको आशौच सकिन एक रात (दशौं रातको चौथो भाग) मात्र बाँकी हुँदा आमाको मृत्यु भएमा भने तीन दिन बढी बार्नुपर्छ ।[९६]

---

९४. मातर्यग्रे प्रमीतायामाशुद्धौ म्रियते पिता ।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ (मिता., या.३/२०)
अस्यायमर्थः- मातरि पूर्व-मृतायां तन्निमित्ताशौच मध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः, किन्तु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या ।

९५. (क) पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । (नि.सि., पृ.७१८)
(ख) तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरी स्वर्यातायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किन्तु पूर्वाशौचं समाप्य उपरि पक्षिणीं क्षिपेत् । (ध.सि.,पृ.८७६, टि.४)

९६. दशमरात्रौ तद्रात्रि चतुर्थयामे वा मातृमरणादौ तु

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिण्ड दिने काम चाहिँ निम्नानुसार हुनुपर्छ-

बाबुको मरण भएको दशौं दिनको बिहानसम्मका जुनसुकै दिनमा बाबुको पिण्ड दिनका निम्ति उठाइएको ढिकुरो नफोर्दै आमाको मृत्यु भएको छ भने त्यसैमा आमालाई दिनुपर्ने दश पिण्ड पनि दिनको हिसाब मिलाई दिइसक्नुपर्छ र बाबुको दश दिन पुगेको दिन ढिकुरो फुटाउनुपर्छ। आमाको पक्षिण्यादि आशौच बाँकी छ भने ढिकुरो नफुटाई राख्दा बाबुको एघारौं गर्न मिल्दैन। अतः बाबुको एकादशाहमा आद्यश्राद्धादि गर्न पिण्डवेदी (ढिकुरो) फुटाउनै पर्छ। फुटाइसकेपछि अर्थात् दशौं दिनको दिउँसो मृत्यु भयो भने पक्षिणी आशौचका कारण भोलिपल्ट (बाबुको एघारौंको दिन) भ्याउन सकेमा पुनः अर्को ढिकुरो उठाई आमाको नौ दिनसम्म गरिने पिण्डदानादि सबै क्रिया र बाबुको एकादशाह पनि गर्ने र त्यसको भोलिपल्ट दशौं दिनको काम गरी ढिकुरो फोर्ने। यदि बाबुको एघारौं गर्नु पर्नाले भ्याउन नसक्ने स्थिति भएमा बाबुको एघारौं गरेको भोलिपल्ट ढिकुरो उठाई दश दिनसम्म गरिने पिण्डदानादि सबै क्रिया त्यसै दिन गरी ढिकुरो फुटाउनु पर्छ। दशौं दिन बितेपछि सोही दिनको रात (दशौं रात) को तेस्रो प्रहरसम्म मृत्यु भयो भने दुई दिन बढी आशौच बार्नुपर्ने हुँदा पिण्डदानादि क्रिया पक्षिणी आशौचमा गरेजस्तै गरी गर्ने। दशौं रातको चौथो प्रहरमा मृत्यु भयो भने दाहादि सबै क्रिया गरी त्यसै दिन ढिकुरो उठाई एक वा तीन पिण्ड, ६ अञ्जलि, ६

द्विरात्र त्रिरात्रावेव न पक्षिणी। (ध.सि., पृ.८७७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिलतोय पात्रदान, दोस्रो दिन चार पिण्ड, बाईस अञ्जलि र बाईस नै तिलतोय पात्रदान, तेस्रो दिन पाँच वा तीन पिण्ड, सत्ताईस अञ्जलि त्यत्ति नै तिलतोय पात्रदान गरी ढिकुरो फुटाउनुपर्छ। यदि बाबुको एघारौंका कारण ढिकुरो उठाई एक वा तीन पिण्डदान आदि क्रिया गर्न नभ्याउने भएमा दोस्रो दिन ढिकुरो उठाउने र तेस्रो दिन फोर्ने गरे पनि हुन्छ। त्यसो गर्दा ढिकुरो उठाएकै दिन नौ दिनसम्मको क्रिया र फोर्ने दिन दशौं दिनमा गरिने क्रिया गर्नुपर्छ। आमाको मरणबाट बाबुको एकादशाहमा गरिने आद्यश्राद्ध, शय्यादान र वृषोत्सर्ग आदि कुनै पनि क्रिया रोकिँदैनन्।[१७] आमाको एकादशाह पक्षिण्यादि आशौच सकिएको भोलिपल्ट र सपिण्डीकरण त्यसको भोलिपल्ट, बाबुआमा दुवैको एकै दिन गर्नुपर्छ। क्रियाकर्ता दुवैको एउटै हुने हुँदा आमाको दशाहादि र

---

१७. आशौचस्य च ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्याद् दशैव तु।
त्र्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमेऽह्न्येक एव हि।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि॥
त्र्यहाशौचेऽपि दातव्या स्त्रयः पिण्डाः समाहितैः।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थि सञ्चयनं तथा॥
स्त्रींस्तु दद्यात् तृतीयेह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः। (नि.सि., पृ.७७६-७७)

(क) आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादिकादशेऽहनि।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः। (मिता., या.१/२५६)

(ख) एवं वृषोत्सर्गशय्यादानादावपि देवयाज्ञिकेन त्वाशौचान्तरेपि भवत्येवेत्युक्तम्। (नि.सि., पृ.७२०)

(ग) मातुर्याऽधिका पक्षिणी तन्मध्ये पितुर्महैकोद्दिष्टश्राद्धं वृषोत्सर्गं शय्यादानादिकं च कुर्यात्। (ध.सि., पृ.७८७)

(घ) आद्यश्राद्धका साथै वृषोत्सर्गादि पनि गर्न हुन्छ भन्ने कुराको अन्य प्रमाण "एघारौंमा अर्को आशौच परेमा" शीर्षकमा पनि दिइएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाबुको एकादशाहादि क्रिया कर्मकाल मुख्य र गौण मिलाएर गर्नुपर्ने हुन्छ। पातित्य र आत्महननादि दोष-दूषित बाबुको मरण भएको दशरात्रभित्र दोषहीन अवस्थाकी आमाको मृत्यु भएमा भने पक्षिणी र द्वित्रिरात्रको नियम लाग्दैन, पूरै बार्नुपर्छ।[९८]

बाबुआमाको एकै दिन मृत्यु भएमा

बाबुआमाको एकै दिन मृत्यु भयो र एकै पटक जलाउन मिल्ने स्थिति भयो भने एउटै चितामा जलाइदिंदा पनि हुने नै देखिन्छ। सङ्कल्प मन्त्रादिमा भने द्विवचन नै पार्नुपर्छ। अग्नि दुवैलाई उही हुन्छ। पिण्डदान उदकदानादि अलग-अलग गर्नुपर्छ। पिण्डवेदी एउटै हुन्छ।[९९]

बाबुआमाको आशौचमा सपिण्डाशौच परेमा

बाबु वा आमाको आशौचका बीचमा सपिण्ड दाजुभाइको आशौच पर्न गएमा आफ्ना बाबु वा आमाको एघार दिनसम्मको क्रिया सरासर गर्नुपर्छ, रोक्न हुँदैन। कसै कसैले दश दिनसम्मको क्रिया गर्ने, एघार दिनदेखिका क्रिया भने सपिण्डाशौच सकिएपछि मात्र गर्ने गरेको पनि पाइएको छ, तर त्यसो गर्नु शास्त्रअनुकूल हुँदैन। शास्त्रले अशुद्ध नै भए पनि आद्यश्राद्ध एघारै दिनका दिन गर्नुपर्ने स्पष्ट विधान

---

९८. अत्राशुद्धवित्युक्ते रात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणे नपक्षिणी, किन्तु पूर्णमेवाशौचम्। (नि.सि., पृ.७१८)

९९. मृतेभर्तरि तद् दाहात्प्राक् पत्नी म्रियते यदि। पत्न्यां वा प्राक् प्रमीतायां दाहादर्वाक् पतिर्मृतः॥ तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते। (नि.सि., पृ.७७०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरेको छ ।[१००] आद्यश्राद्ध एघारै दिनमा गर्नुपर्ने भएपछि त्यस दिनमा गरिने शय्यादान वृषोत्सर्गादि सबै क्रिया त्यसै दिन हुने नै देखिन्छ। द्वादशाह (सपिण्डी) र त्रयोदशाह भने सपिण्डाशौच सकिएपछि मात्र गर्नुपर्छ ।

बाबुको आशौचमा आमा सुत्केरी भएमा

बाबुको आशौचभित्र आमा सुत्केरी भइन् भने दश दिनसम्मको क्रिया सरासर गर्नुपर्छ । एकादशाह द्वादशाहादि क्रिया भने सूतक चोखिएपछि मात्र गर्नुपर्छ भन्ने कुरा महर्षि वसिष्ठले ठोकुवा नै गरेका छन् ।[१०१] त्यस्तो परेमा हामीले व्यवहारमा पनि त्यसै गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बाबुआमाको आशौचमा पत्नी सुत्केरी भएमा

बाबु वा आमाको क्रिया गर्न लागेका बखत पत्नी सुत्केरी भइन् भने पिण्डदानादिक्रिया अरू छोराले गर्नुपर्छ ।[१०२] अरू छोरा नभएमा प्रतिनिधिद्वारा गराउँदा पनि शास्त्रसम्मत नै हुने देखिन्छ। अरू छोरा नभएको र पत्नी सुत्केरी हुने वा अरू नै कुनै कारणबाट रोकतोक हुन सक्ने सम्भावना रहेमा एक्लो क्रियापुत्रीले क्रियाको सुरुमा नै अर्को कुनै साथी लिएर क्रिया बस्नु बेस हुन्छ। बीचमा

---

१००. आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । (नि.सि., पृ.७८९)

१०१. पितुर्दशाहमध्ये तु मातुः स्यात्प्रसवो यदि ।
पिण्डोदकक्रियां कुर्याच्छ्राद्धं चात्रविवर्जयेत् ।
श्राद्धम्-एकादशाहादिकम् । (शु.च., ष.शी., श्लो.१८)

१०२. पित्रोर्दशाहमध्ये तु भार्यायाः प्रसवो यदि ।
इतरेण च पुत्रेण कर्तव्याश्चोदकक्रियाः ॥ (शु.च., ष.शी., श्लो.१८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियाकर्तामाथि पत्नी सुत्केरी हुने वा आफैं अस्वस्थ हुने जस्ता कुनै विघ्न बाधा परिहालेमा प्रतिनिधिका रूपमा उसैद्वारा क्रिया गराउन सकिन्छ। जसले दाहसंस्कार गर्छ त्यसैले पिण्डदानादि सबै क्रिया पनि गर्नुपर्छ भनिएको हुँदा[१०३] प्रतिनिधिद्वारा कसरी ? भन्ने प्रश्न पनि यहाँ उठ्न सक्छ, तर सामान्य स्थितिमा मात्र यो वचन सार्थक हुने हो। पत्नी सुत्केरी हुने जस्ता विशेष परिस्थिति पर्न गएमा प्रतिनिधिबाट पनि गराउन सकिने शास्त्रीय निर्णय रहेको छ।[१०४]

अतिक्रान्ताशौच

दश दिन बितिसकेपछि जननाशौच सुनिएमा

जननाशौच होस् वा मरणाशौच दश दिन बितिसकेपछि सुनियो भने त्यस्तो आशौचलाई अतिक्रान्ताशौच भनिन्छ। जननमा अतिक्रान्ताशौच कसैले पनि बार्नु पर्दैन। पत्नी सुत्केरी भएमा भने पतिले दश दिन बितिसकेपछि पनि जहिलेसुकै सुने तापनि छोरा वा छोरी जे जन्मेको भए पनि जनननिमित्तक सचैलस्नान गर्नै पर्छ।[१०५]

---

१०३. यश्चाग्नि दाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि।

१०४. एवं क्रिया प्रवृत्तानां यदि कश्चिद् विपद्यते।
तद् बन्धुना क्रियाकार्या सर्वे र्वा सहकारिभिः॥ (नि.सि., पृ.७७६)

१०५. निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः॥ (मनुः ५/७७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाबुआमाको अतिक्रान्ताशौच

दश दिनभित्र बाबुआमाको आशौच सुनेमा छोराहरू बाँकी दिनले शुद्ध हुन्छन् । पिण्डोदकदानादि दशगात्र क्रिया पनि तिनै बाँकी दिनमा सक्नुपर्छ ।[१०६] दश दिन बितिसकेपछि सुनेमा भने सुनेकै दिनदेखि दश दिन पूरै बार्नुपर्छ । दशाहादि क्रिया अरू छोराले गरिसकेका रहेछन् भने पछि थाहा पाउनेले पुनः दोहो-याएर गर्न हुँदैन । ठाडो आशौच मात्र बार्नुपर्छ । यदि कसैले पनि क्रिया गरेको रहेनछ भने दशगात्रादि, एकादशाहादि सबै क्रिया गर्नुपर्छ । अरू छोराले सपिण्डीसम्मका सबै क्रिया गरिसकेपछि जेठो छोराले थाहा पायो भने दश दिनसम्म अञ्जलिदानमात्र दिई आशौच बार्ने र एघारौंका दिन पुनः सपिण्डी गर्नुपर्ने शास्त्रीय व्यवस्था छ । एघार दिनसम्मका क्रिया भने दोहो-याउन हुँदैन । उदकदान दिंदा र पुनः सपिण्डी गर्दा प्रेत शब्दको उच्चारण गर्न पाइँदैन ।[१०७]

---

१०६. विगतं तु विदेशस्थं श्रृणुयाद्योत्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् । (मनु: ५/७५)

१०७. (क) दशरात्रे व्यतिते तु तथा चैवौर्ध्वदेहिकम् ।
पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥ (शु.च., ष.शी., श्लो.३३)
(ख) विदेशस्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम्-
यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु ।
तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः । (नि.सि., पृ.८१२)
(ग) अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्तनीयम् ।
अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्तते । (नि.सि., पृ.५०४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पतिपत्नीको अतिक्रान्ताशौच

पतिको पत्नीले, पत्नीको पतिले परम्परमा मृत्यु भएको दश दिन बितिसकेपछि सुने पनि बाबुआमाको जस्तै सुनेका दिनदेखि दश दिन पूरै बार्नुपर्छ। त्यस्तै सवर्ण सौताको पनि।[१०८]

सौतेनीआमाको अतिक्रान्ताशौच

सवर्णा सौतेनीआमा मरेको दश दिनभित्र सुनेमा बाँकी दिनले र दश दिन बितिसकेपछि जहिलेसुकै सुने तापनि सापत्नपुत्रहरू तीन दिनले शुद्ध हुन्छन्।[१०९]

औरस छोराको अतिक्रान्ताशौच

उपनीत औरस छोराको मृत्यु भएको दश दिनपछि जहिले सुने पनि उसको मरण निमित्तक आशौच बाबुआमाले तीन दिन बार्नुपर्ने हुन्छ।[११०]

विवाहिता छोरीलाई बाबुआमाको अतिक्रान्ताशौच

विवाहिता छोरीले बाबुआमाको आशौच तीन दिन बार्नुपर्ने हो। बाबुआमाको मृत्यु भएको तीन दिन बितिसकेपछि छोरीका निम्ति सो आशौच अतिक्रान्त हुन्छ।

---

१०८. मातृपितृमरणे दूरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात्। स्त्रीपुंसयोः परस्परं सपत्नीषु चैवम्, इति। (ध.सि., पृ.८७०, टि.१)

१०९. सापत्नमातुर्मरणे पुत्रस्य दशाहोर्ध्वं देशकालानपेक्षं त्रिरात्रम्। (ध.सि., पृ.८/८६९)

११०. औरस पुत्रमृतौ मातापित्रोर्वत्सरान्तरेऽपि त्रिरात्रम्। (ध.सि., पृ.८६९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथापि दश दिनभित्र सुनेमा पनि तीन दिन नै बार्नुपर्छ। दश दिनपछि जहिले सुने पनि पक्षिणी बार्नुपर्ने कुरा धर्मसिन्धुकारले स्पष्ट उल्लेख गरेका छन्।[१११]

अनुपनीतादि सपिण्डको र मातुलादिको अतिक्रान्ताशौच

सपिण्डीभित्रका बालबालिकाको, त्यस्तै विवाहिता दिदीबहिनी, उनका सहोदर र सापत्न दाजुभाइ, मातुल-मातुली, भानिज-भाञ्जी, मातामह-मातामही, दौहित्र-दौहित्री, आत्मबान्धव, पितृबान्धव, मातृबान्धव आदि सम्पूर्ण असगोत्र सवर्ण सपिण्डको र गुरु, शिष्य, आचार्य, मित्र, श्रोत्रिय आदि परगोत्रीहरूको पनि अतिक्रान्ताशौच लाग्दैन।[११२] माथिका नातेदारहरूमा तीन दिन, पक्षिणी आदि जसको जति दिन आशौच हुने हो, मृत्यु भएको दिनदेखि त्यति दिन नाघेमा आशौच अतिक्रान्त हुन जान्छ, जस्तै भानिजलाई साधारणतया मामाको आशौच तीन दिन लाग्ने हो, तर सो आशौच मरण भएकै दिन सुनेमा मात्र तीन दिन पुग्ने हो, यदि मरेको दोस्रो दिनमा सुनेमा दुई दिन र तेस्रो दिन सुनेमा एक दिनमात्र बार्दा पुग्ने हुन्छ, तेस्रो दिन पनि बितिसकेपछि सुनेमा त बार्नै पर्दैन। मरणनिमित्तक स्नान भने गर्नै पर्ने हुन्छ। तीन दिन, पक्षिणी र एक दिन आशौच लाग्ने सबैमा अतिक्रान्ताशौचमा यही नै नियम लाग्ने कुरा निर्विवाद छ।

---

१११. तत्रोढकन्यायाः पित्रोर्मरणे त्रिरात्रेऽतिक्रान्तेऽपि दशाहान्तस्त्र्यहम्, तदूर्ध्वं वत्सरान्तरेऽपि पक्षिणीत्युक्तम्। (ध.सि., पृ.८६८)

११२. मृताशौचेऽप्यनुपनीतमरणादिनिमित्तेषु त्रिरात्रैकरात्रेषु मातुलादिपरगोत्रीयमरणनिमित्तकेषु पक्षिणी त्रिरात्रादिषु चातिक्रान्ताशौचं नास्ति। (ध.सि., पृ.८६८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सोदक र सगोत्रको अतिक्रान्ताशौच

सोदकको तीन दिन र सगोत्रको एक दिन आशौच हुने हो, मरेको दिनदेखि उक्त दिनभित्र भएमा मात्र सो आशौच हुन्छ। उक्त दिन नाघेपछि दश दिनभित्रै भए पनि बार्नु पर्दैन। स्नान मात्र गरे पुग्छ।[११३]

सपिण्डको अतिक्रान्ताशौच

सपिण्डीभित्रका दाजुभाइको आशौच मृत्यु भएकै दिन सुनेमा दश दिन बार्नुपर्ने हुन्छ भने बीचमा सुनेमा बाँकी दिन मात्र बार्दा पुग्ने हुन्छ। दश दिन बितिसकेपछि तीन महिनाभित्र सुनेमा तीन दिन, तीन महिनापछि ६ महिनाभित्र पक्षिणी, ६ महिनापछि नौ महिनाभित्र सुनेमा एक दिन बार्नुपर्छ। नौ महिना बितिसकेपछि जहिले सुने पनि स्नानमात्र गरे हुन्छ।[११४] यो आशौच स्वदेशमा मृत्यु भएमा मात्र हो। देशान्तरमा मृत्यु भएको छ भने त तीन महिनाभित्रै भए पनि स्नान मात्र गर्दा पुग्ने हुन्छ।[११५]

---

११३. एवं सोदकादिविषये त्रिरात्रादिष्वतिक्रान्ताशौचं न। त्रिरात्राद्युत्तरं तु दशाहन्यूनाशौचानां दशाहमध्ये ज्ञानेऽपि नातिक्रान्ताशौचं किन्तु स्नानमात्रम्। (ध.सि., पृ.८६९)

११४. (क) मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी भवेत्।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥ (मिता., या.३/२१)
(ख) अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।
संवत्सरे व्यतिते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ॥ (मनु: ५/७६)

११५. देशान्तरगतः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि।
न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥ (परा.३/११, ष.शी.३५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीन दिन बार्नुपर्ने अतिक्रान्ताशौच

सपिण्ड दाजुभाइको मरण भएको कुरा दश दिन बितिसकेपछि सुनियो, तर कारणवश लास जलाएको रहेनछ भने जहिले जलाए पनि जलाएका दिनदेखि तीन दिन आशौच बार्नुपर्छ ।[११६] लास नपाई दश दिनपछि पर्णशरदाह गरे पनि जूठो तीन दिन नै हुन्छ । लास नजलाएको स्थितिमा तीन महिनाभित्र सुनेमा तीन दिन, ६ महिनाभित्रमा पक्षिणी, नौ महिनाभित्रमा एक दिन भन्ने माथिको नियम लाग्दैन ।

देशान्तरमा मृत्यु हुंदा पनि अतिक्रान्ताशौच कम नहुने

देशान्तरको परिभाषाभित्र पर्ने तर अगम्य चाहिं नभएको देशमा मर्नुलाई कुनै दोष मानिँदैन तापनि टाढा भएका कारणले गर्दा काशी प्रयागादि तीर्थमा मर्ने उद्देश्यले गएको भए पनि सपिण्डको अतिक्रान्ताशौच बार्ने नपर्ने स्नान मात्र गर्दा पुग्ने हुन्छ, यो कुरा माथि नै स्पष्ट देखाइसकिएको छ । तर बाबु, आमा, सौतेनीआमा, पति, पत्नी, सौता र उपनीत औरस छोराको मृत्यु भने देशान्तरमा नै हुँदा पनि अतिक्रान्तिाशौच कम हुँदैन । माथि उनीहरूको अतिक्रान्ताशौचमा उल्लेख भएअनुसार नै बार्नुपर्छ ।[११७]

---

११६. आशौचस्य ग्रहो येषां पूर्वं नाऽभूत्तु गोत्रिणाम् ।
अनेकाब्दान्तरायेऽपि दाहादि त्रिदिनं समम् । (ष.शी.६१)

११७. (क) देशकालादि भेदेऽपि माता पित्रोर्मृति श्रुतौ ।
श्रवणादि दशाहान्तं निर्दशत्व इति स्थितिः ॥ (ष.शी.३६)
(ख) सम्वत्सरे व्यतिक्रान्ते सवर्णस्त्रीमृति श्रुतौ ।
भर्तुः सम्पूर्णमाशौचं सपत्न्योश्च परस्परम् ॥ (शु.च., ष.शी.३६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशान्तर लक्षण

देशान्तरको सामान्य अर्थ हुन्छ-अर्को देश। तर शास्त्रीय रूपमा भने यसका विविध परिभाषा र मान्यताहरू अस्तितत्त्वमा रहेका छन्। केही आचार्यले भाषा फरक भएमा देशान्तर मान्नुपर्ने कुरा गरेका छन् भने केहीले समुद्रसँग सीधै सम्बन्ध भएका महानदीले व्यवधान गरेमा देशान्तर हुन्छ भनेका छन्, अन्य केहीले ठूलो पर्वतले छेकेमा वा तीस योजन (१२० कोश) टाढा भएमा देशान्तर हुने धारणा राखेका छन्। कसैले देशान्तर हुनका निम्ति उक्त सबै कुरा मिल्नुपर्छ भनेका छन् भने कसैको चाहिँ उक्त भाषा भेदादिमा दुई कुरा मिल्नै पर्ने भन्ने आशय रहेको पनि पाइन्छ। त्यस्तै दूरीको विषयमा पनि कोही साठी, कोही चालीस, कोही तीस योजन हुनुपर्छ भन्छन्। यसो हुँदा देशान्तरका बारेमा शास्त्रप्रयोजकहरूले मतैक्य देखाएको पाइँदैन तापनि हामीले देशान्तरको निधो गर्दा साठी योजन (२४० कोश) टाढा र अर्काको देश पनि हुनुपर्ने कुरालाई नै लिनुपर्छ।[११८]

---

११८. (क) भाषाभेदो महानद्या व्यवधान मथाऽद्रिणा।
त्रिंशद्योजन दूरं वा प्रत्येकं देशभेदकाः॥ (ष.शी.३७)
(ख) महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः।
वाचोयत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तर मुच्यते।
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम्।
चत्वारिंशद् वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालाशौच

दाँत नउम्रिँदैको शिशु मरेमा

नामकर्म गरिएको दाँत नउम्रिँदैको शिशु मरेमा त्यसलाई शुद्ध स्थलमा लगी गाड्नुपर्छ। लास छुनेले स्नान गर्नुपर्छ। यस अवस्थाको बालकको आशौचका सम्बन्धमा शास्त्रकारहरूले एकमत देखाएका छैनन् तापनि शास्त्रको आशय बुझ्दा बाबु आमाले अहोरात्र बार्दा र सपिण्डले स्नान मात्र गर्दा पुग्ने देखिन्छ।[११९] मृत्यु भएको दोस्रो दिनमा गृहशुद्धि गरी मृतबालकका निमित्त उपयुक्त वस्त्रादिका साथै दूध दान गर्नुपर्छ। उदकदानादि अन्य केही गर्नु पर्दैन।[१२०]

दाँत आइसकेको, तर दुई वर्ष ननाघेको बालक मरेमा

दाँत उम्रिसकेको, तर दुई वर्ष भने ननाघेको बालकको मृत्यु हुँदा दाहसंस्कार गर्ने र नगर्ने दुवै विधान पाइन्छ। पहिलो वा तेस्रो वर्षमा चूडाकर्म गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान छ तापनि हाम्रो नेपालमा सो अवधिमा चूडाकर्म गर्ने चलन त्यति देखिँदैन, एकैचोटि उपनयन कालमा नै गर्ने गरेको पाइन्छ। त्यसो हुँदा पहिलो वर्षमा चूडा नगरिएको दुई वर्षसम्मको बालक मरेमा दाह गर्नु पर्दैन, शुद्ध भूमिमा गाडिदिनुपर्छ।[१२१] यस्ताको आशौच बाबुआमाले तीन दिन बार्नुपर्छ, सपिण्डले केवल स्नान गरे हुन्छ। पिण्डोदकदानादि

---

११९. "एकाहो दन्तजन्मनः प्राक् अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव, नस्यादग्निसँस्कारो नोदकक्रिया" इति। (शु.च., प.शी.४१)

१२०. गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते। (ध.सि., पृ.८५९, टि.२)

१२१. ऊनद्विवर्षं निखनेन्नकुर्यादुदकं ततः। (या. ३/१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केही गर्नु पर्दैन।[122] बालक जीवित छँदा उसको निम्ति चाहिने भक्ष्यभोज्यपेयादि पदार्थ र वस्त्राभूषणादि दान गर्नुका साथै गृहशुद्धि गर्नुपर्छ। मृतबालकसमान उमेरका विप्रवालक बोलाई दानदक्षिणा दिई भोजन गराउनु बेस हुन्छ।

दुई वर्षमाथिको बालक मरेमा

दुई वर्ष पुगेर तीन वर्ष लागेको व्रतबन्ध नगरेसम्मको बालक मरेमा चूडाकर्म गरेको होस् वा नगरेकै भए पनि दाहसंस्कार (जलाउने काम) गर्नैपर्छ। जलाइसकेपछि पिण्डदान, अञ्जलिदान आदि क्रिया पनि गर्नै पर्ने हुन्छ। क्रिया गर्दा मन्त्र र कुश बिना गर्नुपर्छ।[123] बालक जीवित छँदा उसका निमित्त आवश्यक पर्ने खाने, पिउने, लगाउने, ओढ्ने र ओच्छ्याउने आदि सबै कुरा यथाशक्ति दान गर्नुपर्छ। समान उमेरका ब्राह्मण बालकलाई दक्षिणा दिई भोजन गराउनु राम्रो हुन्छ।[124] यस्ताको आशौच बाबुआमालाई तीन दिन,[125] सपिण्डलाई एक दिन लाग्छ। चूडा गरेको रहेछ भने सपिण्डले पनि तीन दिन नै बार्नुपर्छ। सोदकले स्नान मात्र गरे हुन्छ। नामकर्म गरेदेखि

---

१२२. ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा वहिः।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते॥
नास्यकार्योऽग्नि संस्कारो नापिकार्योदकक्रिया।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव तु॥ (मनुः ५/६८-६९)

१२३. तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं सँस्कारमेव च। (ध.सि., पृ.८५७, टि.१)

१२४. किञ्चित्समानवयसां संस्कृत्यान्नं यथाविधिः भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिका॥ (ध.सि., पृ.८५९, टि.२)

१२५. दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।
अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ (पारा.३/१७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रतबन्ध नगरेसम्मका ब्राह्मणादि तीनै वर्णका बालकको मृत्युमा दान प्रदान र आशौचमा पनि कुनै फरक पर्दैन, सबैको उस्तै हुन्छ। शूद्रबालकको मरणमा भने केही फरक हुन्छ, सो तल बताइने छ।

बालिकाको मृत्यु भएमा

न्वारन गरेपछि दाँत नउम्रिँदैका द्विज जातिका बालिकाको मृत्यु भएमा बाबुआमालाई एक दिन आशौच लाग्छ, सपिण्डलाई लाग्दैन। दाँत उम्रेका, तीन वर्ष ननाघेका कन्याको आशौच बाबुआमालाई तीन दिन लाग्छ भने सपिण्डले स्नानमात्र गर्नुपर्छ।[१२६] कन्याको सापिण्ड्य पितृपक्षमा तीन पुस्तासम्म मात्र हुने हुँदा तिनलाई मात्र आशौच लाग्छ।[१२७] तीन वर्ष नाघेका जतिसुकै वर्षका भए पनि अविवाहिता द्विजकन्या मरेमा दाहसंस्कार, उदकदान र पिण्डदानादि सबै क्रिया गर्नुपर्छ। क्रिया गर्दा मन्त्रोच्चारण र कुशको प्रयोग भने गर्न हुँदैन। यस्ता कन्याको आशौच बाबु आमाले तीन दिन र सपिण्डले एक दिन बार्नुपर्छ।[१२८] दान प्रदान बालक मरेमा जस्तै उमेरका आधारमा सबै गर्नुपर्छ। भोजन भने पाएसम्म उमेर मिल्ने कन्यालाई नै गराउनु राम्रो हुन्छ।

---

१२६. आजन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते।
सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः। (ध.सि., पृ.८५९, टि.३)

१२७. अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते, इति। सापिण्डयं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव। मिता. (या.३/२४)

१२८. कन्याया वर्षत्रयानन्तरं वाग्दानात् प्राङ्मरणे त्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहः, मातापित्रोस्त्रिदिनम्। (ध.सि.,पृ.८५९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाग्दत्ता कन्या मरेमा

वाग्दान गरेको, विवाह भने गर्न नभ्याएको अवस्थामा कन्याको मृत्यु भएमा पितृपक्षका र वरपक्षका सपिण्ड र बाबुआमा सबैलाई तीन दिन आशौच लाग्छ।[१२९] त्यस्ती कन्याको सापिण्ड्य पितृपक्षमा तीन पुस्तासम्म[१३०] र वरपक्षमा सातपुस्तासम्म नै हुन्छ। दाहादि सम्पूर्ण और्ध्वदेहिक क्रिया भने वाग्दत्ता कन्यामा वरपक्षको गोत्र प्राप्ति भइनसक्ने भएकाले पितृपक्षले नै गर्नुपर्ने हुन्छ।

शूद्र बालक मरेमा

तीन वर्षसम्मको शूद्र बालकको मृत्यु भएमा उसको आशौच बाबुआमा र सपिण्डलाई द्विज बालकको जस्तै हुन्छ। शूद्रको उपनयन नहुने हुँदा उपनयन स्थानीय संस्कार विवाहलाई नै मान्नुपर्छ। तीन वर्ष नाघेको, तर विवाह नगरेसम्मको वा सोह्र वर्ष नपुगेसम्मको शूद्र मरेमा बाबुआमा र सपिण्ड सबैले तीन दिन आशौच बार्नुपर्छ। शूद्रको विवाह गर्ने अन्तिमकाल सोह्र वर्ष नै हो, सो अवधि पुगेपछि विवाह गरेको होस् वा नगरेकै भए पनि जात्याशौच मान्नुपर्छ। शूद्रजातिको आशौच युगान्तरमा एक महिनाको हुने हो, तर कलिमा सबै वर्णको आशौच समान हुने हुँदा शूद्रको पनि दश दिन नै हुन्छ।[१३१]

---

१२९. वाग्दानोत्तरं विवाहात् प्राक् कन्यामरणे पितृसपिण्डानां भर्तृसपिण्डानाञ्च त्रिदिनम्। (ध.सि., पृ.८५९)

१३०. विवाहात् प्राक् तु सापिण्ड्यं त्रिपुरुषमितिस्थितिः। (प.शी.४६)

१३१. (क) तथा च त्रिवर्षोर्ध्वं विवाहपर्यन्तं तदभावे षोडश वर्षपर्यन्तं वा शूद्रस्य मरणे त्रिदिनं तदूर्ध्वं जात्याशौचम्। (ध.सि., पृ.८५९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असगोत्र सपिण्डाशौच

विवाहिता छोरीको आशौच

विवाहिता छोरीको मरण माइतमा बाबुको खाने, बस्ने पाठपूजा गर्ने मुख्य घरमा नै भएमा उनको आशौच बाबु, आमा र सौतेनी आमालाई दश दिन, सहोदर र सौताने दाजु भाइलाई तीन दिन, भिन्न नभई त्यसै घरमा बसेका जेठा-कान्छा बाबु र जेठी- कान्छी आमा आदि सपिण्डलाई अहोरात्र लाग्छ।[१३२] माइत गएका बखत बाबुको मुख्य घरबाहेक अन्यत्र मृत्यु भएमा बाबुआमा र सौतेनी आमालाई तीन दिन,[१३३] सहोदर र सापत्न दाजुभाइलाई पक्षिणी, बाबुका सहोदर दाजुभाइ र उनका पत्नीहरूलाई अहोरात्र आशौच हुन्छ।[१३४] माइतमा बाहेक अन्यत्र जहाँसुकै मरे तापनि बाबु, आमा र सौतेनी आमाले तीन दिन आशौच बार्नुपर्छ।[१३५]

(ख) अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम्।
मृत्युंसमधिगच्छेच्चेन्मासाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ॥ (ष.शी., श्लो.६४)

१३२. प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः सम्पूर्णम्, भ्रातृणां त्रिरात्रम्, अन्येषामहोरात्रमिति। (शु.च., ष.शी., श्लो.४७)

१३३. गृहेमृतासु दत्तासु कन्यकासु त्र्यहं तथा। (कृ.क.त.शु.का., पृ.४०)

१३४. दत्तानारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथ वा।

१३५. बैजिका दभिसम्वन्धादनुरुध्न्यादघं त्र्यहम्। (मनु: ५/६३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विवाहिता छोरीलाई बाबुआमाको आशौच

विवाहिता छोरीले बाबु, आमा र सौतेनी आमाको आशौच तीन दिन बार्नुपर्छ।[१३६] बाबुआमाकै घरमा बसेकी भए वा आशौच परेको समयमा मात्र बस्ने खाने गरेकी भए पनि त्यस्ती छोरीले दशै दिन बार्नुपर्छ।[१३७] जेठाकान्छा बाबु आदि आफ्ना बाबुका सहोदर र उनीहरूका पत्नीहरूको आशौचमा भने विवाहिता भतिजीले स्नान मात्र गरे पुग्छ, त्यस्तै भतिजीको मृत्युमा उनीहरूले पनि।[१३८]

दिदीबहिनी र दाजुभाइमा आशौच

दाजुभाइका घरमा दिदीबहिनीको मृत्यु भएमा दाजुभाइ र भाउजू बुहारीलाई पनि तीन दिन, त्यस्तै दिदी बहिनीका घरमा दाजुभाइको मरण भएमा पनि दिदी बहिनी र भिनाजु ज्वाइँलाई समेत तीन दिन नै आशौच लाग्छ।[१३९] अन्यत्र मरेमा भने दिदी बहिनीको दाजुभाइलाई र दाजुभाइको दिदी

---

१३६. पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः। (नि.सि., पृ.६९९)

१३७. विवाहिता छोरीलाई बाबुआमाको आशौच दश दिन लाग्ने होइन, तापनि आशौच परेकै घरमा बस्ने खाने गरेमा दश दिन भनिएको हो। आशौच परेको घरमा बस्ने, त्यसै घरको अन्न खाने, आशौचीसँग सम्पर्क गर्ने गरेमा जोसुकैलाई पनि पूर्णाशौच हुन्छ। यदन्नमत्तितेषां तु दशरात्रेण शुद्ध्यति। (मनु: ५/१०२)

१३८. पितृव्ये स्नानमात्रमाहुः। (नि.सि.,पृ.६९९)

१३९. गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन। तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्रसंशयः। शु.च. (ष., श्लो.५०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहिनीलाई परस्परमा पक्षिणी आशौच हुन्छ।[१४०] यिनको मृत्यु देशान्तरमा भएमा परस्पर एक दिन आशौच हुन्छ। यिनीहरू अत्यन्त निष्ठुर, बैगुनी र निर्दयी छन् भने एकै गाउँमा भए पनि एकले अर्काको आशौचमा स्नान मात्र गर्दा पनि हुने देखिन्छ। सौताने दाजुभाइ र दिदीबहिनीमा, आफ्ना दिदीबहिनी र सापत्न दिदीबहिनीमा पनि आशौच पक्षिणी हुन्छ। यिनीहरूको मरण देशान्तरमा भयो भने परस्परमा एक दिन आशौच हुन्छ। यी अति निर्दयी र गुणहीन छन् भने एकै गाउँमा मृत्यु भए पनि एकले अर्काको आशौचमा स्नान मात्र गर्दा हुन्छ।[१४१]

मामा-भानिजमा आशौच

उपनीत मामाको भानिज भाञ्जीलाई तीन दिन, अनुपनीत र देशान्तरमा मर्ने मामाको एक दिन, उपनीत सौताने मामाको पक्षिणी, अनुपनीत र विदेशमा मर्नेको एक दिन आशौच लाग्छ। उपनीत भानिजको मामा माइजूलाई तीन दिन, अनुपनीत आफ्नै र उपनीत सापत्न भानिजको पक्षिणी आशौच हुन्छ। विवाहिता भाञ्जीको मरणमा भने मामा माइजूले स्नान मात्र गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ।[१४२]

---

१४०. भ्रातुर्भगिनी गृहे तस्या वा तद्गृहे मृतौ त्रिरात्रम्, अन्यत्र तु पक्षिणी भवेत्। (नि.सि., पृ.६९९)

१४१. ग्रामान्तरे त्वेकाहः, अत्यन्त निर्गुणत्वे एकग्रामेऽपिस्नानम्। एवं सापत्नभ्रातृभगिन्योरपि। भगिनी मृतौ भगिन्या अप्येवमेवेतिभाति।
(ध.सि., पृ.८६१)
"अनुपनीत" यो शब्दले उपनयन गर्ने अवस्था भइसकेको, गर्न नभ्याएको भन्ने बुझाउँछ।

१४२. मातुल मरणे भगिनी पुत्रस्य..... । उपकारमातुलमरणे स्वगृहे

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातामहादिको आशौच

मातामह र मातामहीको आशौच दौहित्र र दौहित्रीलाई नजीकमा भए तीन दिन, टाढा भए पक्षिणी लाग्छ।[१४३] उपनीत दौहित्रको मातामह मातामहीलाई तीन दिन, अनुपनीतको पक्षिणी आशौच तोकिएको छ।[१४४] पितामह र पितामहीको विवाहिता नातिनीलाई तीन दिन आशौच हुन्छ। दौहित्रीको मातामह मातामहीलाई र नातिनीको पितामह पितामहीलाई लाग्ने आशौचका सम्बन्धमा भने शास्त्रप्रयोजकहरू त्यति स्पष्ट भएको देखिंदैन, तापनि ती दुवैमा शुक्रशोणितको नजीकको सम्बन्ध रहेको हुन्छ। अतः तिनीहरूको मृत्युमा एक दिन मात्र भने पनि आशौच बार्नै पर्ने हुन्छ।[१४५]

सानीमा, ठूलीआमा आदिको र त्रिविध बान्धवको आशौच

आफ्ना सानीमा, ठूलीआमा र फुपूहरूको, बाबुका सानीमा, ठूलीआमा र फुपूहरूको, आमाका सानीमा, ठूलीआमा र फुपूहरूको, त्रिविध बान्धव (आफ्ना सानीमा, ठूलीआमा र फुपूका छोराहरू, बाबुका सानीमा, ठूलीआमा र

मातुलमरणे च त्रिरात्रम् उपनीतभागिनेय मरणे.. त्रिरात्रम्।
भागिनेयीमरणे तु स्नानमात्रमिति भाति। (ध.सि., पृ.८६१)

१४३. त्र्यहं मातामहाचार्य श्रोत्रियेषु शुचिर्नरः। (कृ.क.त.शु.का.५३)

१४४. संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः। (ध.सि., पृ.८६२, टि.१)

१४५. यथा मातामहाशौचं दौहित्रीणां विधीयते।
सम्बन्धसाम्यात्पौत्रीणां तत् पितामहयो रपि॥ अनेन च पौत्री
मरणेऽपि दौहित्री मरणवदेवाशौचमुक्तं भवति। शु.च.(ष.शी.श्लो.५३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फुपूका छोराहरू, आमाका सानीमा, ठूलीआमा र फुपूका छोराहरू, आमाका मामाका छोराहरू)[१४६] को, माया र उपकार नगर्ने आफ्ना मामाको, बाबुका मामाको र आमाका मामाको, आफ्ना, बाबुका र आमाका माइजूहरूको, आफ्नै सापत्न मातामहीको, बाबुकी मातामहीको र आमाकी मातामहीको पनि पक्षिणी आशौच बार्नुपर्छ। आफ्नो घरमा आएको बखत यिनीहरूको मृत्यु हुन गयो भने त तीन दिन बार्नुपर्छ।[१४७]

सासू ससुरा आदिको आशौच

सासू ससुराको आशौच छोरी ज्वाइँलाई नजीकमा भए तीन दिन, टाढा भए एक दिन, पत्नीको मृत्युबाट सम्बन्ध टाढा हुन पुगेकाको पक्षिणी हुन्छ।[१४८] छोरी ज्वाइँको, बहिनी ज्वाइँको, भिनाजुको, उपनीत सालाको, जेठानको, विवाहिता सालीको र जेठीसासूको एक दिन आशौच हुन्छ। पत्नीको मरणबाट टाढिन पुगेका साला-जेठान, अनुपनीत साला, र साला-जेठानका उपनीत छोराहरू यी सबैको मरणमा स्नान

---

१४६. *त्रिविधबान्धव-*
आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवान्धवाः॥ पितुर्पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातु र्मातृष्वसुः सुताः॥ मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवान्धवाः। (ध.सि., पृ.८६३)

१४७. एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयो स्तथाः
ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः॥
मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैषां प्रजाश्चयाः॥
मातरश्चेति सर्वेषु दक्षिणी स्वगृहेत्र्यहम्। (ष.शी.,श्लो.५३-५४)

१४८. श्वशुरयोर्भगिन्यांच मातुलान्यां च मातुले।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणी क्षपयेन्निशाम्॥ (मिता., या.३/२४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मात्र गरे हुन्छ।[१४९] अनुपनीत त्रिविध बान्धवको, सौताने सासूको, फुपूका, सानीआमा- ठूलीआमाका र मामाका विवाहिता छोरीहरूको जूठो एक दिन बार्नुपर्छ। सौताने फुपूको, भदाको, फुपू, सानीमा-ठूलीआमा र मामाका विवाहिता छोरीहरूलाई त्रिविध बान्धवको सद्यः शौच हुन्छ।[१५०]

धर्मपुत्रको आशौच

दत्तक छोराको अर्को नाम धर्मपुत्र हो। असगोत्राबाट लिइएको धर्मपुत्रको पूर्वापर बाबुआमालाई र पूर्वापर बाबुआमाको धर्मपुत्रलाई तीन दिन जूठो लाग्छ।[१५१] पूर्वापर सपिण्डलाई धर्मपुत्र र धर्मपुत्रका छोरा-नातिको, धर्मपुत्रका छोरा-नातिलाई पूर्वापर सपिण्डको पनि एक दिन जूठो लाग्छ।[१५२] सवर्ण सपिण्डबाट लिइएको भए परस्परमा दुवैथरीलाई पूर्णाशौच हुन्छ। सोदकबाट भए परस्परमा तीन दिन दत्तक (धर्मपुत्र) ले नै बाबुआमाको दाहादि और्ध्वदेहिक क्रिया गरेमा उसलाई कर्माङ्गाशौच दश दिन नै लाग्छ।

१४९. शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्धयति। (मिता., या.३/२४)

१५०. श्वश्रूश्वशुरयोर्मरणे जामातुः सन्निधौ त्रिरात्रम्, असन्निधौ तु पक्षिणी, उपकारकयोर्मरणे..... ॥ (ध.सि., पृ.८६२-८६४)

१५१. क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेष्वथ मृतेषु च। आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात् समानामितिनिश्चयः। (कृ.क.त.शु.का., पृ.५५)

१५२. यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदासपिण्डानामेकरात्रम्। (मिता., या.३/२५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्यादिको आशौच

व्रतबन्ध गराई वेद पढाउने आचार्य हुन्छन् भने गर्भाधानदेखि उपनयनसम्मका सबै क्रिया गराई वेद पढाउने वा गायत्री मन्त्र दिने गुरु मानिन्छन्।[१५३] यी दुवैको मरणाशौच नजीकमा भए तीन दिन, टाढा भए पक्षिणी हुन्छ भने आचार्यका पत्नी र पुत्रको एक दिन हुन्छ।[१५४] श्रोत्रियको नजीक भए तीन दिन, टाढा भए पक्षिणी हुन्छ। अध्ययनरत शिष्यको तीन दिन, अध्ययनबाट निवृत्तको पक्षिणी हुन्छ। यज्ञमा संलग्न ऋत्विजको तीन दिन, यज्ञनिवृत्तको पक्षिणी आशौच लाग्छ।[१५५] व्याकरण, न्याय, धर्मशास्त्र, ज्यौतिष आदि शास्त्र पढाउने गुरुको एक दिन। सहपाठीको र सवर्ण यजमानको पक्षिणी।[१५६] सवर्ण मित्रको एक दिन। कुनै असगोत्र सवर्ण आफ्नो घरमा आएको बखत मरेमा तीन दिन आशौच बार्नुपर्ने हुन्छ।[१५७] ग्रामाधिपति र देशाधिपतिको मृत्युमा पनि सज्योति आशौच बार्नुपर्ने शास्त्रको निर्देश रहेको छ।[१५८]

---

१५३. स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्यै प्रयच्छति। उपनीय दद्द्वेदमाचार्यः स उदाहृतः॥ (या.१/३४)

१५४. त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति। तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमितिस्थितिः॥ (मनुः ५/८०)

१५५. श्रोत्रिये तूपसम्पन्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्वान्धवेषु च॥ (मनुः ५/८१)

१५६. पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्वन्धे सहाध्यायिनि च। (गौ.ध.सू.२/५/१७-१८)

१५७. त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च। मिता. (गौ.ध.सू. २/५/२०)

१५८. प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः। (मनुः ५/८२)
दिनमा मृत्युको खबर सुनेमा सूर्य नअस्ताएसम्म र रातमा सुनेमा उज्यालो नभएसम्म सज्योति हुन्छ। गाउँको मालिकको मरणमा सबै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युद्धमा मर्नेको आशौच

युद्धमा पराङ्मुख नभई शूरता एवं वीरताका साथ लडिरहेका सैनिकको शत्रुपक्षको शस्त्रास्त्र प्रहारबाट तत्काल घटनास्थलमा नै मृत्यु हुन गएमा त्यस्ता युद्धरूप यज्ञमा प्राणाहुति दिने वीरसैनिकहरू ज्योतिष्टोमादि अत्युत्कृष्ट यज्ञबाट जुन अत्युत्तम पुण्यफल प्राप्त हुन्छ, त्यही नै फलले युक्त हुन पुग्दछन् ।[१५९] यस्ता उच्चतम पुण्य (वीरगति) प्राप्त गर्ने सैनिकको आशौचको र और्ध्वदेहिक क्रियाका सम्बन्धमा शास्त्रप्रणेता महर्षिहरूमा मतैक्य पाइँदैन तापनि हामीले बहुसमर्थित मतलाई नै आधार मान्नुपर्ने हुन्छ, जसअनुसार युद्धभूमिमा नै तत्काल मर्नेको आशौच सपिण्डसमानोदकादि दाजुभाइले बार्नुपर्ने देखिँदैन, स्नान मात्र गरे पुग्छ । घाइते व्यक्ति तीन दिनभित्र मरेमा एक दिन, तीन दिनपछि सात दिनभित्र मरेमा भने तीन दिन बार्नुपर्ने हुन्छ । घायल भएको सात दिनपछि त्यसै घाउका कारणबाट मरे तापनि पूरै आशौच बार्नुपर्छ । छोरा र पत्नीलाई भने यो नियम लाग्दैन, उनीहरूले युद्धमा मर्ने आफ्ना बाबु वा आमाको आशौच पूरै बार्ने र दशाहादि सबै क्रिया गर्नुका साथै यथाशक्ति दान-प्रदानादि पनि गर्नुपर्छ ।

गाउँलेहरूले र देशको मालिकको मरणमा सम्पूर्ण देशवासीहरूले नै सज्योति आशौच बार्नुपर्ने कुरा विद्वान्हरूले गरेका छन् ।

१५९. (क) उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।
सद्यः संतिष्ठते यज्ञ स्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ (मनुः ५/९८)
(ख) द्वाविमौ पुरुषौलोके .... । परं स्थानं प्रयास्यति ॥
(परा.३/३१-३३/३/३४-३९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाभारत युद्धमा मर्ने कर्ण, दुर्योधनादिको पनि और्ध्वदेहिक क्रिया र दानादि सबै गरिएको स्पष्ट उल्लेख पाइन्छ ।[१६०]

गाउँ अशुद्ध हुने अवस्था

गाउँमा कसैको पनि मृत्यु हुँदा लास रहेसम्म त्यो गाउँ नै अशुद्ध हुन्छ, त्यहाँ कुनै पनि मङ्गलकार्य गर्न हुँदैन । गाउँबाट लास निकालेपछि भने सो गाउँ स्वतः शुद्ध हुन्छ ।[१६१] सहरमा भने यस्तो नियम लागु हुँदैन ।

गाई आदि पशु मरेमा

घरमा गाई आदि पशु मरेमा मरेको सिनो रहेसम्म आशौच हुन्छ । द्विजजातिका घरमा कुकुर मरेमा त्यो घर दश दिनसम्म अशुद्ध हुन्छ ।[१६२]

---

१६०. आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् । (परा.३/३०)
क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा ।
आसप्ताहात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥ (नि.सि.,पृ.७०४)
नह्यन्नमुदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ॥ महाभारतको यो वचनले पिण्डदान, उदकदान र आशौच आदि केही गर्नु नपर्ने भनेको पुत्रादिको अभावमा हो । पत्नी-छोरा छन् भने उनीहरूले क्रियाकाष्ठा अवश्य गर्नुपर्छ ।

१६१. ग्राममध्यगतो यावच्छवतिष्ठति कस्यचित् ।
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥ (ध.सि., पृ.८६७, टि.१)

१६२. गेहे गवादि पशुमृतौ यावच्छवस्तिष्ठेत्तावदाशौचम्, द्विजगृहे शुनो मृतौ गृहस्य दशरात्रमाशौचम् । (ध.सि., पृ.८६७)
कुकुर अशुद्ध जन्तु भएको हुँदा द्विजजातिले यसलाई पाल्नु हुँदैन भन्ने अर्थमा यो आशौच देखाइएको हो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घरमा शूद्रादिको मृत्यु भएमा

ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य द्विज जाति हुन्। यिनीहरूको घरमा शूद्रजातिको मृत्यु हुन गएमा एक महिना, पतित मरेमा दुई महिना, म्लेच्छ जाति मरेमा चार महिना आशौच हुन्छ भने चाण्डाल, श्वपाक आदि अन्त्य जाति मरेमा मृत्यु भएको घर नै छाडिदिनुपर्छ भन्ने शास्त्रको धारणा रहेको पाइन्छ। त्यसो हुँदा अन्त्य जाति कसैलाई पनि आफ्नो घरमा मर्न दिनु हुँदैन।[१६३]

विविध क्रियाशौच

विविध क्रियामा रोदन, स्पर्श, अलङ्करण, अनुगमन, वहन, दहन, पिण्डोदकदान र अन्नभक्षण यी आठ प्रकारका क्रिया पर्दछन्। यी क्रियामा जुनसुकै क्रिया गरे तापनि गर्ने व्यक्तिमा आशौचको उत्पत्ति हुन्छ।

रोदनाशौच

सम वा उत्तम वर्णको मृत्युमा अस्थिसञ्चयनपूर्व रोएमा सचैल स्नान गर्नुपर्छ, पछि रोएमा आचमन मात्र गरे

---

१६३. श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा॥
दशरात्राच्छुनि मृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्ये मास चतुष्टयम्।
अत्यन्त्ये वर्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत्। (ध.सि., पृ.८६७, टि.२)
(अन्त्यः =म्लेच्छ, अत्यन्त्यः =श्वपाकः, इति वाचस्पतिः)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुग्छ । हीन वर्णको मृत्युमा अस्थिसञ्चयनअगाडि सचैलस्नान, पछाडि स्नान मात्र गर्नुपर्छ ।

क्षत्रिय र वैश्यको मृत्युमा अस्थिसञ्चयनपूर्व ब्राह्मणले रुने काम गरेमा सचैल स्नान गर्नुका साथै एक दिन, एक रात आशौच बार्नुपर्छ, पछि रोएमा स्नान मात्रले शुद्ध हुन्छ ।[१६४] वैश्यको मरणमा रुने क्षत्रियलाई पनि यही नै नियम लाग्छ । शूद्रको मृत्युमा अस्थिसञ्चयनअगाडि रुने ब्राह्मणलाई तीन दिन, क्षत्रिय र वैश्यलाई दुई दिन, पछाडि रुने यी तीनै वर्णलाई एक दिन आशौच लाग्छ । शूद्रको मरणमा शूद्रलाई अस्थिसञ्चयनअघि एक दिन, पछि सज्योति आशौच हुन्छ, यदि शवस्पर्श गरेको छैन भने ।[१६५]

स्पर्शाशौच

सवर्णको लास दिनमा छोएमा छुने व्यक्ति तारा उदाएपछि शुद्ध हुन्छ, रातमा छोएमा भोलिपल्ट सूर्य उदाएपछि शुद्ध हुन्छ । आफूभन्दा माथिल्लो जातको शवस्पर्श गरेमा पनि यस्तै हुन्छ । तल्लो जातको शवस्पर्श गरेमा भने शवजातीय आशौच लाग्छ ।[१६६]

---

१६४. अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत्क्षत्त्रवैश्ययोः ।
तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुद्धयति ॥
कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् । (नि.सि., पृ.७०७)

१६५. शूद्रस्तु सञ्चयात्प्राक् विप्रस्य त्रिरात्रम् .... । (नि.सि., पृ.७०७)

१६६. दिवा शवस्पर्शे नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः, रात्रौ शवस्पर्शे सूर्यदर्शनाच्छुद्धिः, असजातीय शवस्पर्शे शवजात्युक्तमाशौचमनुवर्तते । (आ.प., पृ.५९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अलङ्करणाशौच

मृतकलाई स्नान गराइदिनु, वस्त्र पहिराइदिनु, फूलमाला सिन्दुर लगाइदिनु आदि कार्य अलङ्करण क्रियाभित्र पर्दछन् । यस्तो क्रिया आशौच बार्न नपर्ने कुनै पनि असपिण्डादिले प्रेतमाथि गरेमा पादकृच्छ्रव्रत गर्नुपर्छ । अज्ञानबाट यस्तो काम भएमा प्रायश्चित्तका निम्ति उपवास बस्नुपर्ने हुन्छ । पादकृच्छ्रादि प्रायश्चित्त गर्न अशक्त व्यक्तिले भने स्नान र पञ्चगव्यप्राशन मात्र गर्दा पनि हुने देखिन्छ ।[१६७]

अनुगमनाशौच

लास नछोड्इकन लासको पछि लागेर मात्र जानुलाई अनुगमन (शवयात्रा वा मलाम) भनिन्छ । आशौच बार्नुपर्ने सपिण्डादि कसैको पनि मलाम जाँदा मलामीले मलाम गएबापत स्नानादि कुनै विशेषक्रिया गर्नु पर्दैन, आशौचीले जति गर्नुपर्ने हो, त्यत्ति नै गर्दा हुन्छ । आशौच नलाग्ने मृतकका पछि लागेर जाँदा भने सचैल स्नान गर्नुका साथै अग्निस्पर्श, घृतप्राशन गरी पुनः स्नान गर्ने र प्राणायामसमेत गर्ने काम पछि लाग्नेले गर्नुपर्छ । यो पनि समान वा उच्च वर्णका पछि लागेमा हो । उच्चवर्णको व्यक्ति हीनवर्णका पछि लागेमा भने निम्नअनुसारको आशौच हुन्छ । ब्राह्मण शूद्रका पछि लागेर मलाम गएमा तीन दिन, वैश्यको मलाम गएमा पक्षिणी, क्षत्रियको गएमा अहोरात्र अशुद्ध हुन्छ । त्यस्तै क्षत्रिय शूद्रको मलाम गएमा पक्षिणी, वैश्यको गएमा

---

१६७. कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते
अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥ (ध.सि., पृ.८७९, टि.४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहोरात्र, त्यस्तै वैश्य शूद्रका पछि गएमा अहोरात्र अशुद्ध हुन्छ। आशौचका दिन पूरा भएपछि यिनीहरूले स्नान, पञ्चगव्य प्राशनका साथै प्राणायाम पनि गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ।[१६८]

वहनाशौच

लास बोकेका कारण लाग्ने आशौचलाई वहनाशौच भनिन्छ। स्नेहवश सजातीयको लास बोक्ने, लास परेकै घरमा बस्ने र खाने पनि गरेमा दश दिन आशौच लाग्छ। लास बोक्ने र त्यही घरको अन्न खाने वा लास बोक्ने र मृतककै घरमा बस्ने, अन्न चाहिँ नखाने गरेमा तीन दिन लाग्छ। लास बोक्यो, तर बस्ने-खाने केही गरेन भने एक दिन आशौच लाग्छ। धन लिएर माथिल्लो जातिको लास तल्लो जातिले र तल्लो जातिको लास माथिल्लो जातिले बोकेमा शवजातीय आशौचको दुई गुना आशौच बार्नुपर्छ। कलिमा सबै जातिको आशौच दश दिन हुने हुँदा त्यसको दुई गुना बीस दिन हुन्छ।[१६९] पैसा लिएर सवर्णको लास बोकेमा बोक्ने व्यक्ति दश दिन अशुद्ध हुन्छ। धर्मार्थ अनाथ द्विज जातिको लास बोकेमा अश्वमेधादि यज्ञ गरेको फल प्राप्त हुन्छ, सचैल स्नान, अग्निस्पर्श, घृतप्राशन भने शुद्धिका निम्ति गर्नै पर्छ। धर्मका निम्ति द्विजजातिले शूद्रको

१६८. क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति।
एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति॥
शवञ्चवैश्यमज्ञानात् .... ।
.... घृतं प्राश्य विशुद्धयति॥ (परा.३/४९-५२)

१६९. अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि।
वहेच्छवं तदाशौचं द्रव्यार्थे द्विगुणं भवेत्॥ (नि.सि., पृ.७०५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लास बोक्यो भने एक दिन आशौच हुन्छ । कोही नभएको अनाथ व्यक्तिको लास धर्मको उद्देश्यले बोक्दा कुनै दोष लाग्दैन, बोक्ने मान्छे स्नानादिले मात्र शुद्ध हुन्छ ।[१७०] आपद् अवस्थामा बाहेक सामान्य स्थितिमा द्विजजातिले शूद्रजातिको र शूद्रजातिले द्विजजातिको लास छुने-बोक्ने आदि कुनै पनि काम गर्नु हुँदैन ।

दहनाशौच

समान वा माथिल्लो जातिको शवदाह र पिण्डोदकदानादि और्ध्वदेहिक क्रिया गरेमा दश दिन, प्रेमले दाहमात्र गरेमा एक दिन, दाह गरी त्यसै घरमा बस्ने र खाने पनि गरेमा दश दिन, खाने वा बस्ने मात्र गरेमा तीन दिन आशौच बार्नुपर्छ । तल्लो जातिले माथिल्लो जातिको दाहसंस्कार गरेमा शवजातीय आशौच हुन्छ । धन लिएर समान वर्णको दाह गरेमा दश दिन, माथिल्लो वर्णको गरेमा त्यसको दुई गुना आशौच लाग्छ । माथिल्लो वर्णले तल्ला वर्णको दाहादि क्रिया गरेमा तज्जातीय आशौच बार्नुका साथै वर्णका आधारमा दुई, तीन र चार गुना प्रायश्चित्त पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । धन लिएर गरेमा भने आशौच र प्रायश्चित्त दुवै कुरा वर्णका आधारमा उक्त आशौच र प्रायश्चित्तको दुई गुना गर्नुपर्छ । धर्मका उद्देश्यले समान वा माथिल्लो जातिको दाहादि क्रिया गरेमा क्रिया सकेर स्नान मात्र गरे हुन्छ ।

---

१७०. प्रेतसंस्पर्श संस्कारै व्राह्मणो नैव दुष्यति ।
वोढाचैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥
अनुगम्य शवं वुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।
सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति ॥ (ध.सि., पृ.८८०, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विजजातिले शूद्रजातिको क्रिया भने धर्मको उद्देश्यले पनि गर्नु हुँदैन ।[१७]

अन्नभक्षणाशौच

आशौच परेको घरमा आशौच नपरेको व्यक्तिले यदि भोजन गर्छ भने त्यसलाई त्यहाँसम्म आशौच लाग्छ, जहिलेसम्म त्यस घरको मान्छेलाई आशौच सकिंदैन। अज्ञानले खायो भने खाने व्यक्ति आफूले खाएको अन्न पेटमा रहेसम्म अशुद्ध हुन्छ। ब्राह्मणले आशौच परेको ब्राह्मणकै घरमा भोजन गरेमा एक दिन उपवास बसी दश पटक प्राणायाम गरी पञ्चगव्य खानुपर्छ। क्षत्रियका घरमा खाएमा तीन दिन उपवास र बीस पटक प्राणायाम, वैश्यका घरमा भए पाँच दिन उपवास र साठी पटक प्राणायाम, शूद्रका घरमा खाए सात दिन उपवास र सय पटक प्राणायाम गर्नुपर्छ। पञ्चगव्यप्राशन सबै प्रायश्चित्तमा अनिवार्य हुन्छ। यो प्रायश्चित्त एक पटक भोजन गरेमा हो। दुई तीन पटक गरेमा दुई गुना गर्नुपर्छ। आपत्कालमा ब्राह्मणले ब्राह्मणकै घरमा खाएमा सय, क्षत्रियका घरमा पाँच सय, वैश्यका घरमा आठ सय प्राणायाम गर्नुपर्छ भने शूद्रका घरमा खाएमा आठ हज्जार गायत्री जप्नुपर्छ। आशौच परेको थाहा छ तर आपत् परेको छ भने त्यस्तो अवस्थामा ब्राह्मणले

१७. व्राह्मणो हीनवर्णस्य नकुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ।
कामाल्लोभात्तथा मोहात् कृत्वातज्जातितां व्रजेत् ॥
व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्य कर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ परेषां सर्ववर्णानां, हीनेषु द्वैगुण्यत्रैगुण्यचातुर्गुण्या चूह्यम् । (ध.सि., पृ.८८१, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौची सवर्णको घरमा खाएमा तीन पटक अघमर्षण* मन्त्र र आठ हज्जार गायत्री जप्नुपर्छ। क्षत्रियका घरमा खाएमा एक दिन उपवास बसी आठ हज्जार गायत्री जप गर्ने, वैश्यको आशौचमा तीन दिन उपवास र आठ हज्जार गायत्री जप गर्नुपर्छ। आपत् नपरेको अवस्थामा आशौच परेको जानी-जानी ब्राह्मणले ब्राह्मणकै घरमा खाएकोमा सान्तपन, क्षत्रियका घरमा खाएमा कृच्छ्र, वैश्यका घरमा खाएकोमा महासान्तपन र शूद्रका घरमा खाएमा चान्द्रायण व्रत गर्नुपर्छ। यो व्रत एक पटक खाएमा हो, पटक पटक खाएमा मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक र षाण्मासिक व्रत गर्नुपर्छ। क्षत्रियले ब्राह्मणका घरमा खाएमा पाँच सय, वैश्यले क्षत्रिय र ब्राह्मणका घरमा खाएमा आठ सय गायत्री जप्नुपर्छ। शूद्रले द्विज जातिको घरमा खाएमा स्नान, शूद्रका घरमा खाएमा स्नान र पञ्चगव्य प्राशन पनि गर्नुपर्छ।[१७२]

अतिक्रान्ताशौचमा दोष नलाग्ने

त्रिरात्रादि अतिकान्ताशौच बारिरहेको व्यक्तिको घरबाट कुनै पनि द्रव्य लिई उपभोग गर्न हुन्छ आशौचको दोष लाग्दैन।[१७३]

---

* अघमर्षण मन्त्र-ऋतं च सत्यं च .....।

१७२. नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात्, ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेपाम्, ... शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्। (विष्णुः २२/७-१८, नि.सि., पृ.७१८, ध.सि., पृ.८८३)

१७३. अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद् गृही।
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित्॥ (मिता., या.३/१७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असवर्णसपिण्डाशौच

तल्ला वर्णको आशौच

आफूभन्दा तल्ला वर्ण (जाति) सँग तीन पुस्तासम्म मात्र सापिण्ड्य हुन्छ भन्ने कुरा परिभाषा प्रकरणको "असवर्ण सापिण्ड्यनिरूपण" शीर्षकमा देखाइसकिएको छ। त्यस्ता तीन पुस्ताभित्रका आफ्ना क्षत्रिय दाजुभाइमा जन्म वा मरण हुँदा तन्निमित्तक आशौच ब्राह्मणले छ दिन, वैश्यमा हुँदा तीन दिन, स्पृश्य शूद्रमा वा अनुलोमसङ्करमा हुँदा एक दिन बार्नुपर्छ। क्षत्रियले आफ्ना तीन पुस्ताभित्रका वैश्य दाजुभाइमा जन्म वा मरण हुँदा छ दिन जूठो बार्नुपर्छ भने शूद्रमा वा अनुलोमसङ्करमा भएमा तीन दिन बार्नुपर्छ। त्यस्तै वैश्यले शूद्रको वा शूद्रसरहका अनुलोमसङ्करको जूठो सूतक छ दिन बार्नुपर्छ।[१७४]

माथिल्ला वर्णको आशौच

आफूभन्दा माथिल्ला वर्णसँग पनि सापिण्ड्य तीन पुस्तासम्म मात्र नै हुन्छ।[१७५] यस्ता तीन पुस्ताभित्रका आफ्ना ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य दाजुभाइको आशौच शूद्रलाई र अनुलोमसङ्करलाई पनि दश दिन लाग्छ भने ब्राह्मण र

---

१७४. (क) दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु।
षड्भिस्त्रिभिरथैकेनक्षत्रविट्शूद्रयोनिषु॥ (मिता., या.३/२२)
(ख) ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषुषड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम्, वैश्यस्य ..... षड्रात्रेण। (विष्णुः २२/२२-२४)

१७५. उत्तमाधमयोः सापिण्ड्यं एकशरीरावयवान्वयरूपं, तच्च त्रिपुरुषमेव। (शु.च.,ष.शी.,, श्लो. ६३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षत्रियको आशौच वैश्यलाई र ब्राह्मणको आशौच क्षत्रियलाई पनि दशै दिन लाग्छ।[१७६]

प्रतिलोम जातिको आशौच

तल्ला जातिका पुरुषले माथिल्ला जातिका स्त्रीमा जन्माइएका सन्तान प्रतिलोम हुन्छन्। त्यस्तै प्रतिलोम जातिका कन्यामा वा विवाहिता स्त्रीमा प्रतिलोम पुरुषद्वारा नै जन्माइएका सन्तान प्रतिलोमसङ्कर हुन्छन् भन्ने कुराको विस्तृत विवेचन परिभाषा प्रकरणमा गरिसकिएको छ। यस्ता प्रतिलोम जातिको, प्रतिलोमसङ्कर जातिको र प्रतिलोम यौनसम्पर्क गर्ने अर्थात् प्रतिलोम विवाह गर्ने स्त्री पुरुषको पनि जन्म वा मरणका कारण उत्पन्न हुने आशौच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यशूद्रादि अनुलोम जाति कसैले पनि बार्नु पर्दैन। केवल मलापकर्षणका निमित्त दिसा पिसाब गर्दा जुन किसिमको शौच गरिन्छ, त्यस्तै गरे हुन्छ।[१७७] पाठकवर्गलाई अझै स्पष्ट होस् भन्ने उद्देश्यले यहाँ एउटा उदाहरण पनि प्रस्तुत गरिन्छ, जस्तै-क्षत्रिय पुरुषले अविवाहिता, विवाहिता वा विधवा ब्राह्मणी स्त्रीमा सन्तान जन्मायो भने त्यस्ता सन्तानको, तिनै सन्तानद्वारा पुनः प्रतिलोम तरिकाबाट जन्माइएका सन्तानको र प्रतिलोम विवाह गर्ने उक्त क्षत्रिय पुरुष र ब्राह्मणी स्त्रीको पनि आशौच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रले पनि बार्नु पर्दैन। किनभने यिनीहरू पथभ्रष्ट र

---

१७६. क्षत्रविट्शूद्रदायादा स्युश्चेद् विप्रस्य वान्धवाः ॥
तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते। (मनु: ५/११, क्षेपकः)

१७७. (क) केवलं मृतौ प्रसवे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरिषोत्सर्गवत् शौच भवत्येव। (मिता.,या.३/२२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्महीन पनि मानिन्छन् ।[१७८] यस्ता धर्महीन, निन्दित प्रतिलोम जातिहरू हाम्रो नेपालको जनसमुदायमा अनन्त छन् र हुँदै जाने स्थिति पनि देखिन्छ । यस्ता जातिको वृद्धि हुन नदिनु सनातन धर्मावलम्बी सबैको कर्तव्य हुन गएको छ ।

ल्याइता स्वास्नीको आशौच

वैदिक विधि नगरीकन परस्परको प्रेम वा मिलोमतोबाट ल्याइएकी स्वजातिकी हुन् वा विजातिकी हुन्, त्यस्ती स्वास्नीलाई पत्नी, धर्मपत्नी, सहधर्मचारिणी, सहधर्मिणी र अर्धाङ्गिनी आदि कुनै पनि पत्नीत्व दर्साउने शब्दले बोलाउन मिल्दैन किनभने उनीमा पत्नीत्व प्राप्त भएकै हुँदैन, सो प्राप्त हुनका निम्ति द्विज जातिले विवाह गर्दा वैदिक विधि गरेकै हुनुपर्छ । ल्याइतामा पत्नीत्व प्राप्त हुने त्यस्तो कुनै विधि गरिएको हुँदैन । त्यसैले यहाँ ल्याइतालाई पत्नी नभनीकन स्वास्नी भनिएको हो ।

समानवर्णकी ल्याइता स्वास्नी सुत्केरी भएमा वा मरेमा लोग्नेले आफूसँग भएको अवस्थामा भए तीन दिन जूठो सूतक बार्नुपर्छ,[१७९] सपिण्ड दाजुभाइले एक दिन, देशान्तरमा भए लोग्नेले एक दिन, सपिण्डले बार्नु पर्दैन । असमान वर्णकी अर्को पुरुषले विवाह गरिसकेकी वा विवाह नगरेकी भए पनि गोप्यरूपले क्षतयोनि भइसकेकी वा स्वेच्छाचारिणी वा कन्या नै भए पनि ल्याएमा, अर्थात् ब्राह्मणले क्षत्रिया,

१७८. प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः । (गौ.ध.सू.१/४/२०)

१७९. आशौचं तु त्रिरात्रंस्यात् समानामिति निश्चयः । (ष.शी., पृ.८६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैश्या वा शूद्रा, क्षत्रियले वैश्या वा शूद्रा, वैश्यले शूद्रा स्वास्नी ल्याएमा, त्यस्ती तल्लो जातकी ल्याइता स्वास्नी सुत्केरी भएमा वा मरेमा माथिल्लो जातका उसको लोग्नेलगायतका कसैले पनि जूठो सूतक बार्नु पर्दैन।[१८०] त्यस्ती ल्याइताको छोराले भने आफ्नी आमाको जूठो पूरै बार्नुका साथै सपिण्डीबाहेकका क्रिया पनि गर्नुपर्छ। समान वर्णका पितृ नपाइने हुँदा सपिण्डी गर्न चाहिँ मिल्दैन। यसको विस्तृत विवेचन "तल्लाजातिको सपिण्डी" शीर्षकमा गरिएको छ।

पोइल गएकी स्वास्नीको आशौच

वैदिक विधिअनुसार विवाह गरिएकी सजातीया स्वास्नी आफूलाई छोडी समान वा माथिल्लो वर्णको पुरूषसँग पोइल गएमा त्यस्ती पोइल गएकी स्वास्नी गएकै ठाउँमा सुत्केरी भएमा वा मरेमा नजीकमा भए तीन दिन, टाढा भए एक दिन आशौच बार्नुपर्छ।[१८१] तल्लो जातसँग गएकी भए त्यस्तीको आशौच लाग्दैन। समान वर्णसँग पोइल गएकी स्वास्नीमा पूर्वपतिको वैवाहिक मन्त्रद्वारा स्थापित पत्नीत्त्व निवृत्त भएको हुँदैन, त्यसैले त्यस्तीको आशौच बार्नुपर्ने शास्त्रकारको धारणा रहेको छ। हाम्रो नेपालमा भने त्यस्ती स्वास्नीको आशौच बार्ने चलन देखिँदैन, तापनि पोइल जाँदैमा जातिबाट च्यूत भए तापनि 'अस्थिभिरस्थिनि, मांसैर्मांसानि' इत्यादि वैदिक मन्त्रद्वारा स्थापित पत्नीत्त्व निवृत्त हुन नसक्ने भएको हुँदा शास्त्रले तोकेको उक्त

---

[१८०]. मृतायां वा प्रसूतायां नान्येषामिति निश्चयः।
तस्याः पत्नीत्वाऽभावादिति। (ष.शी., पृ.८७)

[१८१]. अनुलोमा श्रितायास्तु भार्यायाः प्रसवे मृतौ।
पुत्रस्याऽनौरसस्याऽपि समीपेत्रिदिनाच्छुचिः॥ (ष.शी., श्लो.६६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुसारको आशौच बार्नै पर्ने देखिन्छ। नबारेमा प्रायश्चित्त भोग्नुपर्ने हुन्छ।

अनौरस छोराको आशौच

ब्राह्मणले वैदिक विधिपूर्वक पाणिग्रहण नगरीकन परस्परको प्रेमभावबाट वा कामवासनामा निमग्न भई त्यसै ल्याएकी ब्राह्मणकै छोरीबाट जन्मेका छोरा, विधवा ब्राह्मणी ल्याई तिनीबाट जन्मेका छोरा, सधवा ब्राह्मणी ल्याई तिनीबाट जन्मेका छोरा, सवर्णबाट गृहीत, दत्तक, कृत्रिम, क्रीत आदि बाह्र किसिमका छोरा र सवर्ण जारबाट जन्मेका कुण्ड, गोलक आदि छोरा पनि अनौरस मानिन्छन्। यस्ता छोराको आशौच बाबुलाई तीन दिन, सपिण्डलाई एक दिन लाग्छ।[१८२] क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रमा पनि सवर्णमा यही नै नियम सार्थक हुन्छ। असवर्णामा भने ब्राह्मण क्षत्रिय आदि कुनै वर्णमा पनि यो नियम लाग्दैन। स्वेच्छाले पोइल जाने नारी कन्या अवस्थाकै होस् वा विवाहिता होस्,असवर्णा ल्याइतामा अर्थात् ब्राह्मणले त्यस्ती अवस्थाकी क्षत्रिया, वैश्या र शूद्रामा जन्माएकी छोरा, क्षत्रियले त्यस्तै अवस्थामा ल्याइएका वैश्या र शूद्रामा जन्माइएका छोरा, वैश्यले शूद्रामा जन्माइएका छोराको पनि बीजको सम्बन्धले गर्दा बाबुलाई मात्र तीन दिन आशौच लाग्छ, अरूलाई लाग्दैन।[१८३]

---

१८२. अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ (विष्णु: २२/४३)

१८३. बैजिकादभिसम्वन्धादनुरून्ध्यादघं त्र्यहम्। (मनु: ५/६३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्षतयोनि ल्याइता स्वास्नीको आशौच

एउटा पुरुषसँग विवाह गरेकी तर योनि भने क्षत नभएकी अर्थात् विवाह गर्ने वा अरू कुनै पनि पुरुषद्वारा उपभोग नगरिएकी सधवा होस् वा विधवा, आफ्नै जातकी (सवर्णा) लाई कुनै पुरुषले ल्यायो र त्यही पुरुषसँग राम्रो व्यवस्थित भई बसेकी पनि छ भने त्यस्ती स्वास्नी सुत्केरी हुँदा वा मर्दा लोग्नेले पाँच दिन र सपिण्डले एक दिन आशौच बार्नुपर्छ।[१८४] योनि क्षत नभएकी स्त्रीलाई स्वास्नीका रूपमा ल्याउँदा त्यस्तीमा सगोत्रत्व चाहिँ हुन्छ, सापिण्ड्य भने हुँदैन। सापिण्ड्य पैदा हुनका निम्ति वैदिक विधिपूर्वक सवर्णा अक्षतयोनि कन्या पाणिग्रहण (विवाह) गरेको हुनुपर्छ। सापिण्ड्य नहुने सगोत्र चाहिं हुने भएकाले नै पाँच दिन अर्थात् दश दिनको आधा आशौच तोकिएको हो।[१८५] सापिण्ड्य र सगोत्रत्व दुवै प्राप्त हुनेमा भने दशै दिन आशौच हुने कुरामा कुनै विवाद छैन।

घरमालिकलाई काम गर्नेको आशौच

पूर्वाचार्यहरूले तीन प्रकारका काम गर्ने मान्छेहरू देखाएका छन्–कर्मकर, भृतक र दास। पुनः कर्मकर चार प्रकारका, भृतक तीन प्रकारका र दास मनुले सात, नारदादिले पन्ध्र प्रकारका मानेका छन्। जसले जसको जति

---

१८४. अक्षतयोनिरन्यपूर्वा यमन्यं गत्वाश्रितवती, आश्रित्य च व्यवस्थिता विशेषेणाऽवस्थिता येनाऽवरुद्धेति यावत्, तस्याऽन्यस्य सा सगोत्राभवतीत्यर्थः, ...पञ्चाहपदेन स्पष्टीकृतम्। (ष.शी., पृ.८८)

१८५. पाणिग्रहणाभावेन सापिण्ड्याऽभावाच्च एकमात्रनिमित्तसद्भावादर्धाऽऽशौचं युक्तमेव। (शु.च., ष.शी., श्लो.६८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकार माने तापनि आखिरमा ती सबै काम गर्ने नै हुन्, उनीहरूले गर्ने काममा भने केही फरक हुन सक्छ, त्यही कामका आधारमा नै विद्वान्हरूले उनीहरूको संज्ञाभेद गरेका हुन् । कर्मकरले गर्ने काममा भोजन तयार गर्ने, वस्त्र, भाँडा, घर, आँगन आदि सफा गर्ने, वस्तुभाउको हेरविचार गर्ने, खेतीपाती गर्ने र कुनै कलकारखाना आदिमा काम गर्ने आदि नै पर्छन् । उक्त कामहरूमा एउटा, दुइटा वा सबै नै काम गरेर जो व्यक्ति त्यसै घरमा बस्ने र खानेसमेत गर्दछ, त्यस्तो काम गर्ने व्यक्ति त्यसै घरमा नै मरेमा वा उसकी स्वास्नी सुत्केरी भएमा घरमालिकहरूले तीन दिन जूठो सूतक बार्नुपर्छ ।[१८६]

काम गर्नेलाई घरमालिकको आशौच

काम गर्ने मान्छे जुन घरमा काम गर्न बसेको छ, त्यस घरमा जनन वा मरण भयो भने घरका मान्छे जति दिन अशुद्ध हुन्छन्, आशौचीको घरमा बस्ने-खाने गरेबापत (एकावास सम्बन्धका कारण) काम गर्ने मान्छे पनि त्यत्ति नै दिन अशुद्ध हुन्छ ।[१८७]

१८६. गृहे यस्य मृतः कश्चिचदसपिण्डः कथंचन ।
तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥ (कृ.क.त.शु.का., पृ.५७)

१८७. स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामाशौचं स्वामिजातीयमिति,
तद्गृहवासतदन्नभोजन तत्संपर्ककरणात् । (शु.च., पृ.८३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्काको घरमा काम गरेर बसेकालाई आफ्ना दाजुभाइको आशौच

अर्काको घरमा काम गरी बस्ने कर्मकरको आफ्ना सपिण्ड दाजुभाइमा जन्म वा मृत्यु भएमा त्यो कामदार जसको घरमा काम गरिबसेको छ, त्यस घरमा जन्म मरण हुँदा घर मालिकलाई कति दिन आशौच हुन्छ, त्यति नै दिनले कामदार शुद्ध हुन्छ।[१८८] कामदारले भात पकाउने, भाँडा माझ्ने आदि जुन काम गरेको छ, त्यो काम अरूद्वारा हुन सक्दैन भने त्यस्तो काम गर्नका निम्ति कर्मकर स्नान गरेपछि शुद्ध हुन्छ।[१८९] काम गर्ने स्वास्नीमान्छे छ र ऊ आफैं सुत्केरी भएमा भने दश रातसम्म स्पर्श गर्नमा र एक महिनासम्म कर्म गर्नमा योग्य हुन्न।[१९०]

आशौचापवाद

सामान्य नियमको बाधकका रूपमा रहेको जुन विशेष नियम हुन्छ, त्यसलाई नै अपवाद भनिन्छ। आशौच सम्बन्धमा जति पनि सामान्य नियम उपस्थापित भएका छन्, ती नियम यहाँ नमिल्ने हुन्छन्। त्यसैले आशौचापवाद भनिएको हो। आशौचका सामान्य नियम नमिल्नुका पाँचवटा

---

१८८. दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः।
स्वामितुल्येन शौचेन शुद्ध्यन्ति मृतसूतके ॥ (शु.च., पृ.८२)

१८९. मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥
दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्कुर्वन्त्यपि च लीलया।
तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥ (शु.च., पृ.८२)

१९०. दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत्।
तद् वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासस्तु सूतकम्। (शु.च., पृ.८२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारण शास्त्रदर्शित छन्। ती यसप्रकार छन्- (१) कर्ताको भेदले (२) कर्मभेदले (३) द्रव्यभेदले (४) मरणदोषले (५) विधानले।

यी कारण हुँदा आशौचका सामान्य नियम निरर्थक हुन जान्छन् र पूरा बार्नुपर्ने आशौच पनि कम बार्नुपर्ने वा बार्नै नपर्ने पनि हुनसक्छ। यस्तो स्थितिको उत्पत्ति गर्ने उक्त कारणहरूको स्पष्ट विवेचन गर्ने चेष्टा यहाँ गरिएको छ।

कर्तृभेदाशौच

ब्रह्मचारी आदिलाई आशौच

आशौच बार्नु गृहस्थको मात्र धर्म एवं कर्तव्य मानिने हुँदा गृहस्थाश्रममा प्रवेश नै नगरेका ब्रह्मचारीलाई कसैको पनि आशौच नबार्दा खास कुनै दोष लाग्दैन तापनि आफ्नो सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्म नछोडीकन बाबु, आमा, गुरु, आचार्य, उपाध्याय र मातामहको वहनदहन पिण्डोदक दानादि क्रिया गर्ने र आशौच बार्ने गर्न सक्छ। यो काम गर्दा ऊ ब्रह्मचर्य व्रतबाट च्युत हुँदैन। यी व्यक्तिबाहेक अरूको गरेमा निश्चय नै व्रतच्युत हुन्छ। यस्तो व्रतच्युत ब्रह्मचारी कृच्छ्रप्रायश्चित्त गरी पुनः संस्कार गरेपछि मात्र शुद्ध हुन्छ र पुनः सो व्रतमा प्रविष्ट हुन सक्छ। आफ्नो क्रिया र श्राद्धसमेत

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफैंले गरी ज्ञानोपार्जनतर्फ लागेका व्यक्तिले पनि कसैको क्रिया गर्ने र आशौच बार्ने गर्नु पर्दैन ।[१९१]

त्यस्तै गृहस्थाश्रम त्याग गरी आश्रमान्तरमा प्रवेश गरेका वानप्रस्थ र संन्यासीले पनि बन्धुबान्धव कसैको पनि वहनदहनादि और्ध्वदेहिक क्रिया गर्ने र आशौच बार्ने काम गर्न पर्दैन ।[१९२]

असंस्कृतलाई आशौच

द्विजजातिका व्रतबन्ध नगरिएका बालकलाई र विवाह नगरिएका बालिकालाई पनि असंस्कृत भनिन्छ। यस्ता असंस्कृतले कसैको पनि आशौच बार्नु पर्दैन भन्ने भनाइ केही आचार्यको रहेको छ भने अन्य केहीको मत चाहिं यस्तो छ- व्रतबन्ध गर्ने अवस्था भइसकेका तर हुन नसकेका केटाले र

---

१९१. (क) ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ।
सम्पर्कं चेन्न कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ (परा.३/१९)
(ख) आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हुत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ (मनुः ५/९१)
(ग) ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः । (मिता., या.३/१५)
(घ) ब्रह्मचारी न कुर्वीत शवदाहादिकांक्रियाम् ।
यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥ (नि.सि., पृ.७०६)
(ङ) बान्धवेऽपिमृते तस्य नैवाशौचं न विद्यते ।
सूतकञ्च नसन्देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥ (च.चि.प.ख., पृ.१७१४)
(च) एवं कृते जीवच्छ्राद्धे स्ववान्धवे मृते नाशौचं न सूतकम् । (च.चि.प.ख., पृ.१७१६)
(छ) तथा कृतजीवच्छ्राद्धेन किमप्याशौचं नकार्यमिति हेमाद्रिः । (नि.सि., पृ.७२३)

१९२. नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथामृते । (नि.सि., पृ.७२१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विवाह गर्ने समय भएका तर हुन भने नसकेका केटीले पनि सपिण्डादि दाजुभाइको बाहेक आफ्ना बाबुआमाको आशौच दशै दिन बार्नुपर्छ। पिण्डदानादि क्रिया चाहिं गर्न हुँदैन। औरस छोरा उपनीत छैन अनुपनीत मात्र छ, त्यस स्थितिमा बाबुआमाको मृत्यु भएमा अनुपनीत (व्रतबन्ध नगरेकै) नै भए पनि तीन वर्ष पुगेको छ भने उसले बाबुआमाको दाहसंस्कार (दागबत्ती दिने काम) चाहिँ मन्त्रपूर्वक नै गर्न सक्छ र गर्नुपर्छ पनि[१९३]। अन्य पिण्डदानादि क्रिया भने अरूद्वारा नै गराउनुपर्छ।

पतितादिलाई आशौच

ब्रह्महत्या, सुरापान, गुरुपत्नीगमनादि महापातक हुन्[१९४], मातृ, पुत्री र स्नुषा गमन अतिपातक हुन्छ[१९५], यस्ता पातक गर्ने पातकीहरू, सोसरहका अन्य पाप गर्ने अनुपातकीहरू[१९६], अस्पृश्या शूद्रा गमन गर्नेहरू, अभक्ष्य भक्षण गर्नेहरू यी सबै पतित हुन्छन्। यिनीहरू गृहस्थ हुन् तापनि

१९३.(क) अनुपनीतस्यानूढ कन्यायाश्च मातापितृमरणे एवं दशाहा शौचम्, अन्यमरणे तु न किमपि। (ध.सि., पृ.८६०)
(ख) अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम्।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्चत्रिवत्सरः॥ (ध.सि.,पृ.७२८, टि.१,) (नि.सि., पृ.४९८)

१९४.ब्रह्महा मद्यपः स्तेन स्तथैव गरुतल्पगः।
एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्। (या.स्मृ.३/२२७)

१९५. मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनंमित्यतिपातकानि। (मिताक्षरा, या.स्मृ.३/२३४)

१९६. गुरुणामध्यधिक्षेपो .... सकामाया, स्त्रिया अपि॥ (या.स्मृ.३/२२८-२३३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफ्नो जातधर्म सबैबाट च्युत भएकाले यिनीहरूले आफ्नो जात र धर्ममा रहेका दाजुभाइको जूठो सूतक बार्नु पर्दैन ।

आपत्मा परेकालाई आशौच

आपत् तीन किसिमका हुन्छन्– आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक । ज्वर, वात, पित्त, कफ, शूल र अतिसारादि आफ्नै शरीरबाट उत्पन्न हुने अनेक रोगव्याधि आध्यात्मिक हुन् । बाघ, भालु, सर्प आदि विविध हिंस्रक जीवजन्तुको आक्रमण वा टोकाइबाट उत्पन्न आपत् आधिभौतिक हुन्छ । जल, अग्नि, विद्युत्, वायु, भूक्षय र भूकम्पादि अनेक दैवी प्रकोपबाट उत्पन्न आपत् आधिदैविक नामले प्रसिद्ध छ । यी तीनै किसिमका आपत्मा परेका मान्छेलाई र दुर्भिक्षादि अनेक दुःखले पीडित व्यक्तिलाई पनि दाजुभाइ आदिको मरण वा जननमा जूठो सूतक लाग्दैन । स्नान गर्न सक्ने स्थिति छ भने आशौच परेको सुन्नेबित्तिकै गर्नुपर्छ, सकिँदैन भने नगर्दा पनि दोष लाग्दैन । आशौचका बीचमा आपत् समाप्त भयो, तर आशौचका दिनहरू बाँकी नै छन् भने बाँकी रहेका दिन बार्नुपर्ने हुन्छ । कुनै आपत् विपत् वा शारीरिक कष्ट नपरेको स्वस्थ अवस्थामा मात्र आशौच बार्नुपर्ने हुँदा सुत्केरीले पनि आशौच बार्नुपर्ने देखिँदैन, सुत्केरीहरू रक्तस्रावादि अनेक कष्टका कारण निकै अस्वस्थतामा प्राप्त हुन्छन् ।[१९७] सुत्केरी भएको अवस्थामा

---

१९७. (क) स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् ।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि नसूतकम् ॥
सद्यः शौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे । (ध.सि., पृ.८८६, टि.२-३)
(ख) आपद्यपि च. कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते । (या.स्मृ.३/२९)
(ग) उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयते । (ल.हारीतः, ९० श्लो.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पतिको मृत्यु भएमा भने सिंदूर, टीका, चुरा, पोते, धागो आदि सौभाग्यका चिह्न सूतिकाले तत्कालै त्याग गर्नुपर्छ, मरणनिमित्तक स्नान, उदकदान, भक्ष्याभक्ष्यको विचार आदि मृतककी पत्नीले पालन गर्नुपर्ने कुनै पनि नियमको पालन छोरो पाएको भए बीस र छोरी पाएको भए तीस दिनसम्म गर्नु पर्दैन।± त्यस्तै रजस्वलाले पनि सौभाग्यका लक्षण वा प्रतीक सिंदूर, टीका, चुरा, पोते आदि पतिको मरण हुने बित्तिकै त्याग गरी शवको नजीक जाने, शव छुने, खल्को हाल्ने आदि कुनै पनि काम नगरी कुनै एक कुनामा गई चोखो भुइँमा अलग्गै बस्नुपर्छ। मृत्यु भएको दिन छाक छोड्ने र भोलिपल्टदेखि चोखो एक छाक मात्र खाने गर्नुपर्छ। पतिको मरणनिमित्तक स्नान, जलाञ्जलिदान आदि पूर्णरूपमा आशौच बार्ने र नयाँ शुद्ध सेतो वस्त्र धारण गर्ने काम भने रजस्वला भएको पाँचौं दिन बिहान रजस्वला निमित्तक स्नान गरिसकेपछि मात्र गर्नुपर्छ।

यज्ञादिमा बसेका ब्राह्मणादिलाई आशौच

मधुपर्क गरेर वरण गरिने यज्ञमा बसेका ऋत्विज, आचार्य आदि ब्राह्मणलाई र सोही यज्ञमा दीक्षित यजमानलाई पनि यज्ञको बीचमा पर्न गएको बाबु, आमा, पति र सपिण्डादि कसैको पनि आशौच लाग्दैन। मधुपर्क नगरिने यज्ञ,जप, व्रत, हवन, दान र पाठादिमा बसेका ब्राह्मणादिलाई भने बाबु, आमा र पतिको बाहेक अन्य सपिण्डादिको आशौच लाग्दैन। बाबु, आमा र पतिको आशौच चाहिं यज्ञादिबाट निस्केर बार्नुपर्छ र उनीहरूको दशाहादि सबै क्रिया पनि

± सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम्। (शु.च., ष.६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ । यज्ञजपादिबाट निस्कने व्यक्ति यज्ञादिमा कुन कार्यमा संलग्न थियो, सो काम तिनै वरण गरिएकै वा बसेकै व्यक्तिमध्येबाट चलाउनुपर्छ । उसबाट चल्न नसकेमा भने बाहिरबाट उपयुक्त मान्छे लिएर पनि यज्ञादि अविच्छिन्न रूपले सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।[१९८]

राजकार्यादिमा प्रवृत्त व्यक्तिलाई आशौच

राज्य सञ्चालन राजाबाहेक अन्य व्यक्तिबाट सम्भव हुँदैन, त्यसो हुँदा सो कार्य सञ्चालनका निम्ति अभिषिक्त राजालाई सद्यः शौच हुन्छ ।[१९९] त्यस्तै शिल्पकार, चित्रकार, सूपकार, डाक्टर, वैद्य, दासदासी, धोबी आदि पनि आशौच परेको सुन्नेबित्तिकै स्नान गरेपछि आ-आफ्नो काम गर्न शुद्ध

---

१९८. (क) ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञीयं कर्म कुर्वताम् ।
सत्रिव्रतिब्रह्मचारी दातृब्रह्मविदां तथा ॥ (या.स्मृ.३/२८)
(ख) गृहीत मधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।
पश्चादशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥
तद्वद् गृहीत दीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।
स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तन्नैव विद्यते ।
एतच्चाशौचाभावकथनं पित्राशौच व्यतिरेकेण ।
तदाह शङ्खः-
ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञीयं कर्मकुर्वताम् ।
नैवाशौचं भवेत्तेषां पित्रोस्तु मरणं विना । (शु.च., पृ.९४)
(ग) चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषामाशौचेऽन्य आगमयितव्यः । (नि.सि., पृ.७२६)

१९९. (क) राज्ञो महात्मिकेस्थाने सद्यः शौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम् ॥ (म.स्मृ.५/९४)
(ख) न राज्ञां राजकर्मणि । (विष्णु: २२/४८)
(ग) राज्ञां च कार्यविरोधात् । (गौ.ध.सू.२/५/४३)
(घ) राज्ञां च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः । (पराशरः ३/२२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छन् । उनीहरूले गर्ने काम अरू मान्छेबाट सम्पन्न हुन नसक्ने हुँदा सो काम गर्न उनीहरूलाई शुद्ध मानिएको हो ।[२००]

कर्मभेदाशौच

व्रत, यज्ञ र विवाह आदिमा आशौच

कृच्छ्रप्राजापत्य चान्द्रायणादि व्रत,सोमयाग, रुद्रयाग आदि यज्ञ, विवाहचूडाव्रतबन्धादि संस्कार, एकोद्दिष्ट पार्वणादिश्राद्ध, लक्षहोम कोटिहोमादि हवन,अन्नद्रव्यादि दान, गायत्र्यादि पुरश्चरण, देवादिको प्रतिष्ठा, तीर्थयात्रा, हरिवंश आदिको श्रवण,ग्रहादिको जप र देवदेवीको पूजा आदि कृत्यको प्रारम्भ भइसकेको छ र बीचमा सपिण्डादिको आशौच पर्न गयो भने बार्नु पर्दैन, थालिएको काम सरासर गरी पूरा गर्नुपर्छ ।[२०१]

---

२००. (क) शिल्पिन शिचत्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।
तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥
सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नृपस्य हि ।
तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धस्तु सूपकृत् ।
चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः । (शु.च., पृ.९९)
(ख) न कारूणां कारुकर्मणि । (विष्णुः २२/५१)

२०१. (क) व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धेहोमेर्चने जपे । आरब्धे सूतकं नस्यादनारब्धेतु सूतकम् । (शुद्धिमयूखः, पृ.८५)
(ख) संप्रारब्धेषु
दानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयना द्युत्सवेष्वेतदर्थे । नाशौचमिति शेषः । (त्रिं., श्लो.१८)
(ग) विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत् कर्मयज्ञादि कारयेत् । इतिपैठीनसिः (नि.सि., पृ.७२४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाबुआमा र पतिको भने बीचमै परे तापनि बार्नुपर्छ। आचार्यादि ब्राह्मणलाई मधुपर्क गरी सुरु गरिएको यज्ञादि भए सो अवधिभर बाबुआमा र पतिकै पनि बार्नु पर्दैन।

यज्ञव्रतादिको प्रारम्भ

ब्राह्मणवरणबाट यज्ञको, सङ्कल्पभइसकेपछि व्रतसत्रादिको, नान्दीश्राद्ध गरिसकेपछि विवाह व्रतबन्धको र पाकक्रिया सुरु गरेपछि श्राद्धको प्रारम्भ भएको मानिन्छ।[२०२]

नान्दी श्राद्धको अवधि

यज्ञाङ्गनान्दी श्राद्ध गर्दा यज्ञ प्रारम्भ गर्नुभन्दा एक्काईस दिन अगाडि गर्न सकिन्छ भने विवाहमा दश दिन अगाडि र व्रतबन्धमा तीन दिन अगाडि नान्दीमुखी श्राद्ध गर्न सकिन्छ भन्ने उल्लेख शुद्धि मयूखमा छ। चूडामा तीन दिन र उपनयनमा छ दिन अगाडि गर्न सकिने उल्लेख पनि पाइन्छ।[२०३] नान्दीश्राद्ध भइसकेपछि आशौच लाग्दैन भन्ने विद्वान्हरूको धारणा रहेको हुँदा आशौच पर्न सक्ने सम्भावना भएमा यज्ञ विवाहादि गर्नुभन्दा केही दिन अगाडि नै नान्दीश्राद्ध गर्ने चलन हाम्रो व्यवहारमा पनि चलेको पाइन्छ।

---

२०२. प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ (शुद्धिमयूखः, पृ.८५)

२०३.(क) एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दशवासराः।
अहानि त्रीण्युपनये नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥
आशौचसंभावनाया मेकविंशत्यादि दिनमध्ये प्रधानेनानेकदिन व्यवहितमपि नान्दीश्राद्धं कार्यमिति प्रयोगरत्ने पितामहचरणाः। (शुद्धिमयूखः, पृ.८५)

(ख) एकविंशत्यहो यज्ञे विवाहे दशवासराः। त्रिषट्चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते। (सत्कर्मरत्नावली भा.१, पृ.६१९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रौतस्मार्तादि कर्ममा आशौच

अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादि कर्मलाई श्रौतकर्म भनिन्छ। यस्ता कर्म आशौचमा पनि गर्नुपर्छ, नगरेमा प्रायश्चित्तभागी हुनुपर्छ।[२०४] भूतयज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, ब्रह्मयज्ञ र मनुष्ययज्ञादि जति पनि गृहस्थले गर्नुपर्ने स्मार्तकर्म छन्, त्यस्ता कर्म भने आशौचमा गर्न हुँदैन।[२०५] कुश र जल विनाको मानसी सन्ध्यामात्र गर्नुपर्छ, पूर्णसन्ध्या गर्न हुँदैन।[२०६] ग्रहणमा गरिने स्नानदानादि कृत्य आशौच परेको बेलामा पनि गर्नुपर्ने हुन्छ।[२०७]

दशैंमा आशौच परेमा

आश्विन शुक्ल प्रतिपदादेखि दशमीसम्मका दश दिनलाई दशैं वा नवरात्र भनिन्छ। नवरात्रमा अखण्डदीप प्रज्वालन, दुर्गापूजा, चण्डीपाठ, वलिदानादि विविध कृत्य गरिन्छन्। यी कृत्यको प्रारम्भ प्रतिपदामा विधिपूर्वक गरिने घटस्थापनाबाट हुन्छ। नवरात्रकृत्यको प्रारम्भ सूतक (जननाशौच) परेकै बखत सूतक परेको घरबाहेकका अरू सपिण्ड दाजुभाइको घरमा गर्न हुने कुराको धारणा शास्त्रप्रयोजकले राखेका छन्। तापनि व्यवहारमा भने त्यसो गर्ने चलन छैन र यदि कसैले

---

२०४. दर्शं च पूर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत्।
सूतकेऽपि त्यजेन्मोहात्प्रायश्चित्ती पतेद्द्विजः॥ (नि.सि.,पृ.७२६)

२०५. (क) सन्ध्या पञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया॥ (नि.सि., पृ.७२८)
(ख) पञ्च यज्ञविधानं तु नकुर्यान्मृत्युजन्मनोः। (नि.सि., पृ.७२८)

२०६. अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता। (नि.सि., पृ.७२८)

२०७. सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने।
तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन्मुक्ति र्न दृश्यते। (नि.सि., पृ.७२९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिहालेमा पनि लोकविद्विष्ट मानिन्छ। स्वर्ग नहुने र लोकले निन्दा गर्ने काम धर्म्य नै भए पनि गर्न हुँदैन भनिएको हुँदा प्रारम्भ गर्न त्यति राम्रो मानिँदैन, यदि प्रारम्भ भइसकेको छ र बीचमा जननाशौच पर्न गएमा भने कुनै शङ्का नै नराखी नवरात्रका बाँकी सबै कृत्य सरासर गर्न हुन्छ र गर्नुपर्छ पनि। जननाशौच मात्र होइन, बीचमा मरणाशौच नै पर्न गएमा पनि नवरात्रकर्म मृतकको घरका पुत्रादिक्रियाकर्ता र उनका पत्नी पुत्रादिबाहेक अन्य घरका सपिण्डादि बान्धवले गर्न हुन्छ। किनभने कुनै पनि कृत्य प्रारम्भ गरिसकेपछि त्यसको समाप्ति गरेकै हुनुपर्छ, नगरेमा प्रायश्चित्त भोग्नुपर्ने हुन्छ। समाप्त नगर्दा प्रायश्चित्त लाग्ने, गर्दा लोकले द्वेष गर्ने यस्तो स्थितिमा उपवासादि शारीरिक नियम आफैं गर्ने र पाठपूजा आदि अन्य कृत्य चाहिं आशौच नलाग्ने ब्राह्मणादि अन्य कुनै व्यक्तिबाट गराई विसर्जन गर्नुपर्ने शास्त्रकारहरूको आशय रहेको पाइन्छ।[२०८]

२०८.(क) आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारव्धे नवरात्रके। शावाशौचेसमुत्पन्ने क्रियाकार्या कथं बुधैः ॥
सूतके वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा वुधैः। देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुयज्ञविधानतः ॥
सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः। देवीमुद्दिश्यकर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥
अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि नदोषः "संकल्पो व्रतसत्रयोः" इति विष्णूक्तेरिति। (नि.सि., पृ.२१९)
(ख) सर्वथालोपप्रसक्तावेव ब्राह्मणद्वारा कुर्वन्ति, उपवासादिशरीरनियमः स्वयंकार्यः। (ध.सि., पृ.१८५)
(ग) स.र.व.भा.२, पृ.२११

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्यभेदाशौच

फलफूल, आमान्न आदिमा दोषाभाव

फलफूल, मूला, नून, दही, दूध, घिउ, मह, मासु, सागपात,+ झारपात, काठपात, औषधि, जल, तिल, तेल, ऊखु, सखर र लाजादि भुटेको अन्न, धान, चामल आदि काँचो अन्न आदि आशौचीको घरबाट आफैंले झिकेर लिन हुन्छ, दोष लाग्दैन। आशौचीको हातबाट भने यी कुनै पनि चीज लिई उपभोग गर्न हुँदैन। यिनै वस्तु पसलमा भए पसलेलाई आशौच परेको छ भने तापनि उसको हातबाट किनेर लिन हुन्छ, तर लाजा, दही र पानी चाहिं हुँदैन।[१]

+ साग दश किसिमका मानिएका छन्, ती निम्न प्रकार छन्–
मूलपत्रकरीराग्र फलकाण्डाधिरूढकाः। त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम्॥ कसैले सागका ६ प्रकार पनि मानेका छन्–
पत्रं पुष्पं फलं नालं कुन्दं सस्वेदजं तथा।
शाकं षड्विधमुद्दिष्ट गुरुविद्याद्यथोत्तरम्॥ (ध.सि.,पृ.८८९, टि.३)

१. क) लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च। शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिः पयस्सु च॥
तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयं ग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके॥ (मिता., याज्ञवल्क्यः ३/१७)

ख) पुष्पफलमूललवणमधुमांसशाकतृणकाष्ठोदकक्षीरदधिघृतौषधतिलतद्विकाराणां लाजादि भर्जितान्नस्य लड्डूकादीनां चाशौचिस्वामिकानामाशौचिगृहस्थितानां च ग्रहणे दोषो न। आशौचिहस्तात्तु किमप्येतन्नग्राह्यम्। पण्ये तु वणिजादेराशौचेऽपितद्धस्ताल्लवणादेरामान्नस्य च क्रये न दोषः। जलदधिलाजादिकं तु क्रयेणापि तद्धस्तान्न ग्राह्यम्। (ध.सि., पृ.८९०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरणदोषाशौच

आत्महत्या गर्नेको आशौच

आत्महत्या गर्नेका निम्ति शस्त्रअस्त्र, विष, बन्धन, अनशन, अग्नि, जल, वृक्ष, भीर र पहिरो आदि अनेक साधन छन्। तीमध्ये कुनै एकको प्रयोग वा सहाराद्वारा बुद्धि-विवेकहीन केही पापात्माहरू आफ्नै इच्छाले आत्महत्या गर्छन्। सो गर्नु शास्त्रनिषिद्ध अतिनिन्दनीय काम हो र ठूलो पाप पनि हो। तथापि रिसको प्रभावमा पर्नु, मूर्खतावश कसैको मेख मार्ने उद्देश्य हुनु, परस्त्रीगमन, परपुरुषसँगको गमन, चोरी डकैतीजस्ता दुराचरणजनित भयमा आबद्ध हुनु, आफूले चाहेको वा इच्छा गरेको कुरा प्राप्त नहुनु आदि विभिन्न कारणले क्रोधान्ध दुर्जनहरू यस्तो अति निकृष्ट घृणित कार्य गर्दछन्। यस्ता आत्मघातीको,[२०९] त्यस्तै राजद्रोह, स्तेय, साहसादि शास्त्रप्रतिषिद्ध र स्वदेशप्रचलित नियम-कानूनविरुद्ध कुनै पनि काम गरे बापत राजपक्ष (सरकारीपक्ष) बाट मृत्युदण्ड दिइएका व्यक्तिको, परपत्नी गमन वा हरण गरेका कारण साधुद्वारा मारिएका मान्छेको पनि पुत्र र पत्नीबाहेक सपिण्डसमानोदकादि बन्धु-बान्धव कसैले जूठो बार्नु पर्दैन। मृतकका पुत्र र पत्नीले भने "आत्महत्या गर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया" शीर्षकमा भनिएअनुसार गरी जूठो बार्ने र क्रिया गर्ने गर्नुपर्छ।

---

२०९. (क) व्यापादयेद्य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः। (ध.सि., पृ.८९०, टि.२)
विहितं तस्य नाशौचं नापिकार्योदकक्रिया ॥
(ख) शास्त्रानुज्ञां विना शस्त्राग्निविषजलपाषाणभृगुपातानशनादि बुद्धिपूर्वकं स्वेच्छयात्मघातकानां नाशौचम्। तच्चात्मघातनं क्रोधात्परोद्देशेन वास्तु स्वतएवेष्टसाधनताभ्रमेण वा। (ध.सि.,पृ.८९०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रमादले मर्नेको आशौच

प्रमाद भन्नाले घमण्ड, असावधानी, लापरवाही वा उन्मत्तता आदिलाई जनाउँछ। प्राण नै सङ्कटमा पर्न सक्ने हुँदा त्यहाँ जान र त्यो काम गर्न हुँदैन भनी अरूले निषेध गर्दागर्दै र त्यस कार्यमा ज्यानकै खतरा छ भन्ने कुरा आफैंले पनि जान्दाजान्दै अनि जसरी भए पनि आत्मरक्षा गर्नुपर्ने कुरालाई वास्तै नगरी[२१०] जो मान्छे बल, बुद्धि, उमेर आदिका घमण्डले ठूलठूला नदी तर्ने, गहिरा तलाउ, पोखरी आदिमा पौडी खेल्ने, रुख, पहाड, पर्वत, हिमाल आदि चढ्ने, कुवा, इनार आदिमा प्रवेश गर्ने, बिजुली, विष, अग्नि आदिको सम्पर्क गर्ने, बाघ, भालू, सर्प आदिको नजीक जाने तिनीहरूलाई चलाउने-जिस्क्याउने आदि विभिन्न खतरनाक काम गर्दछ र त्यस्तो कार्य गर्दा उसको मृत्यु हुन्छ भने त्यस्ता व्यक्तिको,[२११] त्यस्तै गाई, भैंसी आदि सिङ् हुने, बाघ-भालू आदि नङ्ग्रा हुने, कुकुर-बँदेल आदि दाह्रा हुने जनावरबाट वा सर्प, हात्ती, चोर, विप्र, अन्त्यज आदिबाट मारिएमा त्यस्ताको पनि पुत्र र पत्नीबाहेक अन्य सपिण्डादि कसैले पनि जूठो बार्नु पर्दैन।[२१२] पुत्र र पत्नीले भने

---

२१०. "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्"। (मिता., या.३/६)

२११. अन्यैर्निषिद्धोऽपि गर्वान्नदीतरणवृक्षाधिरोहकूपावरोहादौ प्रवृत्तो मृतस्तस्यापि नाशौचम्। (ध.सि., पृ.८९०)

२१२. (क) यो गवादिहरणार्थंतद्धननार्थं वा प्रवृत्तो गोसर्पनखिश्रृंगिदंष्ट्रिगजचोरविप्रान्त्यजादिभिर्हतस्य नाशौचम्। (ध.सि.,पृ.८९०)

(ख) चाण्डालादुदकात्सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"प्रमादले मर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया" शीर्षकमा भनेबमोजिम गरी जूठो बार्ने र क्रिया गर्ने गर्नुपर्छ ।

पतितादिको आशौच

अतिपातक, महापातक र अनुपातक गर्ने द्विज जातिहरू सर्वथा पतित हुन्छन् । ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य द्विजाति हुन् । यी जातिलाई पतित गराउन सक्ने उक्त तीन प्रकारका पातक स्पष्ट देखाउनु सान्दर्भिक नै हुनेछ- मातृगमन, पुत्रीगमन र पुत्रपत्नी (बुहारी) गमन यी तीन अतिपातक मानिएका छन् ।[२१३] ब्राह्मण मार्नु, जाँडरक्सी खानु, ब्राह्मणको एक तोला वा त्योभन्दा बढी सुन चोर्नु, गुरुपत्नी गमन गर्नु यी चार महापातक हुन् ।[२१४] यी महापातकीसँग जो मान्छे एकवर्षसम्म सँगै बस्ने, खाने, सुत्ने आदि गर्छ त्यो पनि महापातकी नै हुन्छ भन्ने योगीश्वर याज्ञवल्क्यको भनाइ छ,[२१५] तर कलिमा कर्ता नै पापपुण्यको भागी हुने हुँदा यो भनाइ मान्य देखिंदैन ।[२१६] अनुपातक (महापातक तुल्य) मा निम्नलिखित पातक पर्दछन्-गुरुलाई मिथ्या दोष लगाउनु, वेदनिन्दा, मित्रवध, असच्छास्त्र अध्ययनले अधीतवेद विस्मरण,[२१७] लसुन, प्याज,

---

२१३. मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यति पातकानि । (मिता., या. ३/२४२, विष्णुः ३४/१)

२१४. (क) ब्रह्महा मद्यपः स्तेन तथैव गुरुतल्पगः ।
एते महापातकिनो यश्च तैः सहसंवसेत् । (याज्ञवल्क्यः ३/२२७)
(ख) ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ॥ (मनुः ११/५४)

२१५. एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः । (याज्ञवल्क्यः ३/२६१)

२१६. कलौ तु केवलं कर्ता भाजनं पुण्यपापयोः । (विद्वन्मनोहरा, परा.१/२५)

२१७. (क) गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ्यापी, च्याउ, सुँगुर, कुखुरा आदि अभक्ष्य पदार्थ जानी-जानी खानु,[२१८] कौटसाक्ष्य, उत्कर्ष प्राप्तिका निम्ति झुटो बोल्नु, रजस्वला पत्नी गमन वा मुख चुम्बन गर्नु,[२१९] यज्ञमा बसेको क्षत्रिय वा वैश्यको वध, रजस्वलावध, गर्भिणीवध, ऋतुस्नातास्त्रीवध,[+] गर्भवध, शरणागतवध, अश्वहरण, हिरामोती आदि रत्न हरण, ब्राह्मणको भूमिहरण, धेनुहरण, मनुष्य (पुरुष वा स्त्री) हरण वा बेचबिखन, नासो फिर्ता नगर्नु, अत्याज्य त्याग, अपतितत्याग, पतित अत्याग, बाबुआमा, छोरा र पत्नीत्याग, द्विज जातिको छोराले यथासमयमा व्रतबन्ध नगर्नु, समुद्रपार (अमेरिका, बेलायत, रुस, जापान आदि म्लेच्छ देश) जानु, जेठीकान्छी आमा, मातामही, माइजू, सासू, दिदीबहिनी, सानीमा र ठूलीआमा, फूपु र यिनका छोरीहरू, मामाकी छोरी, छोरीको सखी, आफ्नी सखी, सगोत्रास्त्री, उत्तमवर्णास्त्री, कुमारी, अस्पृश्याशूद्रा (सर्किनी, दमिनी, कमिनी आदि), शरणागता, संन्यासिनी, राजपत्नी, श्रोत्रिय ऋत्विग उपाध्यायकी पत्नी आदिको गमन[२२०] आदि। उक्त अनुसारका अतिपातक गर्ने पतित पातकीको, त्यस्तै तल्लो जातिको पुरुषसँग गमन गर्ने

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ (याज्ञवल्क्य: ३/२२८)

(ख) कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुन्यं गुरोरनृताभिशंसनं
महापातकसमानि। (गौ.ध.सू.३/३/१०)

२१८. छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पालाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विज:। (मनु: ५/१९)

२१९. निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षेच वचोऽनृतम्।
रजस्वलामुखास्वाद: सुरापानसमानि तु। (याज्ञवल्क्य: ३/२२९)

\+ रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुर्यत्रह्येतदपत्यं भवति। (मिता., या.३/२५१)

२२०. (क) अश्वरत्नमुष्यस्त्री ..... सकामाया: स्त्रिया अपि। (या.३/२३०-२३३)

(ख) गौ.ध.सू.३/३/१, २, ४, ५, बौ.ध.सू.२/२/१, २, ३
विष्णु. ३६/१-८, आ.ध.सू.१/७/७, ८, ९, ११

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वा पोइल जाने, गर्भपतन गर्ने, पतिको हत्या गर्ने र वेश्यावृत्ति गर्ने स्त्रीहरू पनि विशेषतः पतित नै हुन्छन्।[२२१] यस्ताको पनि छोरा र पत्नीबाहेक अरू बन्धुबान्धव कसैले पनि जूठो बार्ने, और्ध्वदेहिक क्रिया गर्ने आदि कुनै पनि कुरा गर्नु पर्दैन।[२२२] छोरा र पत्नीले चाहिं "पतितको और्ध्वदेहिक क्रिया" शीर्षकमा भनिएअनुसार गरेर मात्र क्रिया गर्नुपर्छ।

आत्महत्या गर्नेको, प्रमादले मर्नेको र पतितको लास पानीमा फाल्नुपर्ने

आत्महत्या गर्नेको, प्रमादले मर्नेको र पातित्यादि दोषदूषित अवस्थामा मर्ने व्यक्तिको आशौच सपिण्डादि कसैले पनि बार्न पर्दैन भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख भइसकेको छ। आशौचमात्र बार्न नपर्ने होइन, यस्ताप्रति मायाप्रेम देखाउनु, चित्त दुखाउनु, रुनु, आँसु खसाल्नु, त्यस्तै यस्ताको लास छुनु, बाँधछाँद गर्नु, फूलमाला आदिले सिंगारपटार गर्नु, बोक्नु, मलाम जानु, जलाउनु र यस्तालाई जलाञ्जलि दिनु, पिण्ड दिनु आदि प्रेततृप्ति र प्रेततत्त्व

---

२२१. (क) नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम्।
विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्। (याज्ञ.३/२९७)
(ख) भ्रूणहनि हीनवर्णसेवायां च स्त्री पतति। (गौ.ध.सू.३/३/९)

२२२. (क) महापातकिनां तत्संसर्गिणां च महापापितुल्यानां च पतितानां नपुंसकानां च मरणे नाशौचम्। स्त्रीणां च पत्यादिहन्त्रीणां हीनजातिगामिनीनां गर्भघ्नीनां कुलटानां च पूर्वोक्तानामात्मघातादिपापयुक्तानां च मृतौ नाशौचम्। (ध.सि.,पृ.८९१)
(ख) पाखण्डयनाश्रिताः स्तेन............ नाशौचोदकभाजनाः। (या. ३/६)
(ग) पाखण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा। ...... (नि.सि.,पृ.७३०
(घ) पतितानां न दाहःस्यान्नान्तेष्टि नास्थिसंचयः। (नि.सि.,पृ.७३१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निवृत्तिका कुनै पनि क्रिया पुत्रपौत्र सपिण्डादि कसैले पनि गर्न हुँदैन। ज्ञानाज्ञान अभ्यास आदिका आधारमा कृच्छ्रातिकृच्छ्र, सान्तपन, चान्द्रायणादि व्रत (प्रायश्चित्त) गर्नुपर्छ। लासलाई छोरा-नाति आदि नजीकका व्यक्तिले पानीमा लगेर फालिदिनुपर्छ।[२२३] पुत्र र पत्नीले भने त्यही

(आत्महत्या गर्नेको, प्रमादले मर्नेको र पतितको और्ध्वदेहिक क्रिया) शीर्षकमा तोकिएको समयमा त्यही तोकिएअनुसारकै प्रायश्चित्त र नारायणबलिसमेत गरी त्यहीं तोकिए जति मात्र क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ।

आत्महत्या गर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया

लास पानीमा फालेको (मृत्यु भएको) एक वर्ष पुगेपछि मृतकका छोरा-नाति आदिले आफ्ना बाबु-बाजे आदिले आत्महत्या गरेबापत गर्नुपर्ने एक चान्द्रायण र दुई तप्त कृच्छ्रव्रत (प्रायश्चित्त) र नारायणबलिसमेत गरी पर्णशर दाह गर्नुपर्छ। त्यसो गरेको दिनदेखि नै आशौच बार्ने र दशाहादि क्रिया गर्ने गर्नुपर्छ।[२२४] अथवा लास पानीमा नफाली

---

२२३. स्वेच्छयामरणंविप्रात् ....

.... न श्राद्ध र्न सपिण्डनम्। (नि.सि.,पृ.७३०)

(ख) श्रृङ्गिदंष्ट्रिनखव्याल ....

.... तस्य शुद्धिर्नचान्यथा ॥ (नि.सि.,पृ.७३१)

(ग) आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥
कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथाम्।
रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयति। (मिता., या.३/६)

२२४. गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च।
ऊर्ध्वं सम्वत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्। (नि.सि., पृ.७३८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जलाउने इच्छा भए तत्काल जलाउन पनि सकिने हुन्छ, तर जलाउन नहुने लास जलाए बापतको प्रायश्चित्त तीन चान्द्रायण व्रत भने अवश्य गर्नै पर्ने हुन्छ।[२२५] यसरी लास जलाएपछि केही अस्थि (हाड) बाँकी राख्नु पर्छ। सो अस्थि एक वर्षसम्म सुरक्षित राख्ने र वर्षदिन पुगेपछि एक चान्द्रायण र दुई तप्त कृच्छ्रव्रत गरी नारायणबलिसमेत गर्ने र पुनः सो अस्थि विधिपूर्वक जलाउने, अनि मात्र दशाहादि आशौच र क्रियाकाष्ठा गर्ने भन्ने उल्लेख पनि शास्त्रकारहरूले गरेका छन्, तर कलिमा कसैको पनि आयुको ठेगान हुँदैन, वर्ष दिनसम्म पर्खंदा क्रियाकर्ताको नै मृत्यु हुन सक्छ वा अरू कुनै विघ्नबाधा परी क्रिया नै नहुन पनि सक्छ। क्रिया नहुँदा लोकले निन्दा गर्नु र मृतकको दुर्गति हुनुका साथै कुललाई पनि राम्रो हुँदैन। अतः वर्षदिनपछि मात्र क्रिया गर्ने भन्ने कुरा लोक व्यवहारोपयुक्त नहुने हुँदा शास्त्रकारले नै जातिवध प्रायश्चित्तका साथै दुई गुना प्रायश्चित्त र नारायणबलि गरी तत्काल दाहादि सम्पूर्ण और्ध्वदेहिक क्रिया गर्न सकिने व्यवस्था पनि गरेका छन्।[२२६] जसअनुसार दुई चान्द्रायण र चार तप्तकृच्छ्र व्रत गर्नुपर्छ। त्यसपछि नारायणबलि गरी लास जलाउनु पर्छ। विधिपूर्वक लास जलाएको दिनदेखि मात्र दशाहादि आशौच बार्ने र क्रिया गर्ने काम गर्नुपर्छ। दुर्मरण निमित्तक दान पनि

---

२२५. दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थिनी यत्नतः।
प्रायश्चितं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायण त्रयम्। (नि.सि., पृ.७४०)

२२६. आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं द्वयम्।
तप्तकृच्छ्रं चतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः॥
अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम्।
कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुषः॥ (नि.सि.,पृ.७४०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्ने हुन्छ, सो दान मिलेसम्म दाह गर्नुभन्दा अगाडि नमिलेमा बाह्रौं वा तेह्रौं दिनमा गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ।

चान्द्रायण व्रत विधिपूर्वक एक महिनासम्म र[२२७] तप्तकृच्छ्र व्रत बाह्र दिन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा मनुले गरेका छन्।[२२८] तर याज्ञवल्क्यले तप्तकृच्छ्रव्रत चाहिं चार दिनमात्र गर्दा हुने देखाएका छन्।[२२९] धेरै ग्रन्थको परिशीलन गर्दा चार दिन नै गर्दा हुने देखिन्छ, दुई गुना गर्नू भनिएको हुँदा। एक चान्द्रायणको दुईगुना दुई महिनासम्म र दुई तत्पकृच्छ्रको दुईगुना सोह्र दिन हुन्छ। यसरी दुइटा व्रत अलग अलग गर्नुपर्छ। त्यसो गर्दा ७६ दिन लाग्ने हुन्छ। मान्छेको मरण भइरहेको छ लास जलाउन पाइएको छैन, यस्तो स्थितिमा यस्ता दीर्घकालसाध्य प्रायश्चित्त गर्न सम्भव हुँदैन, त्यसो हुँदा शास्त्रप्रयोजकहरूले यस्ता धेरै दिन लाग्ने कठोर प्रायश्चित्त गर्न नसक्नेहरूका निम्ति त्यस्ता प्रायश्चित्तको अनुकल्प पनि दिएका छन्। जस अनुसार एकचान्द्रायण व्रतको सट्टामा आठ, पाँच, चार वा तीनवटा गाई दान गर्नुपर्छ। यी चार विकल्पमा आफ्नो शक्तिअनुसार एक लिनुपर्ने हुन्छ। एक तप्तकृच्छ्रको सट्टामा भने तीनवटा गाई दान गर्नुपर्छ। यहाँ दुई चान्द्रायण गर्नुपर्नेछ, त्यसका सट्टामा गरिने गोदानको सबैभन्दा सानु पक्ष लिंदा पनि छ वटा गाई दान गर्नै पर्ने हुन्छ भने चार तप्तकृच्छ्रको सट्टामा बाह्रवटा गाई दान गर्नुपर्छ, यसरी जम्मा अठ्ठार वटा गाई दान गर्नुपर्छ। त्यति गाई दान गर्न नसक्नेले "कृच्छ्रव्रतका

---

२२७. मनु: ११/२१६, याज्ञवल्क्य: ३/३२३-३२४

२२८. मनु: ११/२१४,

२२९. याज्ञवल्क्य: ३/३१७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुकल्प" शीर्षकमा भनिएअनुसार गाईको मूल्यादि दान गरे पनि हुन्छ, सो गरी नारायणबलि गर्नुपर्छ, त्यति गरिसकेपछि मात्र दाहसंस्कार गरी आशौच बार्ने र दशाहादि क्रिया गर्ने काम थाल्नुपर्छ ।

प्रमादले मर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया

प्रमादले मर्ने मान्छेको आशौच बार्ने, क्रिया गर्ने आदि कुनै कुरा पनि गर्न पर्दैन, लास पानीमा फालिदिनुपर्छ भन्ने कुरा माथि नै गरिसकिएको छ । तर त्यसो गर्नु प्रायश्चित्त नगरेको खण्डमा मात्र हो । प्रायश्चित्त गरी क्रियाकाष्ठा नगर्दा मृतक प्रेतत्त्वमा प्राप्त हुन्छ र उसको गति पनि नारकीय हुन जान्छ । मरेका आफ्ना पित्रादिको काजक्रिया नगर्ने पुत्र पौत्रादिले पनि प्रायश्चित्तभागी हुनुपर्छ । अतः पुत्रादिले आफ्ना पित्रादिको प्रमादले मरे बापतको प्रायश्चित्त गरी आशौच बार्ने र क्रिया गर्ने काम अवश्य गर्नै पर्ने हुन्छ । प्रमाद-मरण-जनित-पाप नाश गरी क्रिया गर्ने अधिकार प्राप्तिका लागि क्रिया गर्नुपर्ने पुत्रादिले एक चान्द्रायण व्रत र दुई तप्तकृच्छ्रव्रत गर्नुपर्छ । त्यसपछि नारायणबलि गरी लास जलाउने, आशौच बार्ने, क्रिया गर्ने आदि सबै काम गर्नुपर्ने हुन्छ ।[२३०] आशौच मरण दिनबाट नै लाग्छ ।

---

२३०. (क) प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधि चोदितः ।
श्रृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविष विद्युज्जलादिभिः ॥
चाण्डालैर्ब्राह्मणश्चौरै र्निहतो यत्र कुत्रचित् ।
तस्यदाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ॥ (शु.च., ष.शी.८२)
(ख) चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्र द्वयं तस्य विशुद्धये ।
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् । (नि.सि.,पृ.७४०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाबुआमा आदिको मृत्यु भइसकेपछि लास त्यसै राखेर एक महिना लाग्ने चान्द्रायण व्रत र चार दिन लाग्ने तप्तकृच्छ्रव्रत गर्नतर्फ लाग्ने कुरा व्यावहारिक नहुने हुँदा आत्महत्या गर्नेको प्रायश्चित्तमा जस्तै यसमा पनि उक्त दुई प्रायश्चित्तको अनुकल्प लिनुपर्ने हुन्छ। एक चान्द्रायणको अनुकल्पमा तीन वटा र दुई तप्तकृच्छ्रको अनुकल्पमा ६ वटासमेत गरी जम्मा नौ वटा गाई दान गर्नुपर्छ। गाई दान गर्न नसकिएको वा गाई नै नमिलेको अवस्थामा गाईको मूल्यादि दान गर्दा पनि हुने कुरा "कृच्छ्रव्रतका अनुकल्प" शीर्षकमा भनिएको छ। के कति मूल्य दान गर्नुपर्ने भन्ने कुरा त्यहीं हेरी निधो गर्नुपर्छ।

मृतकको लास दाहस्थलमा पुऱ्याई मृतक पुरुष भए मुण्डन र स्नान गराई अनि स्त्री भए स्नान मात्र गराई केश, कीट, मूत्र पुरीषादि केही नभएको शुद्ध ठाउँमा सुरक्षाका साथ राख्नुपर्छ। त्यसपछि क्रियाकर्ताले क्षौर गरी स्नान गर्नुपर्छ र लासको नजीक गई प्रमादमरण निमित्तक पापनाशका लागि गर्नुपर्ने माथि भनिएका चान्द्रायणदेखि नारायणबलिसम्मका सबै कृत्य र दुर्मरण निमित्तक दान्न पनि गर्नुपर्छ। अनि मात्र विधिपूर्वक लास जलाउने काम गर्नुपर्छ।

हाम्रो लोक व्यवहारमा यसरी शास्त्रीय विधि पुऱ्याई लास जलाउने काम सबैले गरेको त्यति पाइँदैन। जो जसरी मरे तापनि कुनै प्रायश्चित्त नै नगरी त्यत्तिकै जलाइदिने

(ग) अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया॥ (मिताक्षरावृत्तिः, गौ.ध.सू.२/४/११)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिन्छ, त्यसो गर्नु निकै ठूलो भूल हो। प्रमादले मर्नेहरूको दुर्गति हुन्छ, त्यसो हुँदा तन्निवारक प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ भन्ने कुरा जनसाधारणले त्यति बुझ्केकै हुँदैन, त्यसो हुँदा पनि यस्ता प्रायश्चित्त नगरिएका हुन सक्छन्। माथि भनिएअनुसार प्रायश्चित्त र नारायणबलि गर्न कुनै ठूलो धनराशि र लामो समय लाग्ने होइन। दानप्रदान आफ्नो शक्तिअनुसार हुन्छ भन्ने कुरा यसै निबन्धको धेरै ठाउँमा भनिसकिएको छ। अतः आर्थिक स्थिति निकै कमजोर हुनेहरूले र समय नहुनेहरूले पनि कम खर्च गरी छोटो समयमा नै सबै काम समाप्त हुनसक्छ। त्यसो हुँदा सनातनधर्मानुयायी सबैले यी कुरा बुझी दुर्मरण हुनेहरूको शुद्धिका निम्ति तोकिएको प्रायश्चित्त गरेर मात्र दाहादि सबै क्रिया गर्नु अनिवार्य हुन्छ। दुर्मरणनिमित्तक दान पनि दाह गर्नुभन्दा अगाडि गर्नुपर्ने हो, सो समयमा गर्न नमिले बाह्रौं वा तेह्रौं दिनमा गरे पनि हुन्छ।

पतितको और्ध्वदेहिक क्रिया

अतिपातक, महापातक र अनुपातक यी तीन पाप गर्ने पातकी र नीच पुरुषसँग गमन गर्ने वा पोइल जाने, गर्भपात गर्ने, पतिको हत्या गर्ने र वेश्यावृत्ति गर्ने स्त्रीहरू पनि पतित हुन्छन्। यस्ता पतित मरेमा यिनको दाहसंस्कार गर्ने, आशौच बार्ने र क्रिया गर्ने आदि कुनै कुरा गर्न पर्दैन। लास पानीमा लगेर फालिदिए हुन्छ भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख भइसकेको छ। आफ्नो आचरणमा रहेका (अपतित) छोराले पतित बाबुआमाको लास पानीमा मिल्काई कुनै काजक्रिया नगरी त्यसै बस्दा पनि कुनै त्यस्तो खास दोष लाग्ने चाहिं देखिंदैन, तापनि बाबुआमा मर्दा क्रिया नगर्ने छोरालाई

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकले निन्दा गर्ने र क्रिया गर्न नपाउँदा आफैंलाई पनि खल्लो लाग्ने र चित्त दुख्ने हुन्छ। साथै क्रिया (पिण्डपानी) नपाउँदा मृतकको पनि दुर्गति हुने हुन्छ। आफ्ना बाबुआमालाई दुर्गतिबाट बचाई सद्गतिमा पुऱ्याउनु छोराहरूको परम कर्तव्य हुन जान्छ। त्यसो हुँदा छोराहरूले सकेमा अरू दाजुभाइको बाहेक आफ्नै बाबुआमाको मात्र लास पानीमा फालेको एक वर्ष पुगेपछि जलाशयको नजीकमा गई सोह्र प्राजापत्य कृच्छ्र प्रायश्चित्त वा "कृच्छ्र व्रतका अनुकल्प" शीर्षकमा भनिएअनुसारको अनुकल्पको अनुसरण गरी नारायणबलि गर्नुपर्छ। त्यसपछि त्यसै ठाउँमा पर्णशर दाह गरी सपिण्डीकरणबाहेक अरू दशाहादि क्रिया र दानप्रदान गर्नु राम्रो हुन्छ।[२३१]

पतितको वर्गीकरण

द्विजजातिका पतितहरूलाई उनीहरूले गरेको पापअनुसार गर्नुपर्ने शास्त्रले तोकेको प्रायश्चित्तका आधारमा दुई श्रेणीमा विभाजन गर्न सकिन्छ- मर्नेबित्तिकै क्रिया गर्न सकिने पतितहरू र मरेको एक वर्ष पुगेपछि क्रिया गर्न

---

२३१. (क) गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्॥ (मिता., या.३/६)
(ख) पाखण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा।
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा॥
न तेषां स्नान संस्कारो न श्राद्धं न सपिण्डनम्। (नि.सि.,पृ.७३०)
(ग) पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यांस्तु षोडश। (नि.सि., पृ.७३९)
(घ) घटस्फोटेन वहिष्कृतस्यापि पित्रोरब्दान्ते नारायणबलिः
केचित्तु नारायणबलौ कृतेप्यन्त्यकर्म सपिण्डनवर्जं कार्यम्।
गोब्राह्मण हतानाञ्च पतितानां तथैव च।
व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैवकार्यं सपिण्डनम्॥ (नि.सि., पृ.७४२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सकिने पतितहरू। यिनीहरूमध्ये केहीको विवरण मात्र तल दिइएको छ :

मर्नेबित्तिकै क्रिया गर्न सकिने पतितहरू

गुरुलाई मिथ्यादोष लगाउनु, वेदको निन्दा गर्नु, वेदाध्ययन नगर्नु, अध्ययन गरेको वेद बिर्सनु, मित्रवध गर्नु, लसुन, प्याज, छ्यापी, च्याउ, कुखुरा र सुँगुर आदि अभक्ष्य भक्षण गर्नु, अश्व, रत्न, मनुष्य, स्त्री, भू, धेनु आदिको हरण गर्नु आदि पाप गर्नेहरूलाई महापातकी समान मानिएको छ। "लोके राजसमो मन्त्री" भनिएको हुँदा लोकव्यवहारमा मन्त्री पनि राजासमान नै हुन्छ भन्ने गरिन्छ, तापनि राजासमान मन्त्री कदापि हुन सक्दैन र समान मान्न पनि सकिंदैन, त्यस्तै समान भनिएका पातकहरू पनि तत्समान हुन सक्दैनन्, केही कम नै हुन्छन्। त्यसो हुँदा प्रायश्चित्त पनि महापातकीले गर्नुपर्ने भन्दा तत्समपातकीले केही कम नै गरे हुन्छ।[२३२]

लसुन, प्याज, छ्यापी, च्याउ, कुखुरा र सुँगुर जानी-जानी द्विजातिले बारम्बार खायो भने पतित नै हुन्छ भन्ने कुरा मनुले ठोकुवा नै गरेका छन्।[२३३] यस्ता पातित्यजनक लसुन, प्याज आदि ६ वटा पदार्थलाई प्रायः सबै शास्त्रप्रयोजकले जाँडरक्सीसमान मानेका छन्। सुरासमान मानिएका यस्ता

---

[२३२] तच्च प्रायश्चित्तं "सम" शब्देनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किंचिन्न्यूनमेवोपदिश्यते। "लोके राजसमो मन्त्री" इत्यादि वाक्येषु "सम" शब्दस्य किंचिद्धीने प्रयोगदर्शनात्, महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च। (मिता., या.३/२३१)

[२३३] छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥ (मनुः ५/१९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदार्थ खाएमा सुरापान प्रायश्चित्तको आधा प्रायश्चित्त गरे हुन्छ भन्ने कुरा मिताक्षरामा छ।[२३४] महर्षि बौधायनले अमेरिका, बेलायत आदि समुद्रपारका देशमा जानु, शूद्रसेवा गर्नु, शूद्रको जस्तै आचरण गर्नु, अस्पृश्या शूद्रामा सन्तान जन्माउनु आदि पनि पातित्यजनक नै मानेका छन्। यिनीहरू र यस्तै अरू पनि पातकबाट पतित भएका व्यक्तिले आफ्नो जातितत्व प्राप्त गर्न शास्त्रीय प्रायश्चित्त अवश्य गर्नै पर्छ। तर कसैको प्रायश्चित्त नगरिकन मृत्यु भयो भने त्यस्ता व्यक्तिको लासलाई छोराहरूले दाहस्थलमा लगी चोखो ठाउँमा राख्ने र त्यसै लासका नजीकमा विधिपूर्वक महापातकबाट पतित भएका व्यक्तिको मरणमा गर्नुपर्ने प्रायश्चित्तको आधा (आठ) प्राजापत्य कृच्छ्र व्रतको "कृच्छ्रव्रतका अनुकल्प" शीर्षकमा भनिएअनुरूपको अनुकल्प गरी नारायणबलि गर्ने र मन्त्रपूर्वक लास जलाउने गर्नुपर्छ। त्यसपछि मात्र दशाहादि सबै क्रिया गर्न सकिने हुन्छ।

मृत्यु भएको एकवर्षपछि मात्र क्रिया गर्न सकिने पतितहरू

महापातक र अतिपातक गर्नेहरू, त्यस्तै अनुपातक गर्ने मध्येका मित्रपत्नी, उत्तम जातिकी कन्या, दिदीबहिनी, अन्त्य जातिका स्त्रीहरू (सर्किनी, दमिनी, कमिनी आदि), सपिण्ड, समानोदक र सगोत्रका स्त्रीहरू, सानीमा, ठूलीआमा, फुपू, माइजू र उनीहरूका छोरीहरू, सौतेनी आमा र उनका छोरीहरू, आचार्य पत्नी र सासू आदिसँग गमन गर्नेहरू (जसलाई हाम्रो जनसमाजमा हाडफोरा भनिन्छ) त्यस्तै तल्लो

---

२३४. सुरापानसमेषु तु निषिद्ध भक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तम्। (मिता., या.३/२५६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जातिको पुरुषसँग पोइल जाने, पतिको हत्या गर्ने र वेश्यावृत्ति गर्ने स्त्रीहरू पनि अति निकृष्ट पातकीका रूपमा लिइन्छन्।[२३५] यस्ताले प्रायश्चित्त पनि अति क्लिष्ट (गुरुतर) नै गर्नुपर्छ। यिनै र यस्तै पातकी मरेमा मात्र मरेको एक वर्षपछि "पतितको और्ध्वदेहिक क्रिया" शीर्षकमा भनिएअनुसारको प्रायश्चित्त गरी क्रिया गर्न सकिने हुन्छ।

पतितको क्रिया-केही उदाहरण

द्विजातिका पतितको क्रिया गर्ने विषयमा हाम्रो हिन्दू जनसमाजमा पर्ने गरेका र पर्न सक्नेखालका समस्याको समाधान गरिएका केही उदाहरण तल दिइएका छन्।

पहिलो उदाहरण-कुनै द्विज जाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय वा वैश्य) को पुरुषकी विवाहिता सवर्णा धर्मपत्नी छिन्, तिनीबाट जन्मेका औरस छोरा पनि छन्, त्यस्तो स्थितिमा त्यो द्विजले कुनै अस्पृश्या शूद्रा (सर्किनी, दमिनी कमिनी आदिमा कुनै एक) लाई स्वास्नीका रूपमा ल्यायो। आफ्ना पत्नी र छोरालाई छोडी त्यही ल्याइतासँग कुनै ठाउँमा गई रमाएर बसेको छ, ल्याइतापट्टि छोरा जन्मेका छैनन्, त्यस्तो अवस्थामा त्यस पतितको मृत्यु भयो भने तिनै पहिली पत्नीका छोराले मृतकको लास पानीमा लगेर फालिदिनुपर्छ। लास छोएबापत स्नान गर्ने र एक छाक छोड्ने चाहिँ गर्नुपर्छ। वर्ष दिनसम्म अरू केही गर्न पर्दैन। उनीहरू अशुद्ध पनि हुँदैनन्। जब लास पानीमा फालेको एक वर्ष पुग्छ, त्यस बखतसम्म पनि मृतकको दशाहादि

---

२३५. माता मातृष्वसा............... नान्यो दण्डो विधीयते। (मिता., या.३/२३३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रिया हुन नसकेमा तिनै छोराले माथि लेखिएअनुसार सबै प्रायश्चित्त र पर्णशरदाह गरी सपिण्डीबाहेकका अरू सबै क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ। पहिली पत्नीले विधवाको रूप पनि त्यसै बखत (पर्णशरदाह गरेपछि) लिनुपर्ने हुन्छ। यदि त्यो पतितका ल्याइता स्वास्नीपट्टि पनि छोरा छन् भने त्यसको क्रिया तिनै छोराले शूद्रको विधिअनुसार तत्काल गर्छन्, तिनीहरूले गरेको खण्डमा पहिली पत्नीपट्टिका छोराले गर्न मिल्दैन। उनीहरूले त्यसैबखत दश दिनसम्म केवल स्नान गरी एक छाक चोखो खाई बसे हुन्छ। अञ्जलिदान पिण्डदान आदि कुनै पनि क्रिया गर्न पर्दैन। यस्तो क्रियालाई लोकमा ठाडो क्रिया भन्ने गरेको पाइन्छ। पहिली पत्नीले पनि विधवाको रूप लिई छोराले जस्तै गरी छोरासँगै बसे हुन्छ। क्रिया गर्न नमिलेपछि पहिली पत्नी विधवा पनि हुनु पर्दैन भन्ने कुरा केही बुझेकै मान्छेले पनि गरेको सुनिन्छ तर लोग्नेसँग देहसम्बन्ध हुन्छ, उसको देह नै नरहेपछि स्वतः नै विधवा हुने कुरा निर्विवाद छ। विधवा भनेकै लोग्ने नहुनु हो।

यसरी आफ्नो लोग्ने वा बाबुको मृत्यु हुँदा पनि बाबुको दुष्कर्मका कारण पत्नी वा छोराले आफ्नो वैदिक परम्पराअनुसारको क्रिया गर्न नपाउने स्थिति आउने हुँदा शास्त्र प्रवर्तकहरूले त्यस्ता दुष्कर्मी (पतित) लाई[२३६]

---

२३६. ***घटस्फोट विधि***-पतितलाई वहिष्कार गर्ने विधिलाई घटस्फोटविधि भनिन्छ। आफ्नो कुलमा कोही पतित भयो भने त्यस कुलका सपिण्डसमानोदकादि जूठो लाग्ने जति प्रायः सबै बन्धुवान्धव जम्मा भई पतितलाई साथै लिई त्यसलाई निन्दा एवं घृणा गर्दै गाउँदेखि वाहिर जानुपर्छ र कुनै ठाउँमा बसी दासीलाई माटाको जलपूर्ण घट ल्याउन लगाउनु पर्छ र त्यसै दासीलाई दक्षिणाभिमुख गराई त्यस घटलाई लात्ताले हान्न लगाउनु पर्छ, जुन काम गरेपछि घट फुटी जलरहित होस्। यो विधि ज्ञाति, ऋत्विग्गुरु पुरोहितादिको सन्निधिमा रिक्तादि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घटस्फोट विधिका साथ बहिष्कार गर्ने व्यवस्था गरेका छन्। त्यस्ता बहिष्कृतसँग कुनै पनि द्विजले सम्पर्क, बोलचाल र लेनदेन आदि कुनै कुरा गर्न नहुने पनि बताएका छन्। पतितलाई शास्त्रकारले यसरी अति निन्दा गरेकाले त्यस्ता निन्दित व्यक्तिहरू प्रायः अहिले पनि आफ्नो गाउँ छोडी भाग्ने वा डाँडो काट्ने गर्छन् र आफ्ना स्वास्नी, छोराछोरी, दाजुभाइ, इष्टमित्र कसैले पनि सकभर नदेख्ने र थाहा नै नपाउने देश वा विदेशको कुनै ठाउँमा गई बस्ने गर्छन्। पतित पातकीले त्यसै गर्नु उचित हुन्छ। जनसमाजले पनि त्यस्तालाई तिरस्कार नै गर्नुपर्ने हुन्छ। यदि त्यसो नगर्ने हो भने दुराचारीहरूको बाहुल्य भई द्विजातिका वैदिक परम्परा, धर्म संस्कृति सबै विनाशको अवस्थामा पुग्नसक्ने सम्भावना हुन्छ, अतः यस्ता परस्त्रीगमनजस्ता दुष्कर्ममा प्रवृत्त हुन सक्ने व्यक्तिलाई त्यस्ता कर्मबाट निरुत्साहित गरी सत्कार्यमा प्रवृत्त गराई वैदिक परम्पराको रक्षा गर्नु सबैको कर्तव्य हुन गएको छ।

दोस्रो उदाहरण- कुनै ब्राह्मणी, क्षत्रिया वा वैश्या स्त्रीको वैदिक विधिपूर्वक विवाहित सवर्ण पति र त्यसैबाट जन्मेका छोरा पनि छन्, त्यस्ता पति र छोरालाई छोडी आफूसमान वा आफूभन्दा माथिल्लो जातिको पुरुषसँग त्यो स्त्री पोइल गई, पोइल गएको लोग्नेपट्टिबाट पनि छोरा जन्मेका छन्, त्यस्तो स्थितिमा त्यस स्त्रीको मृत्यु भयो भने उसको क्रिया तिनै पछिल्लो लोग्नेबाट जन्मेका छोराले

तिथि भएको निन्दित दिनको सायंकालमा गर्नुपर्छ। यति गरी पतितलाई बहिष्कार गरेपछि त्यो पतित मर्दा जूठो बार्नुपर्ने जति दाजुभाइ सबैले त्यसै विधि गरेको दिनदेखि एक दिन, एक रात त्यस ज्यूँदो पतितको जूठो बार्नुपर्छ। (मनु. ११/१८२-१८३, याज्ञवल्क्य ३/२९४, गौतम १९/५/७, नि.सि.,पृ.७५४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ। अघिल्लो लोग्नेले तीन दिन र अघिल्लो लोग्नेतर्फका छोराले दश दिन उदकदानादि केही नगरी सामान्य आशौच बार्नुपर्ने हुन्छ। पछिल्लो लोग्नेपट्टि छोरा छैनन् र क्रिया गर्ने मानिस कोही भएन भने अघिल्लो लोग्नेपट्टिका छोराले तत्काल प्रायश्चित्तस्वरूप पन्ध्र कृच्छ्रव्रत वा त्यसको अनुकल्प र नारायणबलिसमेत गरी लास जलाउनुपर्छ। त्यसपछि दशाहादि सबै क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ। दुवैतर्फ छोरा छैनन् भने पछिल्लो लोग्नेले त्यस स्त्रीको क्रिया हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने हुन्छ।

यदि तल्लो जातिको पुरुषसँग पोइल गएको भए त्यसै पुरुषबाट जन्मेका छोराले वा त्यही लोग्नेले क्रिया गर्नुपर्छ। माथिल्लो जातिको अघिल्लो लोग्नेतर्फका छोराले केही गर्नु पर्दैन, केवल दश दिनसम्म स्नान गरी चोखो खाई बस्दा हुन्छ। त्यसरी बस्दा पनि कपाल भने खौरनै पर्ने हुन्छ। पछिल्लो लोग्नेतर्फका छोरा र पछिल्लो लोग्ने दुबै नभए अघिल्लो लोग्नेपट्टिका छोराले पतित भएर मरेकी आफ्नी आमाको लासलाई पानीमा लगेर फालिदिनुपर्छ, फालेको एक वर्ष पुगेपछि "पतितको और्ध्वदेहिक क्रिया" शीर्षकमा लेखिएअनुसार क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ।

दुर्मरणमा गर्नुपर्ने दान

तल लेखिएका कारणबाट दुर्मरण हुनेहरूको शुद्धिका निम्ति तल लेखिएअनुसारकै वस्तु दान वा कार्य गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान छ-

१. बाघ, भालू आदि हिंस्रक जन्तुबाट मृत्यु हुन गएमा विप्रकन्या दान।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. हात्ती-गैंडा आदिबाट मरण भएमा चार निष्क परिमाणको वा यथाशक्ति सुन राखी बनाइएको हात्ती ।
३. सर्पले टोकेर मरेमा नागबलि दिनुका साथै सुनको सर्प ।
४. राजाबाट वा राजपक्षका सेना, प्रहरी, कर्मचारी आदिबाट मारिएकाका निम्ति सुवर्णनिर्मित पुरुष ।
५. चोर, डाँका, दुर्जन आदिबाट वा उनीहरूको हातमा रहेको शस्त्रअस्त्र, विष, बन्धन, काष्ठ, पाषाण आदिबाट मरण भएमा गाई ।
६. बैरी, शत्रु, प्रतिपक्षी वा क्रोधान्ध कुनै पनि व्यक्तिबाट मारिएमा गोरु ।
७. गोरुबाट मर्नेका निम्ति यथाशक्ति सुवर्ण ।
८. ओछ्यानमा मरेमा एक निष्क सुवर्णनिर्मित विष्णु प्रतिमासहितको शैय्या ।
९. शौचहीन मान्छे मरेमा दुई निष्क सुनको विष्णु प्रतिमा ।
१०. उपनयन संस्कारहीन मरेमा ब्राह्मण कुमारको उपनयन ।
११. घोडाबाट मरण भएमा तीन निष्क सुवर्णनिर्मित घोडा ।
१२. कुकुरको टोकाइबाट मर्नेका निम्ति क्षेत्रपालको स्थापना ।
१३. सुँगुर, बँदेल, अर्ना आदिबाट मर्नेका लागि दक्षिणान्वित राँगो ।
१४. बिच्छी, खजुरो, हर्रेउ आदि किराले टोकेर मरेमा पाँच खारी गहूँ ।[±]
१५. रुखबाट लडेर वा रुखले लागेर मरेमा वस्त्रयुक्त सुनको वृक्ष ।
१६. सिङ् हुने कुनै पनि पशुद्वारा मारिएमा वस्त्रसहितको गोरु ।

± ४ पाथीको १ आढक, ४ आढकको १ द्रोण, १६ द्रोणको १ खारी । (अ.को. २१९।८८, टि. २)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१७. रेल, मोटर, मोटर साइकल, ट्रक, ट्याम्पो, गाडा, बग्गी, साइकल आदि दुर्घटनामा परी जमीनमा मृत्यु भएमा गृहसामग्रीसहित द्रव्य ।
१८. भीर, पहिरो, पहाड, पर्वत, घर, कौसी, बार्दली आदिबाट लडी मरेमा धान्यपर्वत ।
१९. अग्नि, बिजुली, फोनको करेन्ट आदिबाट मरण भएमा कुवा, इनार, तलाउ आदि बनाई प्रतिष्ठासमेत ।
२०. काठ, दाउरा आदिबाट मर्नेका निम्ति धर्मार्थ सभा ।
२१. शस्त्रअस्त्र (हातहतियार), कलकारखाना, मिसिन आदिबाट मरेमा दक्षिणासहितको भैंसी ।
२२. ढुङ्गामाटो, पत्थर आदिबाट र पत्थर-कोइला आदि कुनै खानीमा पुरिई मर्नेका निम्ति सवत्सा दुहुनी गाई ।
२३. कुनै पनि विषादि पदार्थबाट मरेमा सुवर्णनिर्मित पृथ्वी ।
२४. डोरी, धागो, पटुका, तार आदि बन्धनबाट मर्नेका लागि सुनको वानर ।
२५. असिना-पानी, पानीजहाज, डुङ्गा आदिबाट मरेमा सुनको वरुण प्रतिमा ।
२६. झाडाबान्ताको रोगबाट मरेमा सय ब्राह्मण भोजन ।
२७. खाएको कुनै पनि वस्तु घाँटीमा अड्किई मरेमा घृतधेनु ।
२८. दमखोकीको रोगबाट मरण भएमा आठकृच्छ्र व्रत ।
२९. अतिसारबाट मरेमा लक्षगायत्री जप ।
३०. भूत-प्रेत, डाकिनी-शाकिनी, ग्रह आदि कारणबाट मृत्यु भएमा रुद्री पाठ ।
३१. बिजुली, चट्याङ, हुरीबतास आदिबाट मरेमा विद्यादान ।
३२. हवाइजहाज, रकेट, हेलिकप्टर, प्यारासुट आदिबाट मर्नेका निमित्त वेदपारायण ।
३३. पतित मरेमा सोह्र कृच्छ्रव्रत ।
३४. अस्पृश्य जाति वा पदार्थले स्पर्श गरेको बखत मरेमा वेदपुराणादिको पुस्तक ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३५. सन्तानहीन मरेमा नब्बे कृच्छ्र व्रत ।[२३७]

२३७. व्याघ्रेणनिहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत् ।
सर्पदष्टे नागवलिर्देयः सर्पश्च काञ्चनः ॥
चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्गजैर्हते ।
राज्ञा विनिहते दद्यात्पुरुषं तु हिरण्मयम् ॥
चौरेणनिहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् ।
वृषेण निहते दद्याद्यथाशक्त्या तु काञ्चनम् ॥
शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता ।
निष्कमात्र सुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥
शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् ।
संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् ॥
निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्यादश्वं हयाहते ।
शुनाहते क्षेत्रपालं स्थापयेन्निजशक्तितः ॥
सूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् ।
कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्पञ्चखारिकाः ॥
वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् ।
श्रृङ्गिणा निहते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥
शकटेन हते दद्याद्द्रव्यं सोपस्करान्वितम् ।
अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तितः ॥
दारुणा निहते चैव कर्तव्या सदने सभा ।
शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ॥
अश्मना निहते दद्यात्सवत्सां गां पयस्विनीम् ।
विषेण च मृतेदद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मिताम् ॥
उद्वन्धनेन च मृते कपिं कनकनिर्मितम् ।
मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याद् द्विनिष्कजम् ॥
विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ।
घृतधेनुः प्रदातव्या कण्ठान्नकवले मृते ॥
कासरोगेण च मृते अष्टकृच्छ्रं व्रतं चरेत् ।
अतिसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ॥
शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेद्रुद्रं यथोदितम् ।
विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥
अन्तरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा ।
सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्पर्शतो मृते ॥
पतिते च मृते कुर्यात्प्राजापत्यांस्तुषोडशं ।
मृतेचापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥
एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्वदेहिकम् । (शातातपः, २० स्मृतियाँ प्रथम ख.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथि भनिएका कारणमध्ये कुनै एकबाट यदि कसैको मृत्यु हुन्छ भने त्यस्तो मृत्युलाई दुर्मरण मानिएको छ। दुर्मरण हुनेहरू निश्चय नै दुर्गतिमा प्राप्त हुन्छन्। दुर्गतिमा पुगेका पित्रादि बन्धु-बान्धवलाई शास्त्रले भनेबमोजिम दान वा काम गरी सद्गतिमा पुर्‍याउनु पुत्रादिको परमकर्तव्य हुन जान्छ। त्यसैले सद्गति प्रदान गर्ने माथि उल्लेखित दान वा कार्य छोरानाति आदि क्रियाकर्ताले अवश्य गर्नुपर्ने हुन्छ।

माथि दिएका दान वा कार्य केही चाहिँ आत्महत्या गर्ने र प्रमादले मर्नेका लागि पनि हुन सक्छन्। तिनै साधन वा कारणबाट आत्महत्या गर्ने र प्रमादले मर्नेहरूका निम्ति तोकिएको प्रायश्चित्त, नारायणबलि र दान तीनै कुरा गर्नुपर्छ भने तिनै कारणबाट भवितव्य वा दुर्घटनामा पर्नेहरूका निम्ति भने दान मात्र गर्दा पनि हुन्छ। जसका निम्ति जुन कर्म गर्नु परे पनि लास जलाउनुभन्दा अगाडि नै गर्नुपर्छ। दान मात्र गर्नुपर्नेमा लास जलाउनुभन्दा अगाडि गर्न नमिले १२ दिनमा गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ।

दुर्मरणमा गर्नुपर्ने प्रायश्चित्तादि गर्न नसकेमा

बाबु वा आमाले आत्महत्या गरे वा प्रमादका कारण उनीहरूको मृत्यु भयो अथवा उनीहरू पतित भए भने उनीहरूलाई शुद्ध गरी नारकीय गतिबाट मुक्त गर्नु र आफू पनि मृतक बाबुआमाको क्रिया गरी शुद्ध हुनु पुत्रको परम कर्तव्य हुन्छ। मृतकको उद्धार र आफ्नो शुद्धि दुवै कुराका निम्ति पुत्रादि क्रियाकर्ताले कृच्छ्रादि प्रायश्चित्त, दान र नारायणबलि यी तीनै वटा कार्य गर्नुपर्छ, यो कुरा माथि पनि भनिसकिएको छ। यदि छोराले प्रायश्चित्त गर्न नसकेमा दान

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र नारायणबलि मात्र गरेर पनि क्रिया गर्न सक्छ। अर्थाभावले गर्दा दान पनि गर्न नसके नारायणबलि मात्र गरेर क्रिया गर्दा पनि पुत्रादि सपिण्ड चाहिं शुद्ध हुन्छन्, तर मृतकले भने पुत्रादिले गरिदिनुपर्ने प्रायश्चित्तादि नगरिदिएका कारण अतिशय दुःखप्रद नरकादि भोग गर्नै पर्छ।[२३८]

सर्पले टोकेर मर्नेको क्रिया

सर्पबाट आत्महत्या गर्ने, प्रमादले गर्दा सर्पबाट मर्ने, सर्पको टोकाइबाट मर्नेसमेत गरी सर्पले टोकेर मर्ने मान्छेहरूलाई तीन तहमा राखिएको छ। जसको क्रिया तल लेखिएअनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ।

सर्पबाट आत्महत्या गर्नेको क्रिया

पीर, बाधा, भय, क्रोधादिका कारण सर्पको टोकाइबाट आत्महत्या गर्ने (मर्ने) कुत्सित भावना लिई जो मान्छे सर्पको नजीक गई चलाउने, जिस्क्याउने गर्छ र उसको टोकाइबाट मर्दछ, त्यस्ता व्यक्तिको र गाई, घोडा, मनुष्य, स्त्रीको हत्या, हरण वा चोरी गर्न जाँदा सर्पले टोकेर मर्ने व्यक्तिको पनि लास पुत्रादिले पानीमा लगेर फाल्नुपर्छ र क्रियाकाष्ठा केही नगरी एक वर्षसम्म प्रत्येक महिनाको शुक्लपञ्चमीमा अनन्तवासुकी, शङ्ख, पद्म, कर्कोटक, कम्बल आदि बाह्र

२३८. यदि पुत्रादिः पितुर्जलादि दुर्मरण प्रायश्चित्तं व्रह्महत्यादि तत्तत्प्रायश्चित्तं वात्मघातप्रायश्चित्तं वा कर्तुं न शक्नोति तदोक्तदानादिविधिं नारायणवलिं च कृत्वाऽत्यशक्तौ नारायणवलिमात्रं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कुर्यात्, तावतापुत्रादि सपिण्डानां शुद्धिसिद्धेः। पित्रादेस्तु पुत्रादिभिस्तत्तत्प्रायश्चित्ताकरणे नरकादिभोगः स्यादेवेति वोध्यम्। (ध.सि.,पृ.८९७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वटा पञ्चफणाले युक्त पिष्टमय नागको क्रमशः पूजा गरी ब्राह्मण भोजन गराउँदै जाने र वर्षान्तमा सुवर्णनिर्मित नागदान, गोदान र नारायणबलि गरी पर्णशरदाह गरेर मात्र दशाहादि सबै क्रिया गर्नुपर्ने शास्त्रीय व्यवस्था रहेको छ, तापनि वर्षदिनसम्म क्रिया नगरी बस्नु लोक व्यवहारोपयुक्त नहुने हुँदा मृत्यु भएको दिन वा दश दिनभित्र दुई गुना प्रायश्चित्त गरी अर्थात् दुई चान्द्रायण र चार तप्तकृच्छ्र व्रत गरी अथवा त्यसको अनुकल्पमा १८ वटा गाई वा "कृच्छ्र व्रतका अनुकल्प" शीर्षकमा भनिएका मूल्यादिको दान गरी नागपूजा, सुवर्णको नागदान र नारायणबलि गरी लास जलाउने दशाहादि क्रिया गर्ने गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ।

प्रमादले सर्पबाट मर्नेको क्रिया

सर्पबाट ज्यान जोगाउन सकिन्छ भन्ने विश्वास राखी आत्मरक्षा जसरी भए पनि गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई वास्तै नगरी घमण्ड, हेलचेक्रयाइँ वा मूर्खताका साथ जो मान्छे सर्पको नजीक गई उसलाई दपेट्ने, जिस्क्याउने वा मार्न खोज्ने गर्दछ, त्यसो गर्दा सर्पले टोक्यो र मृत्यु हुन गयो भने मृतकको लास दाहस्थलमा पुऱ्याउनु पर्छ र "प्रमादले मर्नेको और्ध्वदेहिकक्रिया" शीर्षकमा लेखिएका सबै विधि र सुनको सर्प दानसमेत गरी दाहसंस्कार गर्नुपर्छ। अनि मात्र दशाहादि क्रिया गर्नुपर्छ।

सर्पको टोकाइबाट मर्नेको क्रिया

सर्पले टोक्यो भने ज्यान जान सक्छ, सर्पबाट जोगिनु पर्छ भन्ने भावना भएको व्यक्तिलाई उसले चलाउने,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जिस्क्याउने केही नगरेको अवस्थामा सर्पले अकस्मात् टोक्यो र मृत्यु हुन गयो भने मृतकको शुद्धिका निम्ति सुनको सर्प र गाई दान गर्नुपर्छ।[२३९] त्यसपछि मात्र दाहसंस्कारादि क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ। दाह गर्नुभन्दा अगाडि सर्पदान र गाईदान गर्न नमिले १२ वा १३ दिनमा गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ।

असंस्कृतको दुर्मरण भएमा

द्विज जातिका व्रतबन्ध नगरिएका केटा र विवाह नगरिएकी केटीलाई असंस्कृत भनिन्छ। संस्कार गर्ने समय भएका तर कारणवश हुन नसकेका यस्ता असंस्कृतको दुर्मरण भएमा के गर्नुपर्छ भन्ने कुरा तल दिइन्छ।

दुर्मरण चार प्रकारबाट हुन सक्छ-आत्महत्या गर्नाले, पतित अवस्थामा मर्नाले, प्रमादले मरण हुनाले र दुर्घटनामा परी मृत्यु हुनाले। यस्ता दुर्मृतहरूमा आत्महत्या गर्नेको र अतिपातकादि पातकबाट पतित अवस्थामा मर्नेको क्रिया गर्नु, आशौच बार्नु आदि केही गर्नु पर्दैन। लास पानीमा फालिदिनुपर्छ। लास फाल्नेले स्नान र पञ्चगव्यप्राशन गर्नुपर्ने हुन्छ। मृतकका बाबुआमाले छोरो वा छोरीको

---

२३९. सुवर्णभार निष्पन्न सर्प दान गर्नुपर्ने कुरा महर्षि व्यासले तलको श्लोकमा गरेका छन्-

सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम्।
विप्राय दत्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात्। (शुद्धिमयूख, पृ.३४)
सय पल सुनको भार हुन्छ भनी कोशकारले लेखेका छन्-
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः। (अ.को.२९।८७)

सय पल सुनको सर्प बनाई दान गर्न नसक्ने मान्छेले यथाशक्ति सुन राखेर बनाएको सर्पदान गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ। गाई नमिलेमा गाईको मूल्य वा मूल्यको आधादान गर्ने, सो पनि नसके सोह्रपणदान गर्दा पनि हुन्छ भन्ने कुरा "कृच्छ्र व्रतका अनुकल्प" शीर्षकमा भनिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरणनिमित्तक स्नान गर्नु राम्रै हुन्छ। प्रमादले मर्नेको "प्रमादले मर्नेको और्ध्वदेहिक क्रिया" शीर्षकमा दिइएको प्रायश्चित्त गरी दाहसंस्कारादि सबै क्रिया गर्नुपर्छ। दानप्रदान र आशौच बार्नुपर्ने कुरा पनि छोड्नु हुँदैन। दुर्घटनामा परी मर्नेको पहिला के-कस्तो दुर्घटनामा परेको हो छुट्ट्याउनु पर्छ र त्यस दुर्घटनामा परी मर्नेका निम्ति "दुर्मरणमा गर्नुपर्ने दान" शीर्षकमा के कस्तो दान गर्नु भनिएको छ, सो गरी दाहादि सम्पूर्ण क्रिया गर्नुपर्छ र आशौच पनि तोकिएका व्यक्तिले तोकिए जति बार्नुपर्छ।

अस्पतालमा मृत्यु भएमा

अस्पतालमा औषधोपचार भइरहेको बिरामीको श्वासप्रश्वास, नाडी आदिको अवस्था विचार गर्दा नबाँच्ने स्थिति देखिएमा सकभर अस्पतालबाहिर शुद्ध भुइँमा सार्नुपर्छ। यदि बाहिर सार्न भ्याइएन र अस्पतालको सीटमा नै मरण भयो भने निम्नानुसार गर्नुपर्छ।

लास दाहस्थलमा पुऱ्याई स्नान र पञ्चगव्य सेचन गराउनु पर्छ। मृतक पुरुषजाति भए मुण्डन गराई तन्निमित्तक स्नान पनि गराउनुपर्छ। त्यसपछि अस्पतालभित्र शैय्यामा मृत्यु भएको कारण गर्नुपर्ने बाह्र प्राजापत्य कृच्छ्र प्रायश्चित्त र सुनको विष्णु प्रतिमासहितको शय्यादान, त्यस्तै त्यहाँ स्पर्शास्पर्शको ख्याल हुन नसक्ने भएका कारण गर्नुपर्ने तीन प्राजापत्य कृच्छ्र प्रायश्चित्त र वेदपुराणादिको पुस्तकसमेत दान गरी विधिपूर्वक दाहसंस्कारादि सबै क्रिया

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ।[२४०] विष्णु प्रतिमासहितको शय्यादान र पुस्तक दान त्यस समयमा गर्न नमिले बाह्रौं दिनमा गरे पनि हुन्छ।

विधानतः आशौचाभाव

संन्यासी मरेमा

पराशरमाधवीय, संन्यासोपनिषद्, र भिक्षुकोपनिषद् आश्रमोपनिषदादि ग्रन्थमा संन्यासी चार थरिका मानिएका छन्- कुटीचर (कुटीचक), बहूदक, हंस र परमहंस। नारदपरिव्राजकोपनिषद्मा तुरीयातीत र अवधूत यी दुई समेत थप गरी छ प्रकारका देखाइएका छन्। हिजोआज लोकमा प्रायः दण्डी र दशनामी संन्यासी पाइन्छन्। यिनीहरू पनि वैदिक नै मानिन्छन्। दशनामीमा गिरी, पुरी, भारती, सरस्वती आदि पर्छन्। विधिपूर्वक संन्यास लिई संन्यासाश्रमको धर्म पूर्णरूपमा पालन गर्ने संन्यासी जति प्रकारका भए पनि उनीहरूले त्रिदण्डधारण गरी[२४१] आत्मज्ञान गर्नेतर्फ लागेकै हुनुपर्छ।

---

२४०. (क) अस्पृश्यस्पर्शने चैव खट्वादिमरणेऽपि च।
कृच्छ्रां स्त्रिपट् ...... । खट्वामरणे द्वादश। (ध.सि., पृ.९१७)
(ख) शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता।
निष्कमात्र सुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता॥
सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्पर्शतो मृते। (शातातपः स्मृ.)

२४१. त्रिदण्ड धारण गर्ने भनेर दण्ड लिनेलाई मात्र लिइँदैन। वचन, मन र शरीर तीनै कुरा नियन्त्रण गर्नेलाई लिनुपर्छ। मनुले यही कुरा भनेका छन्- वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्ता आत्मज्ञानी त्रिदण्डी योगीजन मरेमा (ब्रह्मलीन भएमा) उनका पुत्रादिले शव जलाशयमा लगी सेलाइदिने वा गर्त (खाडल) तयार गरी समाधिस्थ गरिदिने दुवै विधान देखिन्छ। समाधिस्थ गर्ने हो भने अश्वत्थ वा पलासको फेदमा वा नदीको किनारमा गर्त बनाई, त्यसैमा स्नान गराई, शङ्खले वा नारिकेल फलले मस्तक भेदन गरी शव राख्नुपर्छ र योगीले धारण गर्ने गरेका दण्ड, कमण्डलु र शिक्य पनि त्यहीँ राखिदिनुपर्छ। त्यसपछि पुरुषसूक्त पाठ गर्दै लवण (नून) ले गर्त पूरण गर्नुपर्छ। श्रृंगाल कुक्कुरादिले गर्त विदारण गर्न नसक्ने गरी मृत्तिकादिले छोप्नु पनि पर्छ। यदि जलमा सेलाइदिने विचार भए नदीमा पुऱ्याई स्नान गराई उक्तअनुसार मस्तक भेदन गरी शवलाई पाषाणयुक्त गराई दण्ड कमण्डलु आदि त्यसै माथि राखी अगाध जलमा सेलाइदिनुपर्छ। यी सबै क्रिया पद्धतिअनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ। उक्त क्रिया कुटीचरबाहेकका बहूदक, हंस, परमहंस र आतुर संन्यासीको हुन्छ। कुटीचरको भने दाह नै गर्नुपर्ने हुन्छ। दाह गर्दा मन्थन गरेर निकालिएको पवित्र अग्निले गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान छ।[२४२] उक्त सबै क्रिया मन्त्रपूर्वक

यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते। (मनुः १२।१०)

२४२. (क) कुटीचकं तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहूदकम्।
हंसो जले तु निःक्षेप्य परहंसं प्रपूरयेत्॥
पलाशमूले नदीतीरेऽन्यत्र वा ..... । (नि.सि.,पृ.८५१-८५२)

(ख) त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः।
यतेः किञ्चिन्नकर्तव्यं नचान्येषां करोति सः॥
एकोद्दिष्टं नकुर्वीतं यतीनां चैव सर्वदा॥
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते॥
सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्त्वं नैव जायते॥ (नि.सि., पृ.७४५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ । अरू पिण्डदान उदकदानादि दशाहक्रिया र सपिण्डी पनि गर्नु पर्दैन । पुत्र र पत्नीले दश दिनसम्म स्नान गरी एक छाक चोखो खाई बस्नुपर्छ । एघारौं दिनमा पार्वण विधिले श्राद्ध गर्ने र बाह्रौं दिनमा विष्णुको महापूजा गरी पायस चढाउने साथै बाह्रजना विशिष्ट संन्यासी वा ब्राह्मण वा साधुजनलाई निमन्त्रणा गरी विष्णुको द्वादश नामले गन्धपुष्पाक्षतादिले पूजा गर्ने र दान दक्षिणासमेत दिई पायस हविष्यान्न भोजन गराउनुपर्छ । पुनः अर्को एकजना आत्मज्ञ जितेन्द्रिय श्रेष्ठ ब्राह्मण बोलाई पुरुषसूक्तले पाद्यार्घ्यादिद्वारा विष्णुलाई जस्तै गरी विधिपूर्वक पूजा गर्ने र यथाशक्ति वस्त्राभूषणादि दान गर्नुका साथै पायस भोजन पनि गराउनुपर्ने हुन्छ । ब्राह्मणोच्छिष्टको नजीकमा स्वधायुक्त भूर्भुवः स्वः प्रणवले बलि पनि दिनुपर्छ । यसरी जसले संन्यासीको क्रिया गर्छ, त्यसले हजारौं अश्वमेघ यज्ञ गरेको फल पाउनुका साथै सयौं वाजपेय यज्ञ गरेको फल पनि प्राप्त गर्दछ ।[२४३]

कृत्वा विष्णोर्महापूजां पायसं विनिवेदयेत् ।
अग्नौकृत्वातु तच्छेषं व्याहृतीभिः समाहितः ॥
यतीन् गृहस्थान् साधून् वा निमन्त्र्य द्वादशावरान् ।
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः ॥
संभोज्यहव्येनान्नेन दक्षिणांच निवेदयेत् । (नि.सि., पृ.७४६)
वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत् ।
उच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ॥
भूर्भुवः स्वः स्वधायुक्तै स्तस्मै दद्याद्वलित्रयम् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥
तत्फलं लभते देव यः करोति यतिक्रियाम् । (नि.सि., पृ.७४६)

२४३. (क) त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ॥
विष्णुं यथा तथाभ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः ।
दद्यात् पुरुषसूक्तेन गन्धपुष्पादिकं क्रमात् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संन्यासीको रूप लिएका सबैलाई संन्यासी मान्न नसकिने

आजभोलि हाम्रो नेपाल र अन्यत्र पनि धेरै किसिमका संन्यासी (जोगी) हरू देखिन्छन्। केही विधिपूर्वक संन्यास लिई आश्रमोक्त धर्मकर्ममा निष्ठ छन् भने केही चाहिँ शास्त्रीय विधिअनुसार सन्न्यास नलिएका, आत्मज्ञान गर्नेतर्फ नलागेका, संन्यासीको आचरणमा नरहेका, शिखा सूत्र मिल्काई जात फाली जोगीको रूपमात्र धारण गरी खाने, हिंड्ने, बोल्ने, माग्ने आदि काममा पालन गर्नुपर्ने कुनै पनि नियम पालन नगरी मनपरी गर्दै हिंडेका पनि छन्। यस्ता व्यक्तिलाई संन्यासी मान्न सकिंदैन, किन्तु पतित मान्नुपर्छ। यस्ता पतित मरेमा छोराहरूले आशौच बार्ने, क्रिया गर्ने आदि कुनै कुरा गर्न पर्दैन तापनि उनीहरूलाई आफ्ना पित्रादिको नारकीय गतिबाट उद्धार गरी आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने इच्छा भएमा मरेको एक वर्ष बितेपछि मात्र क्रिया गर्न सकिने पतित हो वा मर्नेबित्तिकै क्रिया गर्न सकिने पतित हो, "पतितको वर्गीकरण" शीर्षकमा भनिएका आधारमा छुट्ट्याई सोही शीर्षकमा भनेबमोजिम छोराहरूले क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ।

(ख) यतीनां चैव सर्वेषां न दाहो नोदकक्रिया।
दशगात्रादिकं तेषां नकर्तव्यं सुतादिभिः॥
दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्।
त्रिदण्ड ग्रहणात्तेषां प्रेतत्वं नैव जायते॥ (ग.पु.अ.१०।१०२-१०३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विविध क्रिया

नारायणबलि

जानी-जानी आत्महत्या गर्नेको, प्रमादले जल, अग्नि आदिबाट मर्नेको र पातित्यादि दोषदूषित अवस्थामा मर्ने व्यक्तिको शुद्धि र और्ध्वदेहिकादि योग्यता प्राप्तिका निम्ति नारायणबलि अवश्य गर्नुपर्छ। यो दुई किसिमको हुन्छ- प्रत्यक्ष लासका अगाडि गर्ने र लास नभएको वा नपाइएको अवस्थामा गर्ने। लास नभएको (पर्णशरदाह गर्नुपर्ने) अवस्थामा गर्नुपर्दा दिन जुराएर अर्थात् पञ्चक त्रिपुष्करादि अनिष्टकारक योग नभएको शुद्ध दिन पारेर मात्र गर्नुपर्छ भने प्रत्यक्ष लासका अगाडि गर्दा चाहिँ दिन जुराइरहनु पर्दैन, तर पञ्चकादि अनिष्ट योग परेमा त्यसको विधि भने गर्नै पर्ने हुन्छ।

कुनै तीर्थ, नदी वा जलाशय आदि शवदाहोचित स्थलमा गई कर्ताले सर्वप्रथम क्षौर गरी स्नान गर्ने र नारायणबलि गर्न ठीक पारिएको ठाउँमा जाने,[२४४] शुद्धासनमा वसी आचमन गर्ने र दीप बाली सङ्कल्प गर्ने।[२४५] त्यसपछि प्राजापत्य पराक चान्द्रायणादि मृतकको

---

२४४. नारायणवलि गराउन जान्ने पुरोहित आदिले हवन, व्रह्मादि देवपूजा, तर्पण दशपिण्डदान श्राद्धपञ्चकादिका निम्ति आवश्यक सवै सामग्री तत्तत् ठाउँमा मिलाई राखेको हुनुपर्छ।

२४५. संकल्प गर्दा कुन किसिमवाट दुर्मरण भएको हो र त्यसको शुद्धिका निम्ति प्राजापत्य चान्द्रायणादि कुन प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने हो सो कुरा र नारायणवलिको कुरासमेत मिलाएर गर्नुपर्छ। जस्तैः आत्महत्या गर्नेको संकल्प गर्दा-अद्येत्याद्यमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यात्महत्याजनित पापोपशमनद्वारा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पापअनुसार शास्त्रले तोकेको प्रायश्चित्त वा त्यसको अनुकल्पमा गरिने गाईदान आदि गर्ने। तदनन्तर स्वगृह्योक्त विधिले स्थापित अग्निको नजीक थापिएका पाँचवटा कलशको गन्ध पुष्पादिले पूजा गर्नुका साथै ती कलशमा पञ्चरत्न, पञ्चपल्लव आदि पनि राख्ने र प्रत्येक कलशको मुखमा पाएसम्म तामाका थाली स्थापना गर्ने, तिनै थालीमाथि क्रमशः रौम्यनिर्मित ब्रह्माको, सुवर्णनिर्मित विष्णुको, ताम्रनिर्मित शिवको, लोहनिर्मित यमको र कुशनिर्मित प्रेतको प्रतिमा राख्ने± र "हिरण्यगर्भ ....." यो मन्त्रले ब्रह्माको, पुरुषसूक्तले विष्णुको "नमः शम्भवाय ....." यस मन्त्रले शिवको, "यमाय त्वा ....." यसले परिवारसहितका यमको र नाममन्त्रले प्रेतको षोडशोपचारले पूजा गर्ने। यसरी पाँच देवताको पूजा गरिसकेपछि ब्राह्मणवरण गरी सत्कर्मरत्नावलीमा दिइएका मन्त्रले अग्निमा हवन गर्नुपर्छ।[२४६] पुरुषसूक्तका मन्त्रले तिल र घिउको विष्णुलाई एक हजार आहुति पनि दिनुपर्ने हुन्छ। यति गरिसकेपछि ब्रह्मादि पञ्चदेवताका अगाडि कुश ओच्छ्याई त्यसै कुशमाथि दश पिण्ड दिनुपर्छ। पिण्ड दिंदा "अद्यामुकगोत्रामुक प्रेत विष्णुरूप एष पिण्डो मद्दत्तस्तवोपतिष्ठताम्" यस्तो वचन भन्नुपर्छ। यसै वचनले अरू नौवटा पिण्ड पनि दिनुपर्छ। पिण्ड दिनुअघि अवनेजन र पछि प्रत्यवनेजन दिन पनि बिर्सन हुँदैन। त्यसपछि

(दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थम्) और्ध्वदेहिक संप्रदानत्व योग्यतासिद्ध्यर्थं चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं च प्रायश्चित्तं नारायणबलिं चाहं करिष्ये। यसो भन्नुपर्ने हुन्छ।

± सबैका निम्ति सुवर्णप्रतिमा नै राखे पनि हुन्छ।

२४६. स.र.भा.२ (परिशिष्ट, पृ.४३-४४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिण्डपूजा, पुरुषसूक्तले शङ्खोदकद्वारा पिण्डाभिषेचन र पिण्डदान प्रतिष्ठा गर्ने, अनि जलमा लगी पिण्ड सेलाइदिने। पुनः स्वासनमा आई बस्ने र "सा विश्वायुः" देखिका बत्तीस ऋचा र पुरुषसूक्तका सोह्र ऋचासमेत गरी अठचालीस मन्त्रले "अमुकगोत्रामुकप्रेतं विष्णुरूपं तर्पयामि" भनी तिलोदकले तर्पण गर्ने।[२४७] त्यसपछि ब्रह्मादि स्थापित देवताको प्रार्थना गरी बलि दिने।[२४८] ततः प्रतिदैवत त्रिविध फल समर्पण गरी शर्करा मधु आदि निवेदन गर्ने।

त्यसपछि रातभर जागरण बसी भोलिपल्ट बिहान स्नानादि गरी मध्याह्नमा एकोद्दिष्ट विधिले पाँचवटा विष्णुश्राद्ध एकै पटक वचन मिलाई गर्नुपर्छ।[२४९] सङ्कल्प गर्दा "अद्यामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य विष्णुरूपस्य नारायणबलौ विहितं श्राद्धपञ्चकमेकोद्दिष्ट विधिनाहं करिष्ये" भन्नुपर्छ। पाँचजना ब्राह्मण जागराम बसेकै रातमा निमन्त्रणा गर्नुपर्ने

---

२४७. स.र.भा. २ (परिशिष्ट पृ.४५-४९) मा ४८ मन्त्र चाहिनेमा ४७ मन्त्रमात्र छन्, एक मन्त्र पत्ता लागेन भन्ने भनाइ स.र.भा.का सम्पादकको छ।

२४८. प्रार्थना मन्त्र-ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिंकरः।
वलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गतिम्। (स.र.भा.१, पृ.५८७)

२४९. यो श्राद्ध (विष्णु श्राद्ध) भोलिपल्ट गर्नुपर्ने विधान रहेको छ। तीर्थ, नदी वा जलाशयमा गएको अवस्थामा वस्ने र श्राद्ध गर्ने आदि सबै प्रवन्ध राम्रो मिलेमा वा मिलाउन सकेमा भोलिपल्टै गर्नु वेस हुन्छ। तर दुई दिनसम्मका लागि धन, जन, सामग्री आदि सबै कुराको प्रबन्ध राम्रो मिलाउन नसकेको खण्डमा अघिल्लै दिन (सबै काम एकै दिन) गर्दा पनि नहुने चाहिं देखिंदैन। लास नभएको (पर्णशरदाह गर्नुपर्ने) अवस्थामा आर्थिक स्थिति मिलेमा दुवै दिन लगाई गर्दा राम्रै हुन्छ। तर प्रत्यक्ष लासका अगाडि गर्नुपर्दा भने दुई दिनसम्म लास दाहस्थलमा जोगाई राख्न निकै कठिन हुन्छ, अरू व्यवस्था मिलाउन पनि मुस्किल पर्छ, त्यसैले सबै काम एकैदिन सक्नेतर्फ लाग्नुपर्ने हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधान छ तापनि उपयुक्त ब्राह्मण पाउन मुस्किल पर्ने हुँदा कुशको ब्राह्मणबाट काम चलाउने चलन हाम्रो लोकव्यवहारमा चल्दै आएको छ। त्यसो हुँदा यहाँ पनि कुशका ब्राह्मण नै राखी काम चलाउन सकिन्छ। कुशनिर्मित पाँचवटा ब्राह्मण क्रमशः विष्णु, ब्रह्मा, शिव, यम र प्रेत रूपका (नामका) हुन्छन्। यिनीहरूलाई निमन्त्रणा गर्दा, आसन दिंदा, हस्तार्घ- पादार्घ आदि गर्दा पनि त्यही-त्यही नाम उच्चारण गरी वचन मिलाई गर्नुपर्छ। सिधा पाँच नै हुनुपर्छ। कसै-कसैले भूस्वामीसमेत गरी ६ वटा पनि गर्छन्। पिण्ड पनि पाँचवटा नै दिनुपर्छ। पिण्ड दिँदा स्थापित विष्णु आदि पाँच ब्राह्मणका अगाडि वेदी बनाई त्यसै माथि दिनुपर्छ। पिण्ड दिंदा तल लेखिएका वचन पार्नुपर्छ-(१) अद्य विष्णो एष पिण्डस्तुभ्यं नमः।

(२) अद्य ब्रह्मन्येष पिण्डस्तुभ्यं नमः। (३) अद्य शिव एष पिण्डस्तुभ्यं नमः। (४) अद्य सपरिवार यम एष पिण्डस्तुभ्यं नमः। (५) अद्यामुकगोत्रामुकप्रेत विष्णुरूप एष पिण्डो मद्दत्तस्तवोपतिष्ठताम्। पिण्ड दिनुअघि अवनेजन र दिइसकेपछि प्रत्यवनेजन दिनेजस्ता सबै काम गर्नुपर्छ। त्यसपछि ब्राह्मणहरूलाई गोभूहिरण्यवस्त्रादि यथाशक्ति दान दक्षिणा दिई विष्णुस्मरण गरी श्राद्ध समाप्त गर्नुपर्छ र सबै सामग्री उठाई पिण्ड सेलाउनुपर्छ।[२५०] यसरी प्रायश्चित्त र

---

२५०. (क) एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वैतिथिम्।
विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवश्वतं तथा॥
दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान्।
तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वै संयतो दक्षिणामुखः॥
विष्णुं वुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत्।
नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं तथा॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नारायणबलिका सबै काम सकेपछि विधिपूर्वक लास जलाउनु पर्छ। लास नभए सुरक्षाका साथ राखिएको अस्थि वा लासका केही टुक्राटाक्री, त्यो पनि नभएमा वा नपाइएको अवस्थामा पर्णशर (कुशको, पलाश पत्रको वा शमी पत्रको मृतकको मूर्ति) बनाई शास्त्रोक्त विधिले दाहसंस्कार गर्नुपर्छ अनि मात्र दशाहादि क्रिया सुरु गर्नुपर्छ।

पर्णशरदाहविधि

विदेशमा मरेको, खोलाले बगाएको, पहिरोमा पुरिएको आदि कुनै पनि कारणले मृतकको लास फेला पर्न सकेन, मरेको कुरा चाहिँ निश्चित भयो भने त्यस स्थितिमा पर्णशर (मृतकको प्रतिकृति) दाह गरी क्रिया गर्नुपर्छ।[२५१]

पर्णशरदाहका लागि चाहिने सबै सामग्री लिई दाहस्थल नदी आदिमा जानुपर्छ र कर्ताले क्षौर र स्नान गरी पर्णशरदाहाधिकार सिद्धिका निम्ति र मृतकको सद्गतिका

धूपदीपप्रदानं च भक्ष्यं भोज्यं तथा परम्।
निमन्त्रयेत विप्रान्वै पञ्चसप्त नवापि वा॥
विद्या तपः समृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्समाहितान्।
अपरेऽहनिसंप्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः॥
विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत्।
उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन्॥
मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्द्रितः।
आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदा चरेत्॥
..... नात्र कार्या विचारणा॥ (मिताक्षरा, या.३।६)

(ख) स.र.भा. १, पृ.५८४-५९६ (ग) अ.क.दी,.पृ.२५-२६ (घ) नि.सि.,पृ.७४२-७४३ (ङ) ध.सि., पृ.९०१-९०३

२५१. अस्थ्नामलाभे पर्णानि शकलान्युक्तयावृता।
दाहयेदस्थि संख्यानि ततः प्रभृतिसूतकम्। (नि.सि.,पृ.७४७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निम्ति प्रायश्चित्तका रूपमा दुई पराक व्रत वा आठ प्राजापत्य कृच्छ्रव्रत गर्नुपर्छ।[२५२] त्यसपछि मृतकको प्रतिकृति बनाई दाह गर्नुपर्छ। प्रतिकृति बनाउँदा शुद्ध स्थलमा उत्तर दक्षिण आयत हुने गरी कृष्ण मृगचर्म ओच्छ्याउनु पर्छ र त्यसमाथि कुशको पुत्तला बनाउनु पर्छ। सो बनाउँदा ४० कुशको टाउको, १० कुशको घाँटी,[±] ५०+५०=१०० कुशका दुई हात, २० कुशको छाती, २० कुशको पेट, ३० कुशको कम्मर, ५०+५०=१०० कुशको तिघ्रा, १५+१५=३० कुशको पिंडुला र ५+५=१० कुशको खुट्टाका औंला बनाउनुपर्छ। यसरी ३६० कुशको मनुष्य मूर्ति बनाइसकेपछि ऊनको धागोले बेर्ने र पानीमा जौको पीठो मुछी सबै शरीरमा लेपन गर्ने गर्नुपर्छ। त्यसरी कुशको लास तयार गरिसकेपछि सकेमा र मिलेमा शिरमा नारिकेल फल वा डल्लो खालको लौका, मुखमा पञ्चरत्न, जिह्वामा कदली फल, आँखामा कौडा, नाकमा तिलको फूल, कानमा ब्रह्मपत्र, केशका निम्ति वरको लहरा, आन्द्राका निम्ति कमलका डाँठ, वसामा मृत्तिका, धातु स्थानमा हरिताल र गन्धक, शुक्रका निम्ति पारद, पुरीषका निम्ति पित्तल, सन्धिमा तिलको पीठो, मासुका निम्ति जौको पीठो, रगतका निम्ति मह, छालाका ठाउँमा मृगको छाला, स्तनमा ज्यामिरको फल, नसामा सयपत्री, नाभिमा कमल, वृषणमा भण्टा, लिङ्गका निम्ति

---

२५२. सो व्रत गर्न नसक्नेले 'कृच्छव्रतका अनुकल्प" शीर्षकमा दिइएको अनुकल्प लिनुपर्छ।

± पलाशका भेट्नासहितका पात वा शमीका पातको वनाए पनि हुन्छ। धर्मसिन्धु र अन्य धेरै ग्रन्थमा पनि यही भनिएको छ-
कुर्याद्दर्भमयं प्रेतं कुशैस्त्रिंशतषष्टिभिः।
पालाशीभिः समिद्भि र्वा संख्याचैवं प्रकीर्तिता॥ (ध.सि., पृ.९०४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गाजर, परिधानका निम्ति दुकूल, रौंहरूका निम्ति ऊन राख्नुपर्छ। यसरी पूर्ण मनुष्य शरीर तयार भइसकेपछि पञ्चगव्यका साथै पञ्चामृतले पनि सेचन गर्नुपर्छ। अनि "पुनर्नः पितरः"[२५३] यो मन्त्र पढी प्राणप्रवेशको कल्पना गर्नुपर्छ। "शुक्रज्योतिश्च..."[२५४] यस मन्त्रले पारद राखी सबै शरीर स्पर्श गर्नुपर्ने हुन्छ। यति गरिसकेपछि स्नान गराई चन्दन, वस्त्र, यज्ञोपवीत, माला,अलङ्कारादि लगाइदिने र यो फलानो मान्छे हो भनी सबै शरीर मुसार्ने र वैतरणी आदि दान गर्ने गर्नुपर्छ। त्यसपछि कालो मृगको छाला ओढाई चितामा चढाउने र लास जलाएजस्तै गरी जलाउने। त्यसपछि क्रिया गर्न सुरु गर्ने।[२५५] मरेको दश दिनभित्र पर्णशर दाह गरेको भए पुत्र पत्नी सबै बाँकी दिनले शुद्ध हुन्छन्। दश दिनपछि गरेको भए पुत्र, पत्नी, सौता र पतिले चाहिँ दशाहादि पूरै बार्नुपर्छ, अरू सपिण्डादिले भने दश दिनभित्र वा पछि जहिले गरे तापनि तीन दिन मात्र आशौच बार्दा पुग्ने हुन्छ।[२५६]

---

२५३. पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः। जीवं व्रात सचेमहि ॥
(शु.य.सं.३।५५)

२५४. शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिश्मांश्च। शुक्रश्च ऋतपाश्चात्य गुं हा ॥ (शु.य.सं.१७।८०)

२५५. (क) नि.सि.,पृ.७४७-७४९ (ख) ध.सि., पृ.१७।८०
(ग) स.र.भा.१, पृ.५७९-५८० (घ) कृ.क.त.शु.का.भा. १०
(ङ) शुद्धिमयूखः, पृ.६०-६३

२५६. तत्र पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीता शौचयोर्दशाहाद्येव। गृहीताशौचयोस्तु त्रिरात्रम्। पत्नी मृतौ भर्तुश्चैवं सपत्न्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थ सारे। अन्यसपिण्डानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रम्। (नि.सि.,पृ.७५०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हराएको मान्छेको क्रिया

हाम्रा पूर्वज ऋषिमुनिहरूले हामी मानिसको आयु सामान्यतया शय वर्षको हुने धारणा राखेका छन् । यस आयुलाई तीन भाग लगाई पहिलो भागलाई पूर्वायु, दोस्रोलाई मध्यमायु र तेस्रोलाई उत्तरायु भन्ने पनि गरेका छन् । ज्योतिष शास्त्रमा पनि आयुको विभाग झण्डै यस्तै किसिमले गरेको पाइन्छ ।[२५७] कसै कसैले पचास वर्षसम्मलाई पूर्वायु, पचहत्तरसम्मलाई मध्यमायु र त्यसपछिको भागलाई उत्तरायु भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । हराएको मान्छेको क्रिया गर्ने सन्दर्भमा पचास वर्षसम्म पूर्वायु मान्नुपर्छ भन्ने पक्षलाई नै लिनुपर्ने जस्तो देखिन्छ । आयुको पूर्वभागमा कोही हराउँछ भने हराएको बीस वर्ष नाघेपछि, मध्य भागमा हराएमा पन्ध्रवर्ष नाघेपछि र उत्तरभागमा हराएमा हराएको बाह्र वर्ष नाघेपछि क्रिया गर्न सकिने कुरा शास्त्रकारले गरेका छन् ।[२५८] तथापि हराएका मान्छेको क्रिया गर्न खोज्ने पुत्रपौत्रादिले आफ्ना बाबुबाजे आदि को हराएको छ, उनी कुन उमेरमा हराएका हुन्, हराउने अवस्थामा उनको मानसिक स्थिति कस्तो थियो, हराउन पर्नुको खास कारण के हो, फर्कन सक्ने अवस्था छ वा छैन इत्यादि सबै कुरा विचार गर्नुपर्छ । यसरी विचार गर्दा अब कुनै उपायबाट पनि उनको फर्केर आउन सक्ने

---

२५७. द्वात्रिंशत्पूर्वमल्पायुर्मध्यमायुस्ततो भवेत् ।
चतुः षष्टिपुरस्तात्तु ततो दीर्घमुदाहृतम् ॥ (त्रिकाल जन्मकुण्डली दर्पण, पृ.१८४)

२५८. तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दात्तु मध्यमे वयसि स्मृता ॥
द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता । (नि.सि.,पृ.७४९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थिति छैन, उनी निश्चय नै बाँचेका छैनन् र क्रिया गर्न हुन्छ भन्ने लाग्छ भने मात्र क्रिया गर्न अधिकारप्राप्त व्यक्तिले जलाशयको नजीक गई क्षौरादि गरी तीन चान्द्रायण व्रत वा तीस प्राजापत्य कृच्छ्रव्रत गरी सो गर्न नसक्नेले त्यसको अनुकल्पमा गर्नु भनिएको गाईदान आदि गरी पर्णशर दाह गर्नुपर्छ, अनि मात्र क्रिया गर्नुपर्छ।[२५९] जुन महीनाको जुन पक्षको जुन तिथिमा पर्णशर दाह गरिन्छ, उसको मृत तिथि त्यही हुन्छ, त्यही तिथिमा वर्ष-वर्ष दिनको श्राद्ध गर्दै जानुपर्छ।

शवदाहमा दिनशुद्धि

प्रत्यक्ष शवको दाह गर्दा दिनशुद्धि खासै गरिरहनु पर्दैन, तापनि पञ्चक, द्विपुष्कर, त्रिपुष्कर योग परेमा शास्त्रीय विधि गरेर मात्र दाह गर्नुपर्छ। आशौचभित्र दाह गर्दा पनि मिलेसम्म दिन शुद्ध पारेर नै गर्नुपर्छ, तर आशौचका दिन बिताउन भने हुँदैन। दश दिन बितिसकेपछि वर्ष दिनभित्र गर्नुपर्दा अयन आदि मिलाउन नमिले पनि तिथि,वार र नक्षत्र भने मिलाएरै गर्नुपर्ने हुन्छ। वर्षदिनपछि गर्नुपर्दा भने अस्थिदाह वा पर्णशरदाह जे गरे पनि शास्त्रले भनेबमोजिम दिन जुराएर मात्र गर्नुपर्छ।[२६०] जुराउँदा उत्तरायण कृष्णपक्ष

---

२५९. चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा सुतैः ॥
कुशैः प्रतिकृर्तिं दग्ध्वा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः ॥ (नि.सि.,पृ.७४९)

२६०. (क) प्रत्यक्ष शवसंस्कारे दिनंनैव विशोधयेत्।
आशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यं तु संभवे। (ध.सि., पृ.९०५)
(ख) संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि।
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम्।
कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयम्। (ध.सि., पृ.९०६, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पार्नै पर्छ। त्यसमा पनि परेवा, षष्ठी, एकादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी र क्षय भएको तिथिबाहेक अरू तिथिमा गर्नुपर्छ। शुक्र, शनि, भौमलाई छोडी अरू वार उत्तम मानिएका छन्। भरणी, कृत्तिका, आर्द्रा, अश्लेषा, मघा, ज्येष्ठा, मूल, धनिष्ठाको उत्तरार्ध, शतभिषा, पूर्वभाद्रा, उत्तरभाद्रा र रेवती यी नक्षत्र अति निन्दित मानिन्छन्। रोहिणी, मृगशिरा, पुनर्वसु, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, चित्रा, विशाखा, अनुराधा, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, धनिष्ठाको पूर्वार्ध यी नक्षत्र शवदाहमा मध्यम मानिन्छन्। अश्विनी, तिष्य, हस्ता, स्वाती र श्रवण यी पाँच नक्षत्र उत्तम मानिन्छन्। पाएसम्म उत्तम नक्षत्रमा उत्तम नपाएमा मात्र मध्यम नक्षत्रमा, त्रिपुष्कर र द्विपुष्कर योग नपरेको दिनमा, गुरु शुक्रको अस्त, बालत्व र वृद्धत्व छोडी, मलमास, वैधृति व्यतिपात, परिघ योग र विष्टी करणसमेत छोडी कर्ताको जन्म राशिदेखि चार, आठ र द्वादश स्थानमा चन्द्रमा नभएको अवस्थामा मात्र अस्थिदाह वा पर्णशरदाह गर्नुपर्छ।

प्रायश्चित्तका भेद

सान्तपन कृच्छ्र, पर्णकृच्छ्र, तप्तकृच्छ्र, पादकृच्छ्र प्राजापत्य कृच्छ्र, पराककृच्छ्र, सौम्यकृच्छ्र, चान्द्रायण कृच्छ्र आदि धेरै प्रकारका प्रायश्चित्त छन्। ती सबैको विवेचन यहाँ सम्भव छैन। यहाँ त यस निबन्धका निम्ति आवश्यक पर्ने सान्तपनकृच्छ्र, तप्तकृच्छ्र, प्राजापत्यकृच्छ्र, पराककृच्छ्र र चान्द्रायणकृच्छ्र यी पाँच प्रायश्चित्तको मात्र स्वरूप देखाउने चेष्टा गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यी कृच्छ्रव्रतहरूको स्वरूपका विषयमा आपस्तम्ब, बौधायन, मनु, याज्ञवल्क्यादि शास्त्रप्रयोजकहरूमा मतैक्य पाइँदैन, सामान्य मतभेद देखिन्छ। सबैको मत उपस्थापन गरी उक्त व्रतहरूको स्वरूप प्रतिपादन गर्दा ग्रन्थकाय विशाल हुन जान्छ, अतः बहुमान्य ग्रन्थका रूपमा रहेको याज्ञवल्क्य स्मृतिका आधारमा छोटकरीमा उक्त व्रतहरूको स्वरूप देखाइन्छ :

सान्तपनकृच्छ्र- पहिलो दिन गोमूत्र, दोस्रो दिन गोमय, तेस्रो दिन गोक्षीर, चौथो दिन गोदधि, पाँचौं दिन गोघृत, छैटौं दिन कुशोदक शास्त्रद्वारा तोकिएको मात्रामा खाने र सातौं दिन उपवास बस्ने, यसरी विधिपूर्वक सांत दिनसम्म गरिने व्रतलाई सान्तपन वा महासान्तपनकृच्छ्र भनिन्छ।[२६१]

तप्तकृच्छ्र-तताएको दूध, घिउ र पानी क्रमशः तोकिएको मात्रामा तीन दिन खाने र चारौं दिनको दिन उपवास बस्ने, यसरी विधि पुऱ्याई चार दिनसम्म गरिने व्रतलाई तप्तकृच्छ्र भनिन्छ।[२६२]

प्राजापत्यकृच्छ्र-तीन दिन एकभक्त, तीन दिन नक्त र तीन दिन अयाचित व्रत गरी तीन दिन उपवास बस्ने,

---

२६१. पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः।
सप्ताहे नतु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः॥ (या.३।३१५)

२६२. तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत्।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः॥ (या.३।३१७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी विधिअनुसार बाह्र दिनसम्म गरिने व्रतलाई प्राजापत्यकृच्छ्र भनिन्छ।[२६३]

पराककृच्छ्र-बाह्र दिन विधिपूर्वक उपवास गरिने व्रतलाई पराककृच्छ्र भनिन्छ।[२६४]

चान्द्रायण कृच्छ्र-शुक्लपक्षको प्रतिपदादेखि औंसीसम्म तीस दिन शुक्लपक्षमा प्रत्येक दिन एक गाँस बढाउँदै लैजाने र कृष्णपक्षका प्रत्येक दिन एक-एक गाँस घटाउँदै जाने र औंसीमा खाँदै नखाने गरी शास्त्रोक्त विधि पुऱ्याई गरिने व्रतलाई चान्द्रायण कृच्छ्र भनिन्छ।[२६५] यस व्रतमा गाँस चाहिँ मयूराण्ड जत्रा हुनुपर्छ।

कृच्छ्रव्रतका अनुकल्प

जल, अग्नि, विष, बन्धन, भीर, पहिरो, वृक्ष आदि विविध साधनबाट आत्महत्या गर्ने, यिनै जल, अग्नि आदिबाट प्रमादले मर्ने र पातित्यादि विविध दोषद्वारा दूषित अवस्थामा मर्ने आदिको शुद्धिका निम्ति उनीहरूको दोषका आधारमा प्राजापत्य कृच्छ्र, तप्तकृच्छ्र, चान्द्रायण आदि विभिन्न प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने कुरा यस निबन्धका विभिन्न शीर्षकहरूमा भनिसकिएको छ। तोकिएका ती प्रायश्चित्त

---

२६३. एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः॥
यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते। (या.३।३१८-१९)

२६४. द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः॥ (या.३।३२०)

२६५. तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान्।
एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्। (या.३।३२३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लास जलाउनुभन्दा अगाडि नै गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रायश्चित्त गर्दा कुनै चार दिन, कुनै सात दिन, कुनै बाह्र दिन लगाई गर्नुपर्छ भने कुनै तीस दिन लगाएर पनि गर्नुपर्ने हुन्छ। एकातिर मानिसको मृत्यु भइरहेको छ, मृतकको लास श्मशानघाटमा पुऱ्याई यथासमयमा दाहसंस्कार गर्नुपर्ने हुन्छ, समयमा नगर्दा लास सुरक्षाका साथ राख्न निकै कठिन पर्ने हुन्छ, यस्तो स्थितिमा यस्ता दीर्घकालसाध्य प्रायश्चित्त गर्न नमिल्ने र व्यावहारिक नहुने पनि हुन्छ। रोगादि विविध कारणले गर्दा कर्ताले नै त्यस्ता कठोर प्रायश्चित्त गर्नै नसक्ने स्थिति पनि हुनसक्छ। त्यसैले शास्त्रप्रयोजकहरूले यस्ता प्रायश्चित्तको अनुकल्प पनि दिएका छन्। जुन यसप्रकार छन्-

सान्तपन व्रत गर्नुपर्नेमा दुई वटा गाई, तप्तकृच्छ्र व्रत गर्नुपर्ने भएमा तीनवटा गाई, प्राजापत्य व्रत गर्नुपर्नेमा एउटा गाई (धेनु), पराकव्रत गर्नुपर्ने भएमा तीनवटा गाई र चान्द्रायण व्रत गर्नुपर्नेमा आफ्नो शक्तिअनुसार आठवटा, पाँचवटा, चारवटा वा तीनवटा गाई ब्राह्मणलाई दान दिनुपर्छ। गाईदान गर्न नसक्नेले गाईको मूल्य, सो पनि नसक्नेले मूल्यको आधा दान गर्नुपर्छ। अर्थाभावले गर्दा त्यति पनि गर्न नसक्ने भएमा एउटा गाई दान गर्नुपर्नेमा बत्तीस पण दान गरे पनि हुन्छ। यदि कसैको त्यति गर्ने क्षमता पनि छैन भने त्यस्तो व्यक्तिले त्यसको आधा (१६ पण[±]) मात्र दान

± पण भनेको एक पैसा हो, पुरानो तामाको एक तोलाको पैसालाई 'पण' भन्ने गरेको बुझिन्छ। पहिला पहिला श्राद्धादिमा प्रायश्चित्तादि गोदान गर्दा यस्तै सोह्र पैसा दुनामा राखेर गर्ने चलन थियो। यो चलन शास्त्रीय नै हो। कृत्यसार समुच्चयादि कतिपय ग्रन्थमा यही कुरा स्पष्ट लेखिएको छ-"द्वात्रिंशत्पणिका गावः, कार्षापणः षोडशते इति मूल्य प्रकल्पना।" (कृ.सा.स., पृ.१३९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्दा पनि हुन्छ भन्ने कुरा पराशर स्मृतिको विद्वन्मनोहरा टीकामा र अन्य ग्रन्थमा पनि भनिएको छ ।[२६६]

प्रा. डा. रामचन्द्र गौतमलिखित आशौच-विवेचन आशौच प्रकरण समाप्त ।

अहिले यस्ता पुराना तामाका पैसा पाउन मुस्किल पर्ने हुँदा सो पैसाको वर्तमान कालअनुसार पर्ने मूल्य दान गर्नुपर्ने हुन्छ ।

२६६. (क) विद्वन्मनोहरा, पराशरस्मृतिः १२ (६२-६३)

(ख) प्राजापत्ये ष्वशक्तस्तु धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे निष्कस्या त्तदर्धं पादसेववा ॥ धेनुमूल्यं वा देयम् ।
सान्तपने गोद्वयम् । पराके तप्तकृच्छ्रे च गोत्रयम् ।
चान्द्रायणे अष्टौ पञ्च चतस्र तिस्रो वा गावः । (ध.सि.,पृ.३०८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. अन्त्येष्टिप्रकरण

अन्त्यकर्म

मरण समयमा र मरण भइसकेपछि गरिने सबै क्रियालाई अन्त्यकर्म भनिन्छ। कर्म भनेको संस्कार पनि हो। यस संस्कारले जीवनभर ज्ञान वा अज्ञानले भएका सबै दोष नाश गरी मृतकलाई सद्गति प्रदान गर्दछ। परलोकको गति सुधार गर्न सर्वथा सक्षम भएको हुँदा यसलाई श्रेष्ठ संस्कारका रूपमा लिइन्छ, जसको अभावमा मृतकको दुर्गति हुने कुरा निश्चित छ।

द्विजजातिका गर्भाधानदेखि लिएर श्मशानसम्मका सबै संस्कार मन्त्रपूर्वक गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ। त्यसैले यो अन्त्य-संस्कार पनि मन्त्रपूर्वक नै गर्नुपर्ने हुन्छ।[२६७]

घाट लैजाने

बाबु-आमा आदि आफ्ना बिरामीको बोली, अनुहार, नाडी, श्वासप्रश्वास आदिको अवस्था विचार गर्दा नबाँच्ने स्थिति देखिएमा गङ्गा नदी आदि तीर्थमा लैजानु पर्छ[+]।[२६८]

---

२६७. (क) ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः।
निषेकाद्याः श्मशानान्ता स्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः॥ (या.१।१०)
(ख) निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः॥
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्॥ (मनुः २।१६)

\+ यसरी लैजानुलाई लोकमा घाट वा जलजोग लैजाने भन्छन्। भ्याउने र सक्नेहरूले लैजाने गरेका पनि छन्।

२६८. गङ्गायां मरणान्मुक्तिर्नात्रकार्या विचारणा।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नभ्याए वा नसकेमा भने चोटा-कोठा आदि घरभित्रबाट बाहिर सार्नुपर्छ। बाहिर सार्दा तुलसीको मोठ आदिको नजीक पारी चोखो भुइँमा सार्नुपर्ने हुन्छ। आफ्नो घरको आँगन, तुलसीको मोठ, मर्ने अवस्थामा आफ्नो वरिपरि बसेका छोरा पनि तीर्थसमान मानिन्छन्। त्यसो हुँदा छोराको काखमा (नजीकमा) मर्नु तीर्थमा मर्नुजस्तै हुन्छ। शास्त्रले भनेबमोजिम दान प्रदान गरिदिई बाबु आमाको अन्त्य अवस्था सुधार गरिदिने भएकाले नै छोराहरू तीर्थसमान मानिएका हुन्।

व्रतोद्यापन

बिरामीलाई घाटमा पुऱ्याइसकेपछि वा बाहिर सारिसकेपछि उसले रामनवमी, कृष्णाष्टमी, तीज, पञ्चमी आदिको व्रत गर्ने गरेको तर उद्यापन गर्न नभ्याएको रहेछ भने त्यसैबेला पुत्रादिले गरिदिनुपर्छ। उद्यापन सामग्री प्राप्त हुन नसक्ने स्थिति भएमा अनुकल्पमा व्रतपूर्तिका निम्ति सुवर्ण, रजत द्रव्यादि केही दान अवश्य गरिदिनुपर्छ। सो दान गर्न पनि नभ्याउने र नसक्ने स्थिति भएमा बिरामीले 'व्रतपूर्ति भयो' भन्ने ब्राह्मण-वाक्य सुन्नुपर्छ। सो वाक्य श्रवण गराएबापत ब्राह्मणलाई सुवर्णादि केही दक्षिणा दिनुपर्छ।[२६९]

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा।
गङ्गायां च मृतोमर्त्यः स्वर्गंमोक्षं च विन्दति॥ (अ.क.दी., पृ.२, टि.१)

२६९. सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना।
विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्तये॥
वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभम्।
अदत्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम्॥ (अ.क.दी., पृ.२, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रायश्चित्त

व्रतोद्यापन गरिसकेपछि मुमूर्षुबाट जीवनभर जानी-जानी वा अन्जानमा, इच्छाले वा अनिच्छाले, एकपटक वा पटक-पटक, शरीर, मन, वचन र संसर्गद्वारा भएका वा गरिएका अतिपातक, महापातक, अनुपातक, उपपातक, पातक, सङ्करीकरण, मलिनीकरण, अपात्रीकरण र जातिभ्रंशकरणजस्ता सर्वविध दोष निवारणका लागि प्राजापत्य कृच्छ्रप्रायश्चित्त गर्नुपर्ने हो, तर दीर्घकाल लगाएर गर्नुपर्ने अति कठिन सो प्रायश्चित्त गर्न यस्तो अन्त्य अवस्थामा सम्भव हुँदैन। त्यसो हुँदा त्यसको अनुकल्पमा दुहुनी गाई दान गर्नुपर्छ। त्यस्ती गाई पनि प्राप्त हुन नसके आफ्नो शक्ति वा कालअनुसार गाईको मूल्य वा मूल्यार्ध दान गर्नुपर्छ। दानको सङ्कल्प गर्दा प्राजापत्य कृच्छ्रको अनुकल्प द्रव्य भन्ने वचन मिलाई गर्नुपर्छ।[२७०] यसरी जिन्दगीभर गरेका सम्पूर्ण दोष (पाप) नाश गरी अन्त्यकालमा गरिने दशदानादि सबै दान गर्न र दाहादि समस्त और्ध्वदेहिक क्रिया गर्न अधिकार प्रदान गर्ने प्रायश्चित्त गरिसकेपछि प्रायश्चित्ताङ्ग सुवर्ण, रजत द्रव्यादि दक्षिणा र आमान्न दानादि पनि गर्नुपर्छ।

---

२७०. यज्ञसाधनभूताया विश्वस्याघप्रणाशिनी।
अस्यामूल्यप्रदानेन प्रीयतां विश्वरूपधृक्॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने निष्कृति र्न कृता यदि।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं धेनुमूल्यं ददामि ते॥ (अ.क.दी., पृ.४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दशदान

(१) गाई, (२) भूमि, (३) तिल, (४) सुन, (५) घिउ, (६) वस्त्र, (७) धान, (८) सखर, (९) चाँदी र (१०) नून । यी दश पदार्थ नै दशदानमा पर्दछन् । अन्त्य अवस्थामा यी वस्तु दान गर्दा मृतकले सम्पूर्ण पापबाट मुक्त भई सुख शान्तिसाथ उत्तम गति (मोक्ष) प्राप्त गर्ने कुरा शास्त्रले निश्चित रूपमा भनेको छ। त्यसो हुँदा दशदान अवश्य गर्नैपर्ने हुन्छ ।[२७१] दान गर्दा शक्ति हुने मान्छेले जुन पदार्थको जति परिमाण शास्त्रले तोकेको छ, त्यति नै गर्नुपर्छ। शास्त्रले भने जति गर्न नसक्नेहरूले आफ्नो शक्तिअनुसार गर्नुपर्छ ।[२७२] दशदान गर्दा

---

२७१. उत्क्रान्त्यादीनि दानानि दशदद्यान्मृतस्य तु ।
गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ॥
रौप्यं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात् ।
एतानि दशदानानि नराणां मृत्युजन्मनोः ॥
कुर्यादभ्युदयार्थं तु प्रेतेपि हि परत्र वै ॥ (नि.सि.,पृ.७५८), (ध.सि.,पृ.३३४), (अ.क. दी.,पृ.५), (अ.प.,पृ.९)

२७२. गाई सवत्सा, सुशीला, रोगहीना र अङ्गभङ्ग नभएकी हुनुपर्छ। भूमिदान गर्दा गोचर्म परिमाणको गर्नुपर्छ। दश हातको एक दण्ड, तीस दण्डको एक निवर्तन, दश निवर्तनको गोचर्म हुन्छ। गोचर्मलक्षण-
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् । दशतान्येव गोचर्म, इत्युक्तम् ।
गोचर्म परिमाणको जमीन दान गर्न नसक्नेले चारैतिर दश हात भएको जमीन दान गर्ने। त्यति पनि नसक्नेले चारैतिर पाँच हात भएको गर्ने। सो पनि नसक्नेले जमीन दानको वचन मिलाई यथाशक्ति द्रव्यदान गर्ने। तिल दान दुई द्रोण गर्नुपर्छ। कसैले एक द्रोणमात्र गर्दा पनि हुने देखाएका छन् । सुन र चाँदी सक्नेले १० माषा, नसक्नेले ५ माषा, त्यति पनि नसक्नेले साढे दुई मापा गर्नुपर्छ। सो पनि नसके यथाशक्ति गर्ने। घिउ ६०, ४० वा १२ पल। वस्त्र ८, ६, ३ वा २ हात लम्वाइ-चौडाइ भएको राम्रो खालको हुनुपर्छ। सख्खर ६० पल। नून डेढ खारी। धान साढे दुई खारी हुनुपर्ने शास्त्रकारको धारणा रहेको छ। सबै पदार्थ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दश पदार्थ दशैजना ब्राह्मणलाई दिनुपर्छ। एकजना ब्राह्मणलाई एकभन्दा बढी पदार्थ दान दिनु हुँदैन।

अष्ट महादान

गरुड पुराणमा अष्ट महादानको कुरा लेखिएको छ।[२७३] त्यस महादानमा तिल, फलाम, सुन, कपास, नून, सप्तधान्य, भूमि र गाई यी आठ पदार्थ पर्छन्। यी पदार्थमध्ये तिल, सुन, नून, जमीन र गाई पाँच वस्तु चाहिं दशदानमा पनि पर्छन्। फलाम, कपास र सप्तधान्य तीन पदार्थ भने दशदानमा पर्दैनन्। कसैले दशदान र अष्टदान दुवै गर्नुपर्छ भनेका छन् भने कसैले दशदानभित्र परेका वस्तु पुनः गरिरहनु पर्दैन भन्ने कुरा पनि गरेको पाइन्छ। इच्छा भएमा र सकेमा दुवै दान गर्दा पनि राम्रै हुन्छ। नसकेमा भने दशदानमा नपरेका फलाम, कपास र सप्तधान्य[२७४] चाहिँ गर्नै पर्ने हुन्छ।

यथाशक्ति गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ। (ध.सि.,पृ.३४४), (अ.क.दी.,पृ.५-११)

२७३. तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासो लवणं तथा।
सप्तधान्यं क्षितिर्गावो ह्येकैकं पावनं स्मृतम्। (ग.पु.८।३३)

२७४. व्रीहयो यवगोधूमा मुद्गा माषाः प्रियङ्गवः।
चणकाः सप्तमा ज्ञेयाः सप्तधान्यमुदाहृतम्॥ (ग.पु.,८।४८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चधेनुदान

पाँच गाई दान गर्नुलाई पञ्चधेनु दान भनिन्छ।[±] पञ्चधेनुमा ऋणापनोदधेनु, पापापनोदधेनु, मोक्षधेनु, वैतरणीधेनु र उत्क्रान्तिधेनु पर्दछन्। जन्मजन्मान्तरका सबै किसिमका ऋणबाट मुक्तिका लागि ऋणापनोदधेनु, सर्वविध पापनाशका निमित्त पापापनोदधेनु, मोक्षप्राप्तिका उद्देश्यले मोक्षधेनु, सजिलैसँग वैतरणी नदी पार हुनका निमित्त वैतरणी धेनु (कालो गाई) र सुखपूर्वक प्राणोत्क्रमणका निमित्त उत्क्रान्तिधेनु दान गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ। गाई नपाए गाईको सट्टामा द्रव्य राखेर पनि उक्त सबै धेनुको दान गर्नैपर्छ।[२७५]

± "धेनु" यो शव्दले दुहुनी गाईलाई बुझाउँछ। अतः धेनु दान गर्नू भनिएको ठाउँमा पाएसम्म सवत्सा दुहुनी गाई नै गर्नुपर्छ। हाम्रो लोक व्यवहारमा धेनु भनिएको ठाउँमा गाईले मात्र पनि काम चलाउने गरिन्छ।

२७५. (क) ऋणधेनु मन्त्रः-

ऐहिकामुष्मिकं यच्च सप्तजन्मार्जितं ऋणम्।
तत्सर्वं शुद्धिमायातु गामेतां ददतो मम ॥

(ख) पापधेनु मन्त्रः-

आजन्मोपार्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः।
तत्सर्वं नाशमायातु गोप्रदानेन केशव ॥

(ग) मोक्षधेनु मन्त्रः-

मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन।
मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुन्दः प्रीयतां मम ॥

(घ) वैतरणीधेनु मन्त्रः-

धेनुकेत्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे।
उत्तितीर्षुरहं देवि वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥

(ङ) उत्क्रान्तिधेनु मन्त्रः-

अप्युत्क्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखोत्क्रमणसिद्धये।
तुभ्यं संप्रददे नाम्ना गां समुत्क्रान्ति संज्ञिकाम् ॥

(अन्त्यपद्धतिः, पृ.१५-१९), (नि.सि.,पृ.७५८), (अ.क.दी.,पृ.१२-१४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिलपात्रदान

ताम्रपात्रमा एक पाथी वा यथाशक्ति तिल र सुवर्णप्रतिमासमेत राखी दान गर्नु अनिवार्य हुन्छ। यो दान गर्नाले सम्पूर्ण पाप नाश भई मोक्षप्राप्ति हुन्छ।[२७६]

मरण अवस्थामा प्राप्तलाई मधुपर्क दान

मरणासन्न व्यक्तिलाई मधुपर्क दिनुपर्छ भनी देवयाज्ञिकले भनेका छन्। हाम्रो लोक व्यवहारमा भने यो चलन त्यति चलेको जस्तो लाग्दैन तापनि मधुपर्कको रचना नारायणबाट भएको हो, यो अमृततुल्य मानिन्छ र सुरलोकमा पनि पूज्य छ, यसले मृतकलाई दाहकालमा शान्ति दिनुका साथै परलोकमा अक्षय्य सुख पनि दिन्छ भनिएको हुँदा मरणासनमा रहेका आफ्ना पित्रादिलाई सुख शान्तिका लागि पुत्रादिले तल दिइएको मन्त्र पढी मधुपर्क प्रदान गर्नु अति उत्तम हुन्छ।[२७७] यो चलन नचलेको भए पनि चलाउनु मृतकका निम्ति हितकर हुन्छ।

---

२७६. (क) ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजाय तु।
सहिरण्यं च यो दद्याच्छ्रद्धा वित्तानुसारतः॥
सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमाम्। (नि.सि.,पृ.७५८)
(ख) तिलदान मन्त्रः-
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च।
तिलपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु ते सदा। (अ.क.दी.,पृ.१४)

२७७. दृष्ट्वासुविह्वलं ह्येनं यममार्गानुसारिणम्।
प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम्॥
मधुपर्कं त्वरन् गृह्य इमं मन्त्रमुदाहरेत्।
ॐ एतद्गृहाण रुचिरं मधुपर्कमाद्यं संसारनाशनकरं ह्यमृतेन तुल्यम्।
नारायणेन रचितं भगवत्प्रियाणां दाहे च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम्॥
अनेनैव तु मन्त्रेण दद्याच्च मधुपर्ककम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विष्णुसहस्रनामादिको श्रवण

तीर्थमा वा घर आँगनको पोतिएको शुद्ध जमीनमा तुलसीको नजीक कुश ओच्छ्याई पूर्व वा उत्तर वा छोराको काखमा शिर गराई प्राण छोड्न लागेको बिरामीलाई सुताउनु पर्छ। पञ्चगव्यले सेचन गरी तुलसी, रुद्राक्ष आदिको पवित्र माला लगाइदिनुपर्छ। शालिग्राम शिला सिरानपट्टि राख्ने, गङ्गाजलादि पवित्र जल ख्वाउने, श्रीखण्ड चन्दन, भस्म आदि लगाइदिने, मुखमा सुनको टुक्रा, तुलसी पत्र राखिदिने जस्ता कुरा पनि गर्नुपर्छ। साथै गीता, विष्णुसहस्रनाम, भागवत, पुरुषसूक्त आदि पनि सुनाइदिनुपर्छ। वरिपरि बस्ने पुत्रादिले ॐ नमः शिवाय, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, ॐ नमो नारायणाय जस्ता शिवविष्णुका मन्त्र जप्ने र बिरामीलाई पनि जप्न लगाउने वा सुनाउने गर्नुपर्छ। "ॐ" यो एक अक्षर मात्र स्मरण गर्दै वा श्रवण गर्दै प्राणत्याग गर्न सक्यो भने पनि उत्तम गति (मोक्ष) प्राप्त गर्दछ भनी भगवान्‌ले गीतामा भन्नुभएको छ। अन्त्य अवस्थामा नारायण, हरि आदि भगवान् परमात्माको नाम स्मरणमात्रले पनि समस्त पापनाश भई मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा शास्त्रप्रवर्तक धेरैले गरेका छन्। त्यसो हुँदा अरू दान-प्रदान आदि कारणवश गर्न भ्याइएन भने तापनि हरिनाम अधिक मात्रामा बिरामीको नजीक बस्ने सबैले जप्ने र बिरामीलाई जप्न लगाउने वा सुनाउने गर्नुपर्छ।[२७८] शूद्र र

नरस्य मृत्युकाले तु परलोक सुखावहम्। (नि.सि.,पृ.७५९)

२७८. (क) म्रियमाणस्य कर्णे तु पुण्यमन्त्रान् जपेत्ततः।
तुलसीं सन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिलां तथा। (नि.सि.,पृ.७५८)

(ख) शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः।
तत्सन्निधौ त्यजेत्प्राणान् यातिविष्णोः परं पदम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णसङ्करादिले पनि त्यस अवस्थामा भगवान् राम र कृष्णको नाम स्मरण गर्नुपर्छ ।

अन्त्यकर्ममा छोराको कर्तव्य

आफ्ना बाबु-आमा आदिको मरण अवस्थामा गर्नुपर्ने माथि उल्लेख गरिएका प्रायश्चित्त, व्रतोद्यापन र दशदानादि सम्पूर्ण कर्महरू छोरा-नाति आदिले सकेसम्म बिरामीकै हातबाट गराइदिनुपर्छ । बिरामीले गर्न नसक्ने भएमा बिरामीको नजीकमा बसी पुत्रादि आफैंले वचन मिलाई गरिदिनुपर्छ । दानादि गरिदिंदा आफ्नो शक्तिले भ्याएसम्म कन्जुस्याइँ गर्न हुँदैन । उदारताका साथ गर्नुपर्ने जति सबै गरिदिई पित्रादिको परत्र सुधार गरिदिनु पुत्रादिको परम कर्तव्य हो । यो कर्तव्य पूरा गर्ने छोरा-नाति आदिले गयाश्राद्ध गर्दा र सयौं अश्वमेध यज्ञ गर्दा मिल्ने फलभन्दा पनि विशिष्ट फल प्राप्त गर्दछन् ।[२७९]

तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत्क्वचित् ।
स निर्भत्स्य यमं पापी लीलयैव हरिं विशेत् ।
प्रयाणकाले यस्यास्ये दीयते तुलसीदलम् ।
निर्वाणं याति पक्षीन्द्र पापकोटियुतोऽपि सः ॥ (अ.क.दी., पृ.१४-१५)

(ग) यस्यावतारगुणकर्मविडम्वनानि... (श्रीमद्भागवत)

(घ) हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् । (श्रीमद्भागवत, १२।१२।४६)

(ङ) ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् । (श्रीमद्भगवद्गीता, ८।१३)

(च) अष्टाक्षरं जपेन्मन्त्रं द्वादशाक्षरमेव च ।
गीतासहस्रनामानि पठेद् वा श्रृणुयादपि । (ग.पु.,८।७-२५)

२७९. (क) मुमूर्षुं पितरं पुत्रो यदि दानं प्रदापयेत् ।
तद्विशिष्टं गयाश्राद्धादश्वमेध शतादपि ॥ (ध.सि., पृ.९१३)

(ख) (ग.पु.अ.८।२६-११८), (नि.सि.,पृ.७५७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि कोही बाबुआमाको मृत्युकालमा गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गर्दैन, मृत्युपछि गर्नुपर्ने क्रिया पनि गर्दैन, बाबुआमाको सम्पत्तिको उपभोग चाहिं गर्दछ भने त्यस्तो व्यक्तिले वर्णवध गरेबापत गर्नुपर्ने प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ। ब्राह्मणले आफ्नो बाबुआमाको क्रिया गर्दैन भने ब्राह्मणवध गरेबापत गर्नुपर्ने प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ। जुन प्रायश्चित्त बाह्र वर्षसम्म वनमा बसेर अति दुःखका साथ गर्नुपर्ने हुन्छ। यही नियम अरू क्षत्रियादि वर्णमा पनि लागु हुन्छ।[२८०]

मलिन क्रिया

मर्नेबित्तिकै लास जलाउन नहुने

मानिस मरेको तीन वा चार मुहूर्त (छ वा आठ घडी) पछिसम्म आत्मा फर्केर आई मृतदेहमा प्रवेश गर्न सक्छ र मरेको मान्छे पुनः बाँच्न सक्ने सम्भावना हुन्छ भन्ने कुराको उल्लेख धेरै ठाउँमा पाइन्छ। गरुड पुराणले पनि यस्तो हुनसक्ने कुराको सङ्केत गरेको छ।[२८१] गोयन्का संस्कृत कलेज वाराणसीबाट प्रकाशित 'मानव' पत्रिका ई. वर्ष १९५२, अङ्क २ मा र ई. वर्ष १९५३, अङ्क १० मा पनि मरेका मान्छे कोही २ घण्टा, कोही ३ घण्टा र कोही ८ घण्टा पछिसम्म पनि बिउँतेका धेरै उदाहरण दिइएका छन् भन्ने

---

२८०. प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः।
वर्णानां यद् वधे प्रोक्तं तद् व्रतं प्रयतश्चरेत्। (शु.मयूख, पृ.३६)

२८१. (ग.पु.अ.१।३९-४२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुराको उल्लेख श्राद्धविमर्शमा डा.उमाशङ्कर त्रिपाठीले गरेका छन्।[२८२] त्यसो हुँदा उक्त अवधिभित्र मृतकलाई बाँधछाँद गर्ने, बाँस-खट आदिमा राखी दाहस्थलमा लैजाने, जलाउने आदि कुनै कुरा गर्न पनि राम्रो हुने देखिँदैन।

लास दाहस्थलमा लैजाने

मृत्यु भएको २ वा ३ घण्टापछि (मृतकका सबै नाडीले छोडिसके र प्राण पनि अब फर्केर आउँदैन भन्ने निश्चित भएपछि) बाँस वा शुद्ध काठद्वारा निर्मित खट आदिमा ऊर्ध्वमुख गराई शव राख्नुपर्छ र श्वेत वा पीतवस्त्र ओढाई फूलमाला आदिले अलङ्कृत गराई सकेसम्म छोराहरूले (क्रिया गर्न अधिकार प्राप्त व्यक्तिले) मात्र शिर खुला राखी घरतिर शिर र श्मशानतिर पाउ गराई बोक्नुपर्छ र शवयात्रा मार्गमा अवरोध गर्नसक्ने यक्ष-रक्ष-पिशाचादिलाई एकोहोरो शङ्खघोषद्वारा हटाउँदै अन्न इत्यादि छर्दै यमगाथा गाउँदै यमसूक्त स्मरण गर्दै दाहदेश (श्मशानघाट) मा लैजानुपर्छ।[२८३] छोराहरूले मात्र बोक्न नसके समानवर्णका सपिण्ड, सोदक र सगोत्रले पनि बोक्न हुन्छ। उनीहरूले मात्र पनि नसके अरू समान वर्णले, तिनीहरूबाट मात्र पनि

---

२८२. मरणानन्तरं त्रिभिश्चतुर्भि र्वा मुहूर्तैर्यमद्वारादागत्यात्मा पुनः स्वमृत्युगेहे तिष्ठति। इत्थमनेकान्युदाहणानि सन्ति। इमानि जीवात्मनो नित्यत्वे प्रत्यक्ष प्रमाणानीति कृत्वा अदग्धे सति देहे किञ्चित्कालानन्तरमपि पुनर्जन्म शक्यमिति भन्तव्यमेव। अतः किञ्चित्कालमपेक्ष्यैव देहदाहः कर्तव्यः, न तु शैघ्रेण तत्कालमेवेति। (श्रा.वि.,पृ. २६-२७), (ग.पु.,१।३९-४२)

२८३. यमगाथा-अपेतो यन्तु पणयः .... (शु.य.सं.,अ.३५)
यमसूक्त- परेयिवांसम् .... (ऋग्वेद, ७।६।१४।५।६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्भव नभए, द्विज जातिलाई द्विज जातिले बोक्न हुने नै देखिन्छ । तर द्विज जातिलाई शूद्रादि जातिले र शूद्रादिलाई द्विज जातिले भने कदापि छुन, बोक्न हुँदैन ।[२८४]

क्रिया गर्नेले गर्नुपर्ने प्रायश्चित्त

लास दाहस्थलमा पुऱ्याइसकेपछि जलको छेउ पवित्र ठाउँमा राख्नुपर्छ र दाहादि समस्त क्रिया गर्ने अधिकारप्राप्तिका लागि पुत्रादि क्रियाकर्ताले क्षौर गरी प्रायश्चित्त गर्नु अनिवार्य हुन्छ ।[२८५] प्रायश्चित्तका निमित्त तीन प्राजापत्यकृच्छ्र गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ । छत्तीस दिन लाग्ने यो व्रत गरी लास जलाउन नमिल्ने हुन्छ, अतः तीन कृच्छ्रको अनुकल्पमा तीनवटै गाई (धेनु) दान गर्नुपर्छ । अथवा 'कृच्छ्र व्रतका अनुकल्प' शीर्षकमा दिइएको द्रव्यदान गरे पनि हुन्छ ।[२८६]

प्रायः अहिलेका मान्छेहरू भक्ष्याभक्ष, पेयापेय, गम्यागम्य, स्पर्शास्पर्श आदिको त्यति विचार गर्दैनन् । त्यसैले उनीहरू प्रायश्चित्तार्ह भएका हुन्छन् । कोही चाहिं अन्जानमा गरेको पापका कारण पनि प्रायश्चित्त गर्न लायक भएका हुन्छन् । यसरी जानाजान र अन्जान दुवै अवस्थामा

---

२८४. (क) मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत्, न शूद्रं द्विजेन, पितरं मातरं च पुत्रा निर्हरेयुः, न द्विजं पितरमपि शूद्राः । (विष्णु स्मृ., १९।१-४)
(ख) न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सास्याच्छूद्रसम्पर्कदूषिता ॥ (मनुः, ५।१०४)

२८५. यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात् केशान्वपाम्यहम् ।

२८६. प्राजापत्येष्वशक्तस्तु धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे निष्कंस्यात्तदर्धं पादमेव वा ॥ (ध.सि., पृ.३०८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिएका भक्ष्याभक्ष्यादि सम्पूर्ण दोष निवारणका निमित्त यो प्रायश्चित्त अनिवार्य हुन गएको हो ।

मृतकका निम्ति गरिदिनुपर्ने प्रायश्चित्त

मृतकको शुद्धिका निम्ति दशदानादि कर्म गर्नुभन्दा अगाडि जुन प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने कुरो माथि उल्लेख गरिएको छ, त्यस समयमा त्यो प्रायश्चित्त गर्न नमिलेको वा नभ्याइएको भए यसै बखत शवलाई मुण्डन र तन्निमित्तक स्नानसमेत गराई सर्वपापनाशक प्राजापत्यकृच्छ्र प्रायश्चित्त गरी दाह गर्नुपर्छ। यदि मृतक निष्पाप रहेका छन् भन्ने पुत्रादि क्रियाकर्तालाई निश्चित रूपमा लाग्छ भने सो प्रायश्चित्त नगर्दा पनि हुन्छ। मुण्डन भने गराउनै पर्छ। अरू दशदानादिकर्म मर्नुभन्दा अगाडि गर्न नभ्याइएको भए एघारौंका दिन गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने कुरा केही आचार्यले गरेका छन् भने केहीले चाहिं अन्त्यकालमा गर्नुपर्ने जे जति दानादि कर्म छन्, ती सबै गरेर मात्र लास जलाउनुपर्छ भनेका छन्। यस्तो दुई मत देखिएको हुँदा कर्तालाई जुन दिन गर्न सजिलो पर्छ त्यसै दिन गर्दा हुने बुझिन्छ।[२८७]

---

२८७. उक्त-प्रायश्चित्तादिदानान्तविधिमकृत्वा पित्रादिमरणे पुत्रादिना प्रायश्चित्तं कृत्वा दाहादि कर्तव्यम्। दानान्येकादशाहे कार्याणि। पितुः पापाभावनिश्चये प्रायश्चित्तं नावश्यकम्। केचिदुत्क्रान्तिवैतरण्यौ च दशदानानि चैव हि मृतेऽपि कृत्वा तं प्रेतं दहेदित्या हः।

(ध.सि.,पृ.९१५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छुन नहुनेले लास छोएमा

शूद्रचाण्डालादि अस्पृश्य जातिले द्विज जातिको लास छोएमा तीन, सूतिका र रजस्वलाले छोएमा पन्ध्र, दिसा-पिसाब आदि अपवित्र पदार्थले स्पर्श गरेमा तीन, कुकुर-बिराला आदिले छोएमा र लासमा कीरा परेमा तीन, घरभित्र वा बाहिर खाटमा मरेमा बाह्र, हतकडी वा नेलकडी लागेको बखत मरेमा पन्ध्र, धोबी आदि सात प्रकारका अन्त्यजले छोएको बेला मरेमा एकतीस, देशान्तरमा मरेमा आठ, आशौच परिरहेको बेला मरेमा र ऊर्ध्वोच्छिष्ट, अधरोच्छिष्ट अवस्थामा मरेमा तीन कृच्छ्रव्रत गर्नुपर्छ। त्यसपछि लासलाई शुद्ध जलले स्नान र पञ्चगव्यले सेचन गराउने काम गरेर मात्र जलाउनु पर्छ। अर्धदग्ध अवस्थामा चिता वा लास अस्पृश्य जाति वा पदार्थले स्पर्श गरेमा पुत्रादिले तीन कृच्छ्र व्रत गर्नुपर्छ।[२८८] शूद्रादि अस्पृश्य जातिले लास वा जलिरहेको चिता स्पर्श गरेमा यस्तो कठोर प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने शास्त्रको निर्देश रहेको छ। यसरी शास्त्रले निषेध गर्दागर्दै पनि कतिपय ठाउँमा द्विज जातिको लास शूद्रादिले छुने, बोक्ने र जलाउने गरेको कुरा पनि सुनिन्छ। त्यसो गर्न दिनु निश्चय नै शास्त्रीय मर्यादा नाघ्नु हो र पापभागी बन्नु हो।

---

२८८. ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरो च्छिष्टोभयोच्छिष्टे तथैव च।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव खट्वादिमरणेऽपि च॥
श्वानक्रव्यादिसंस्पर्शे क्रिमिकीटोद्भवेऽपि च।
एतद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
कृच्छ्रांस्त्रिषट्पञ्चदशाश्चान्द्रत्रयमथापि वा।
शुद्ध्यै स्तदानीं सम्पाद्य शवधर्मेण दाहयेत्॥ (ध.सि.,पृ.९१, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तअनुसार प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने स्थिति भएकाको लास यदि कसैले तोकिएको प्रायश्चित्त नगरीकन जलाउने काम गर्छ भने त्यस्तो दाहसंस्कार व्यर्थ हुन जान्छ र जल्ने, जलाउने दुवैले नरक भोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।[२८९]

शवदाहविधि

आवश्यक प्रायश्चित्त र दानादि सबै गरिसकेपछि तीर्थ मन्त्र स्मरण गर्दै शवलाई पुनः स्नान गराउनु पर्छ[२९०] र नयाँ रेशमी (पट्ट) वस्त्र ओढाई, जनै फेराई, श्रीखण्डचन्दन, गोपीचन्दन र तुलसीमाला आदि लगाइदिनुपर्छ । पाएसम्म कपूर, कस्तुरी, कुङ्कुमादि सुगन्धित द्रव्य पनि सबै अङ्गमा लेपन गरिदिनु राम्रो हुन्छ । त्यसपछि झारपात, केश, कीटादि सबै निकालिएको शुद्ध स्थलमा कुश ओच्छ्याई श्रीखण्डादि चन्दनका दाउराले वा पीपल, डुम्री, बेल, साल आदि पवित्र काठका दाउराले उत्तर दक्षिण फैलिएको चिता बनाउनुपर्छ र त्यसैमाथि उत्तर शिर, ऊर्ध्वमुख गराई शव

---

[२८९] एवमुक्त प्रायश्चितं विना दाहादि कृतं व्यर्थं भवेद् उभयोश्च नरकः । (ध.सि.,पृ. ९१७)

[२९०] स्नानकालमा स्मरणीय मन्त्र-
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रं च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनी ।
भद्रा च काशी सरयू गण्डकी तमसा तथा ॥
धैनवं च वराहं च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥
एतानि मनसा ध्यायन् स्नापयेत्तं मृतं सुतः । (स.र.भा.१, पृ.४९८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राख्नुपर्छ ।± शवको मुख, नाक, आँखा र कान सातै छिद्रमा प्रत्येकमा सक्ने मान्छेले सुनका टुक्रा राख्नुपर्छ, नसक्नेले घिउका थोपा राखे पनि हुन्छ । त्यसपछि कर्ताले आचमन गरी शुद्धाग्नि (क्रव्यादाग्नि) को पूजा[२९१] गर्ने र अपसव्य भई बलेको अग्नि हातमा लिई तल दिइएको मन्त्र स्मरण गर्दै एक पटक वा तीन पटक चिता[२९२] प्रदक्षिणा गरी हातको अग्नि (प्रज्वलित बत्ती) मृतकका मुखमा राखिदिनुपर्छ ।[२९३]

± शव चितामाथि राख्दा आदित्य पुराणको 'दक्षिणादिक् चरणस्तु पुमान्' वचनले र शुद्धितत्त्वको 'उत्तरशिरस्त्वं च दाहे' यो वचनले शवको शिर उत्तरतिर पार्नुपर्ने देखाएको छ भने पारस्कर गृह्यसूत्रका भाष्यकार हरिहर र विश्वनाथको मतमा दक्षिणतर्फ पार्नुपर्ने भनिएको छ । प्रा. शिवराज आचार्यको 'वैदिक धर्म मूलरूपमा' पृ.१९८ मा पूर्वतिर पार्नुपर्ने कुरा लेखिएको छ । यसरी लासको शिर पार्नुपर्ने दिशा तोक्ने विषयमा शास्त्रकारहरूमा मतैक्य पाइँदैन र लोकमा पनि चलन त्यस्तै नै रहेको देखिन्छ-कसैले उत्तर त, कसैले दक्षिण । नेपालका प्रमुख दाहस्थल पशुपति आर्यघाट, चितवनको देवघाट आदिमा भने उत्तरतर्फ शिर पारेर नै लास जलाएको पाइन्छ । प्रेतकार्य र पितृकार्य प्रायः दक्षिणतिर नै फर्केर वा फर्काएर गर्नु गराउनु पर्ने शास्त्रीय विधान भएकोले लासको मुख पनि दक्षिण फर्काउनका लागि शिर उत्तरतिर नै पार्नुपर्ने हुन्छ, अतः उत्तर दिशातर्फ नै शिर पारेर जलाउनु राम्रो हुने देखिन्छ ।

२९१. अग्निपूजन मन्त्र-
त्वं भूतकृज्जगद्योने त्वं लोकः परिपालकः ।
उक्तः संहारक स्तस्मादेतं स्वर्गं मृतं नय ॥
क्रव्यादाग्नये नमः । (अ.क.दी., पृ.२०)

२९२. चिता प्रदक्षिणा गर्ने मन्त्र-
कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाऽप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्तं नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
धर्माधर्म समायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्याँल्लोकान्स गच्छतु ॥ (स.र.भा.१, पृ.४९८)

२९३. 'अस्मात्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ।'
(शु.य.सं., ३५।२२)
द्विज जातिका गर्भाधानदेखि मरणसम्मका सम्पूर्ण क्रिया मन्त्रपूर्वक गर्नुपर्ने हुँदा दागवत्ती पनि मन्त्रोच्चारण गरेर नै दिनुपर्ने हुन्छ भन्ने धारणा राखी केही पण्डितहरूले पनि यही 'अस्मात्वमधि....' वैदिक मन्त्र उच्चारण गरी

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि जलिरहेको चिता सात पटक प्रदक्षिणा गरी सातवटा समिधा 'क्रव्यादाय नमः' भनी प्रक्षेपण गर्नुपर्छ। सात पटक नै बलिरहेको लासलाई कुठारले वा काठले प्रहार पनि गर्नुपर्छ।[२९४] अर्ध दग्ध भइसकेपछि मस्तक भेदन गर्नुपर्ने, तिलमिश्रित घृताहुति दिनुपर्ने र बेसरी रुनुपर्ने

दागबत्ती दिने र दिन लगाउने गरेको पाइन्छ। तर उनीहरूले पारस्करको 'तूष्णीं ग्रामाग्नि नेतरम्' यो सूत्रको ख्यालै नगरेको जस्तो बुझिन्छ। यो सूत्रले अग्निहोत्र नलिने साधारण मृतकलाई दागबत्ती दिंदा चूप लागेर दिनुपर्ने कुरा स्पष्ट भनेको छ। अग्निहोत्रीलाई पनि यो मन्त्रले दागवत्ती दिने होइन, घृताहुति मात्र दिने हो। अग्निहोत्र नलिएका मान्छेलाई चिता प्रदक्षिणा गर्दा उच्चारण गरिने 'कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म... ' यो मन्त्र नै पर्याप्त छ। अतः दागवत्ती दिंदा 'अस्मात्वमधि...' यो मन्त्र भनिरहनु पर्ने देखिँदैन।

दागबत्ती दिने अवस्थामा बलेको वत्ती (प्रज्वलित अग्नि) हातमा लिई चिता घुम्दा हाम्रो नेपालमा प्रायः दायाँपट्टिवाट नै घुम्ने चलन छ। तर राजा दशरथको दाहसंस्कार गर्दा भरतादिले र भीष्मपितामहको दाह गर्दा धृतराष्ट्रादिले बायाँ घुमेको स्पष्ट प्रमाण रामायण र महाभारतमा भएकाले हामीले पनि वायाँपट्टिवाट नै घुम्नुपर्ने हुन्छ।

प्रमाण-

प्रसव्यं चापितं चक्रुऋत्विजोऽग्निचितं नृपम्।
स्त्रियश्चशोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा॥ (रामायण अयोध्याकाण्डः, ७६।२०)
समवच्छाद्य गाङ्गेयं प्रज्वाल्य च हुताशनम्।
अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखा नृपाः॥ (महाभारत अनु.प., १५४।१४)

दागबत्ती दिंदा शुद्ध अग्निले दिनुपर्ने भएको हुँदा चण्डालको घरको अग्नि, सूतिकाग्नि, पतितको घरको अग्नि, चिताग्नि र अरू कुनै किसिमवाट अपवित्र भएको अग्निले दिनु हुँदैन। यसको पुष्टि देवल ऋषिले यसरी गरेका छन्-

चण्डालाग्नि रमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित्।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्ट ग्रहणेचितः॥ (देवल स्मृतिः)

[२९४] गच्छेत् प्रदक्षिणाः सप्तसमिद्भिः सप्तभिः सह।
देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि॥
क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः। (अ.क.दी,.पृ.२७, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधान पनि गरुडपुराणले गरेको छ।[२९५] प्रेतको सुखका निम्ति त्यसो गर्नैपर्ने पनि हुन्छ। यसरी लास जलाउँदा निःशेष हुने गर्न हुँदैन। एउटा परेवाजत्रो शरीरको मुख्य भागको अंश बाँकी राख्नुपर्छ[२९६] र त्यस अंशलाई सेतो, नयाँ र चोखो वस्त्रमा पोको पारी 'धर्माय नमः', वा 'क्रव्यादाय नमः' भनी जलमा सेलाइदिनुपर्छ।

चितापिण्ड

शरीरशेष जलमा सेलाइसकेपछि दाह गरेको ठाउँमा बाँकी रहेका दाउराका टुक्रा, अङ्गार, खरानी सबै राम्रोसँग उठाई जलमा फालिदिने वा खाडल खनी पुरिदिने गर्नुपर्छ। त्यसपछि दाहस्थल पखाल्ने र सेलाएपछि त्यसै ठाउँमा कुश ओच्छ्याई अपसव्य भई त्यसै कुशमाथि अवनेजनका साथै छवटा पिण्ड दिनुपर्छ। पिण्ड दिँदा पहिलो पिण्ड 'शव' नामले, दोस्रो 'पान्थ' नामले, तेस्रो 'खेचर' नामले, चौथो 'भूत' नामले, पाँचौं 'साधक' नामले र छैठौं पिण्ड 'प्रेत' नामले दिनुपर्छ। यी पिण्ड क्रमशः मृत्युस्थानमा, नगर वा गाउँको द्वार (निर्गम) स्थलमा, चौबाटोमा, विश्रामस्थलमा, काष्ठ सञ्चयस्थलमा र चितास्थलमा दिनुपर्ने हो, तर सजिलोका निम्ति हामीले एकै ठाउँ अर्थात् दाहस्थलमा नै

---

२९५. (क) अर्धे दग्धेऽथवा पूर्णे स्फोटयेत्तस्य मस्तकम्।
गृहस्थानां तु काष्ठेन यतीनां श्रीफलेन च ॥ (अ.क.दी.,पृ.२७, टि.२)
(ख) अस्मात्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ज्वलतु पावकः ॥ (ग.पु.१०।५८)
(ग) एवमाज्या हुतिं दत्वा तिलमिश्रां समन्त्रकाम्।
रोदितव्यं ततो गाढं येन तस्य सुखं भवेत् ॥ (ग.पु.१०।५९)

२९६. निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किञ्चित् त्यजेत्ततः। (स.र.व.भा.१, पृ.४९८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिने गरेका छौं। यसो गर्दा पनि शास्त्रविपरीत हुने चाहिं देखिँदैन। यी छ पिण्ड दिने विधान गृह्यसूत्रमा र मनुयाज्ञवल्क्यादि मुख्य स्मृतिमा पाइँदैन तापनि लघु स्मृतिहरूले र पुराणहरूले पनि विधान गरेकाले प्रेतको सुख एवं अभ्युदयका निम्ति दिनु नै पर्ने हुन्छ।

उक्त छ वटा पिण्डमा तीन पिण्ड चाहिं दाहस्थलको नजीकमा राखिएको शवको छेउमा दिने, चारौं पिण्ड चितामा, पाँचौं पिण्ड शव चितामा राखेपछि शवको हातमा र छैठौं पिण्ड चाहिं दाह गरिसकेपछि हाडका टुक्राटाक्री जम्मा गरी त्यसैमाथि दिनुपर्ने कुरा गरुड पुराणले गरेको छ।[२९७] नित्यानन्दले पनि त्यही कुरा लेखेका छन् तापनि व्यवहारमा त्यति मिल्दो नहुने भएकोले दाह गरिसकेपछि त्यसै ठाउँमा एकैपटक वचन मिलाई छवटै पिण्ड दिने गरिन्छ। यही विधान सत्कर्मरत्नावलीमा पनि छ। त्यसै अनुरूप गर्दा हामीलाई पनि सजिलो पर्ने हुन्छ र हाम्रो चलन पनि प्राय: यही नै छ।[२९८]

बासी लास जलाउन परेमा

दिनमा मरेको मान्छेको लास रात परेपछि र रातमा मरेको मान्छेको लास दिन भएपछि बासी हुन्छ भनी महर्षि गालवले भनेका छन्। यस्तो बासी लास (दिनमा मर्नेलाई रातमा र रातमा मर्नेलाई दिनमा) जलाउन पर्दा शुद्ध जलले

---

२९७. (क) स्थाने द्वारेऽर्धमार्गे च चितायां शवहस्तके।
अस्थिसञ्चयने षष्ठो दश पिण्डा दशाहिका॥ (अ.क.दी.,पृ.२८)
(ख) (ग.पु.अ.१०)

२९८. (स.र.व.भा.१, पृ.४९९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र पञ्चगंव्यले स्नान गराई पुत्रादि क्रियाकर्ताले तीन प्राजापत्यकृच्छ्र वा त्यसको अनुकल्प गरेर मात्र जलाउनु पर्छ ।[२९९]

रातमा क्षौर गर्न नहुने

रातमा पुत्रादि क्रियाकर्ताले र अरू कसैले पनि कपाल खौरन हुँदैन । यदि रातमा दाहसंस्कार गरिन्छ भने भोलिपल्ट मात्र क्रियाकर्ताले कपाल खौरेर क्रिया गर्न सुरु गर्नुपर्छ ।[३००]

रातमा पिण्ड दिन नहुने

रातमा र खाना खाइसकेपछि दिनमा नै पनि पिण्ड दिन हुँदैन भन्ने कुरा कृत्यसार समुच्चयमा लेखिएको छ ।[३०१] त्यही आधारमा हाम्रो लोकव्यवहारमा धेरैले रातमा दाहादिक्रिया गर्दैनन् तर केहीले भने रातमा र खाना खाएपछि दिनमै पनि दाहसंस्कार गर्ने र काँचो अन्नको चितापिण्ड दिने गरेको पाइन्छ । सकेसम्म त्यसो गर्नु राम्रो होइन, तापनि आमान्नको चिता पिण्ड दिने कुरालाई सबै शास्त्रप्रयोजकले पूर्ण रूपमा निषेधै गरेको चाहिँ पाइँदैन ।[३०२] सर्वथा निषेध नदेखिए तापनि रातमा र खाना खाएपछि

---

२९९. दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिचित् ।
तत्पर्युषितमित्याहुर्दहने तस्य का गतिः ॥
पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयं चरेत् । (ध.सि.,पृ.९२४, टि.१)

३००. वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तती वपनक्रिया । (धर्मशास्त्रका इतिहास, भा.३, पृ.११२९)

३०१. पिण्डदानं न रात्रौ, न वा भोजनानन्तरं दिवसेऽपि । (कृ.सा.स.,पृ.९५)

३०२. रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् । (धर्मशास्त्रका इतिहास, भा.३, पृ. ११२९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चोखो भएर चोखो ठाउँमा गर्नुपर्ने प्रेतकर्म गर्नु त्यति उत्तम भने हुँदैन ।[३०३] त्यसो हुँदा पुत्रादि क्रियाकर्ताले आफ्ना बिरामीको अवस्था राम्रो याद गरेर मात्र खाना खानुपर्ने हुन्छ । क्रिया गर्नुपर्ने व्यक्तिले खाना खाएका कारण मृतकको दाहादि क्रिया तत्काल गर्न नपाउने स्थिति आउन दिन हुँदैन । रातमा र दिनमै पनि खाना खाइसकेको व्यक्तिले दाहादि क्रिया गर्नुभन्दा लास बासी राखी बासी राखेबापतको तीन प्राजापत्यकृच्छ्र वा त्यसको अनुकल्पमा गरिने तीनवटा धेनु (सवत्सा गाई) वा त्यसको मूल्य दान गरी भोलिपल्ट दाहादि क्रिया गर्नु राम्रो हुने देखिन्छ ।

गङ्गामा अस्थि प्रक्षेपण

गङ्गामा अस्थि सेलाउन चाहनेले दाह गरिसकेपछि दाहस्थलबाट अपसव्य भई पलाँशका काठले हाडका टुक्रा निकाल्नुपर्छ र गाईको दूधले पखाली पञ्चगव्य सेचन गरी क्षौम वस्त्रमा मह, घिउ, तिल र सुगन्धित द्रव्यसमेत मिलाई सो हाड पोको पारी माटाको चोखो पात्रमा राख्नुपर्छ र सो पात्र हातमा लिई दक्षिण मुख गरी 'नमोऽस्तु धर्माय' यो मन्त्र उच्चारण गरी अस्थिपात्र जलमा सेलाइदिनुपर्छ । जलबाट उत्रेर सूर्यको दर्शन गर्ने र ब्राह्मणलाई यथाशक्ति दान दक्षिणा दिने पनि गर्नुपर्छ ।[३०४] यति गरेपछि मात्र दाहस्थल

---

३०३. यदि रात्रौ दहेत्तस्य समाप्तिर्दहनस्य तु ।
परेऽहन्युदिते सूर्ये कार्या तस्योदक क्रिया । (नि.सि., पृ.७६०)

३०४. (क) ततो यज्ञीयवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः ।
अपसव्यं क्रमाद् वस्त्रं धृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ॥
.... गङ्गातोये विनिक्षिपेत् ॥ (कृ.क.त., पृ.११०)
(ख) (अ.क.दी., पृ.२९, टि.२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पखाल्नु पर्छ । गङ्गा टाढा भई त्यसै दिन अस्थि सेलाउन नसकिने भएमा शुद्ध ठाउँमा सुरक्षाका साथ राख्नु पर्छ र दश दिनभित्र वा पछि अनुकूल मिलाई शौचपूर्वक गङ्गामा लगी सेलाउनु पर्छ । सेलाउन जाँदा बाटामा अशुचि स्पर्शको शंका भएमा दोषनाशक प्रायश्चित गरेर मात्र सेलाउनु पर्छ ।

हाम्रो नेपालमा प्रायः गङ्गा आदि नदीको किनारमा नै लास जलाउने गरिन्छ । नदीको छेउमा जलाउनेहरूले जलेर बाँकी रहेका हाडका टुक्रा टाक्री अँगार खरानी सबै बटुली नदीमा नै सेलाइ दिन्छन् । त्यसरी सेलाउनेहरूले यो अस्थि प्रक्षेपण विधि गरिरहनु पर्ने देखिंदैन । जो मान्छेहरू नदीको छेउमा लास जलाउन र दाहशेष, हाड, खरानी आदि नदीमा सेलाउन पाउँदैनन्, तिनीहरूले मात्र अस्थि लगेर गङ्गामा सेलाउनु पर्ने हुन्छ । सोझै समुद्रसँग सम्बन्ध नभएका नदीहरूमा र खोलानालामा जलाउनेहरूलाई यदि आफ्ना मृतकको अस्थि प्रत्यक्ष समुद्रमा पुग्ने गरी भागीरथी आदिमा सेलाउने इच्छा भएमा र सकेमा ती नदीमा लगेर सेलाउनु अति उत्तम मानिन्छ । गङ्गामा मर्नेले जुन फल प्राप्त गर्दछन्, अस्थिमात्र गङ्गामा पर्नेले पनि त्यही फल पाउँछन् । गुरुशुक्र अस्ताएको बखतमा र मलमासमा गङ्गामा अस्थि सेलाउन हुँदैन भनी गौतमले भनेका छन् ।[३०५] अतः त्यस्तो समयमा नसेलाउनु नै राम्रो हुन्छ ।

---

३०५. (क) दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।
गङ्गायां मरणाद् यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥ (अ.क.दी., पृ.२९)
(ख) अस्तंगते गुरौ शुक्रे तथा मासे मलिम्लुचे ।
गङ्गायां अस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति गौतमः ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपस्नान र उदकदान

मान्छेको मृत्यु भएपछि मृतकका पुत्र एवम् पत्नीले र अरू सपिण्डादि जूठो लाग्ने जतिले पनि अवश्य स्नान गर्नुपर्छ, जुन स्नानलाई 'अपस्नान' भनिन्छ। यस्तो स्नान गर्नुलाई लोकमा खल्गो हाल्ने पनि भन्छन्। चितापिण्ड दिने काम सकेपछि प्रेतका पुत्र एवम् पत्नी आदि खल्गो हाल्न पर्ने जति मान्छे जलको नजीक जानुपर्छ र खल्गो हाली उदकदान गर्नका निम्ति साला जेठान आदि नातेदारसँग अनुमति माग्नुपर्छ। उनीहरूले पनि मृतक सय वर्ष नपुगेको भए 'कुरुध्वं मा चैवं पुनः' भन्ने र सय वर्ष पुगेर मरेको भए 'कुरुध्वम्' यति मात्र भनी अनुमति दिनुपर्छ। अनुमति पाएका कर्ताहरूले अधोवस्त्र मात्र लगाई अपसव्य भई दक्षिण फर्की 'अप नः शोशुचघम्'[३०६] यो मन्त्र उच्चारण गरी बायाँ हातको साइँली औंलाले जल छुनुका साथै बायाँपट्टि नै पन्छाई (वामावर्त गरी) डुब्नुपर्छ। अनि जलमा नै उभिएर वस्त्र नफेरीकन खल्गो हाल्ने सबैले कुश, तिल, जल लिई "अमुक गोत्र अमुक प्रेत चितादाहजनिततापतृषोपशमनाय एष कुशतिलयुक्तो जलाञ्जलिर्मयादीयते तवोपतिष्ठताम्" भनी नदीको किनारभूमिमा एक अञ्जलि उदकदान दिनुपर्छ।[३०७] जूठो नलाग्ने, तर लास छोई मलाम जाने जति अरूले पनि सचैलस्नान गर्नुपर्छ। जलाञ्जलि भने दिए पनि हुन्छ, नदिए पनि उनीहरूलाई दोष लाग्दैन। मलाम नगएका

---

[३०६] (क) शु.य.सं. ३५।६ (ख) या.स्मृ. ३।३ (ग) वै.ध.मू., पृ.१९९

[३०७] संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति। .... । प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्त उदकमिति॥ (पा.गृ.सू. ३।१०।१३-२१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृतकको घरमै बसेका पत्नी पुत्रादि प्रेतका परिवारले र जूठो बार्नुपर्ने अरू सपिण्डादिले पनि यसै गरी खल्गो हाल्ने र अञ्जलि दिने गर्नुपर्छ ।

शोकापनोदन

उदकदान गरिसकेपछि कर्ताले चोखो नयाँ सेतो नसिलाएको एकसरो वस्त्र लगाई शिरमा झुप्पो हाली झारी समाई मलामीसहित शुद्ध हरियो चउरमा गई बस्नुपर्छ। चउरमा बसेका शोकाकूल प्रेतपुत्रादिलाई बूढापाका गुरुपुरोहित विद्वान् मित्रादिले पुराना इतिहास र पुराण आदिका कथा सुनाई मनुष्य चोला पानीको फोकाजस्तै अस्थिर र निःसार पनि छ भन्ने कुरा राम्रोसँग बुझाई शोक निवृत्त गराउनु पर्छ । साथै शोक गर्दा निस्केका आँसु, राल र सिंगान प्रेतले बाध्य भई खानुपर्ने हुन्छ । त्यसैले शोक गर्न हुँदैन भन्ने कुरा पनि सम्झाई यथाशक्ति क्रियाकाष्ठा गर्नेतिर प्रवृत्त गराउनु अनिवार्य हुन्छ ।[३०८]

ग्रामप्रवेश (धूप कांडो)

चउरबाट उठेर श्मशानतर्फ नहेरी स्त्री, बालक र क्रियापुत्रीलाई अघि लगाई मलामीहरू घरतिर जानुपर्छ। दिनमा दाह गरेको भए तारा उदाएपछि र रातमा दाह गरेको भए सूर्य उदाएपछि मात्र मलामीहरू गाउँमा पस्नुपर्छ। आवश्यक परे ब्राह्मणको आज्ञा लिई अगाडि नै पनि पस्न सकिन्छ। पस्नुभन्दा पहिला बीच बाटोमा वा

३०८. (क) या.स्मृ. ३।७-११ (ख) पा.गृ.सू. ३।१०।२२ (ग) वै.ध.मू., पृ.१९९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गाउँ सुरु हुने ठाउँमा सकभर पानीको नजीक पारी पाएसम्म निमको पात चपाई आचमन गर्ने, नपाए आचमन गरी पानी, धूप हालेको आगो, गोबर, सर्सिउँ र तेल छोई बाटोमा कुनै पनि काँडाको हरियो हाँगो राखी त्यसलाई थिचेर राखिएको ढुङ्गामा टेकी गाउँमा पस्नुपर्छ।[३०९] यसो गर्नुलाई हाम्रो नेपालका धेरै जिल्लामा धूपकाँडो गर्ने भन्छन्। यो काम क्रिया गर्ने व्यक्तिले गर्न पर्दैन। उसले क्रिया अवधिभर कसैलाई नछोई अलग्गै बस्नुपर्ने हुन्छ। लास छुने मलामी र मृतकका नजीकका घरमै बसेका भए पनि खल्गो हाल्न पर्ने जति सबैले यो धूपकाँडो गर्नुपर्छ। यो नगरेसम्म आशौचीले अरू कसैलाई र कुनै चीजलाई पनि छुन हुँदैन भन्ने धारणा लोकको रहेको पाइन्छ। शास्त्रको पनि आशय यस्तै नै हो।

क्षेत्रोपवास

क्रियापुत्रीले क्रिया गर्न सुरु गर्नुभन्दा एकदिन अगाडि बसिने उपवासलाई 'क्षेत्रोपवास' भन्ने गरिन्छ। उपवास भनेको केही नखाई बिहान बेलुका दुवै छाक भोकै बस्नु हो। यसरी बस्नुलाई कतै कतै 'क्षेत्रवास' भन्ने गरेको पनि पाइन्छ। दिनमा आफ्ना पित्रादिको मृत्यु भएको छ र क्रियाकर्ता पुत्रादिले बिहान खाएको छैन भने त्यसै दिन उपवास हुन्छ। भोलिपल्टदेखि क्रिया सुरु गर्न पाइन्छ। रातमा मृत्यु भएको छ भने भोलिपल्टको दिन उपवास बसी

---

३०९. (क) पा.गृ.सू. ३।१०।२३-२४ (ख) अ.क.दी.,पृ.३१ (ग) वैदिक धर्म मूलरूपमा (पृ. २००)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पर्सिपल्टदेखि मात्र क्रिया गर्न सुरु गर्नुपर्छ।[३१०] उपवास बसेको दिन बेलुका कसैकसैले काँचो मालबु केरा शुद्ध घिउमा तारेर खान्छन् भने कसैले केही पनि खाँदैनन्। केही नखानु उत्तम हो, तर नखाँदा स्वास्थ्य खराब हुन्छ भने स्वास्थ्य रक्षाका निम्ति तारेको केरा र मिश्री पानीजस्ता चीज खानै पर्ने हुन्छ र चलन पनि त्यस्तै छ। शास्त्रप्रवर्तकहरूले पनि 'आत्मानं सर्वतो गोपायेत्' भनी स्वास्थ्यरक्षालाई नै पहिलो प्राथमिकता दिएका छन्।

कोरा बार्ने

क्रियापुत्री क्रियाअवधिभर बस्ने सुत्ने ठाउँ बनाउनुलाई 'कोरा बार्ने' भन्छन्। कोरा बार्दा लिपपोत गरिएको चोखो सुरक्षित छुट्टा भुइँमा कुकुर, बिराला आदि कुनै पनि जीवजन्तु पस्न र उनीहरूले छुन नसक्ने गरी सुकेका चोखा काठपात, स्याउला, झारपात, पराल, गुन्द्री, मान्द्रा, भकारी आदिले बलियो पारी बार्नुपर्छ। झ्यालढोका बन्द गर्न मिल्ने उपयुक्त कोठा छ भने त्यसैलाई प्रयोगमा ल्याए पनि हुन्छ। यसरी कोरा तयार भइसकेपछि काँचो धागोले पूरै कोरा बेर्ने चलन पनि छ। यो कोरा बार्ने काम क्रियापुत्रीबाहेकका अरू मान्छेले गरिदिनुपर्ने हुन्छ। क्षेत्रोपवास बसेको दिनदेखि सुकेको चोखो घाँस-पराल वा राडी ओच्छ्याई क्रियापुत्री त्यसैभित्र बस्ने सुत्ने गर्नुपर्छ। सिरानपट्टि माटाको चोखो भाँडोमा सप्तधान्य स्थापना गरी त्यसमाथि दुई माटाका भुँड्का काँचो धागोले झुण्ड्याउनु पर्छ र आशौचका प्रत्येक दिन सायंकालमा एउटामा पानी र अर्कोमा दूध (पानी स्नान

---

३१०. उपवासो गुरौ प्रेते पत्न्याः पुत्रस्य वा भवेत्। (अ.क.दी.,पृ. ३१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्न र दूध पान गर्न) हालिदिनु पर्छ। महर्षि याज्ञवल्क्यले र पारस्करले पनि दूध र पानी दिने काम एक दिनमात्र गर्दा पनि हुने जस्तो देखाएका छन् तापनि हाम्रो व्यवहारमा भने आशौचभर नै दिने गरिन्छ र दिनु नै राम्रो हो। त्यसै दिनदेखि सिरानपट्टि नै धानमाथि तिलको तेलमा दश दिनसम्म प्रेतहितका निम्ति दक्षिण फर्काई अखण्ड दीपदान पनि गर्नुपर्छ।[३११]

छाक छोड्ने

दिनमा मृत्यु भएको छ भने त्यसै दिन बेलुकाको र रातमा वा बिहान मृत्यु भएको भए बिहानको छाक मृतकको घरका बाल, वृद्ध र बिरामीबाहेक अरूले छोड्नुपर्छ। जूठो बार्नुपर्ने सपिण्डादि जोसुकैले पनि जूठो सुन्नेबित्तिकै सचैल स्नान गर्ने (खल्गो हाल्ने) र जूठो सुनेपछि आउने छाक छोड्ने गर्नुपर्छ।

कर्म नचलेकाको क्रिया

व्रतबन्ध नगरिएको केटो र विवाह नगरिएकी केटीलाई कर्म नचलेको भनिन्छ। ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य तीनै वर्णका दुई वर्ष पुगेका, सोह्र वर्ष ननाघेसम्मका व्रतबन्ध

---

३११. (क) क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्तेपृथक् क्षितौ। (या. ३।१६)

(ख) मृन्मये तां रात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः।
प्रेतात्र स्नाहीति। (पा.गृ.सू. ३।१०।२८)

(ग) जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये। (या. ३।१७)

(घ) तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितम्।
कुर्यात्प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्तिकम्। (अ.क.दी.,पृ. ३२, टि. १)
धान्योपरि दक्षिणाभिमुखं स्थापयेत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नभएका केटा र दुई वर्ष नाघेका विवाह नभएसम्मका केटी मरेमा मर्नुभन्दा अगाडि गरिने कर्म चलेकाको जस्तै दशदानादि दानप्रदान र मृत्युपछि गरिने दाहसंस्कार, चितापिण्ड, उदकदान, अवयवपिण्डदानादि सपिण्डीबाहेकका सबै क्रिया गर्नुपर्छ। यस्ताको आशौच तीन दिन लाग्ने भएको हुँदा हस्तपादादि सबै अवयवपूर्ण शरीरप्राप्तिका निम्ति, रौरवजातिपुष्करादि अतिशय दुःखप्रद एवं डरलाग्दा नरक तर्ने क्षमता प्राप्तिका लागि र पूर्णता, तृप्तता आदि प्राप्तिका लागि पनि कर्म चलेकाका निम्ति दश दिनसम्म दिनुपर्ने दशपिण्ड तीन दिनमा नै दिइसक्नु पर्छ। तीन दिन दिंदा पहिलो दिन तीन, दोस्रो दिन चार र तेस्रो दिन तीनवटा पिण्ड दिनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै दश दिनसम्म दिनुपर्ने पचपन्न अञ्जलि उदकदान र त्यत्ति नै तिलतोयपात्रदान पनि पहिलो दिन छ, दोस्रो दिन बाईस र तेस्रो दिन सत्ताईस गरी तीन दिनमा नै दिइसक्नु पर्छ। अस्थिसञ्चयन दोस्रो दिनमा र लुगा धुने, लिपपोत गरी घर चोख्याउने आदि काम तेस्रो दिनमा गर्नुपर्छ।[३१२] यसरी दश दिनसम्म गर्नुपर्ने सबै काम तीन दिनमा नै सकी अरू दानप्रदान चारौं दिनमा र शुद्धशान्ति पाँचौ दिनमा गर्नुपर्ने हुन्छ। अथवा सबै काम चारौं दिनमै सक्दा पनि हुन्छ। पिण्डदानादि सबै क्रिया

---

३१२. प्रथमदिने त्रीन् पिण्डान्, षडञ्जलीन्, षट्पात्राणि च दद्यात्।
द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान्, द्वाविंशत्यञ्जलीन्, द्वाविंशति पात्राणि।
तृतीयदिने पुनस्त्रीन् पिण्डान्, सप्तविंशत्यञ्जलीन्, सप्तविंशति पात्राणि च दद्यात्।
"प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः। द्वितीय चतुरोदद्यादस्थिसञ्चयनं तथा। त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः॥" (पा.गृ.सू. ३।१०, हरिहर भाष्यम्)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शूद्रको जस्तै अमन्त्रपूर्वक गर्नुपर्छ। कुश र पिण्डवेदी (ढिकुरो) को आवश्यकता पर्दैन।[३१३]

श्राद्धविमर्शमा गरुडपुराणको वचन उद्धृत गरी व्रतबन्ध गर्ने अवस्था भएको (पाँच वर्षको) तर हुन नसकेको बालक मरेमा मात्र सपिण्डीबाहेकका सबै क्रिया गर्नुपर्छ, पाँच वर्षभन्दा कम उमेरको बालक मरेमा पर्दैन भन्ने कुरा उमाशङ्करले गरेका छन्।[३१४] श्राद्धविवेकमा रुद्रधरले चाहिं दुई वर्ष नाघेको, छ वर्षसम्मको बालक मरेमा मलिनक्रिया (दश दिनसम्मको क्रिया) मात्र र छ वर्ष नाघेको भए एकादशाह (मध्यम क्रिया) पनि गर्नुपर्ने कुरा देखाएका छन्।[३१५] तर दाहसंस्कार गरेपछि मलिन र मध्यम दुवै क्रिया गर्नुपर्ने धेरै शास्त्रकारको आशय रहेकोले दुई वर्ष पुगेको बालक मरेमा दाह गर्नैपर्छ, सो गरेपछि अवयव पिण्ड दान (दशपिण्डदान) र शय्यादानादि अरू दानप्रदान पनि गर्ने पर्ने हुन्छ। असंस्कृतको मृत्युमा गर्नुपर्ने क्रियाकाष्ठादि कुराबारे बालाशौच प्रकरणमा पनि केही प्रकाश पारिएको छ।

---

३१३. (क) असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु।
(ख) प्रेतपिण्डं वहिर्दद्याद् दर्भमन्त्रविवर्जितम्। (नि.सि.,पृ.६८९)
(ग) ये मृता वाप्यसंस्कारा स्तेभ्यो भूमौ प्रदीयते। (स.र.भा. १, पृ.५०३)
(घ) अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत्।
क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टा सपिण्डीकरणं विना॥ (नि.सि.,पृ.६९१)

३१४. जन्मतः पञ्चवर्षाणि भुङ्क्ते दत्तमसंस्कृतम्।
भोजनं ब्राह्मणानां च स्वशक्त्या च खगेश्वर॥ (श्राद्ध विमर्शः, पृ.७०)

३१५. असमाप्तषड्वर्षस्य मृतस्य पूर्वक्रियामात्रम्। असमाप्तद्विवर्षस्य पूर्वक्रियाऽपि नास्ति। (श्राद्ध विवेकः, पृ. ४९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्म नचलेकाको क्रियाकर्ता

कर्म नचलेका केटा वा केटी मरेमा दाहसंस्कार, उदक दान, पिण्डदानादि सबै क्रिया गर्ने मुख्य कर्ता बाबु नै हुन्छ। बाबु नभएमा वा बाबुले गर्न नमिलेमा गर्न मिल्ने अरू कुनै नजीकको सपिण्ड दाजुभाइले गर्नुपर्ने हुन्छ।[३१६] क्रियाकर्ताले कपाल खौरेर शुद्ध भई एक छाक नूनविनाको हविष्य खाई सेतो चोखो वस्त्र (सादा धोती) लगाई क्रिया गर्नुपर्छ।

दश दिनसम्मको क्रियास्थल

दश दिनसम्मको क्रियास्थल मिलेसम्म शुद्ध जल भएको कुवा, धारा, तलाउ, खोला वा नदीको नजीक वृक्ष, बगैंचा, तीर्थ वा देवालयको छेउ खनजोत र खेतीपाती नगरिने, हाड, केश आदि अपवित्र वस्तु नभएको फराकिलो, सुरक्षित एवं शुद्धभूमि हुनुपर्छ। आँप, पिपल, डुम्री आदि यज्ञीय वृक्षको फेदको भूमि अझै उत्तम मानिन्छ।

वेदी निर्माण

उक्तअनुसार सबै कुरा मिलेको उत्तम ठाउँमा 'पिण्डवेदी' बनाउनु पर्छ। यो वेदीको अर्को नाम स्थण्डिल हो। यसलाई लोकमा 'ढिकुरो' पनि भन्छन्। माटोको थुप्रो लगाई बनाइने भएको हुँदा ढिकुरो भन्नु स्वाभाविक पनि हो। यो बनाउँदा केही सेतो वा यथोपलब्ध माटो थुपारी भित्रपट्टि तामाको पैसा, कुशको पवित्र र सुवर्ण प्रतिमासमेत राखी मुढे हात जति उचाइ, दुई हात जति गोलाइ भएको दक्षिणपट्टिको भाग केही धारिलो वा पूरै गोलाकार पारी

---

[३१६]. श्राद्ध विवेकः, पृ.४९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बनाउँछन् । ढिकुरो बनाउँदा यस्तै र यत्रै बनाउनुपर्छ भन्ने शास्त्रीय प्रमाण यो लेखकले पाउन सकेको छैन। यस्तो खास प्रमाण नपाइएकोमा विवाहमा र मरण कृत्यमा पनि गाउँ नै प्रमाण मान्नुपर्छ भन्ने पारस्कर गृह्यसूत्रमा स्पष्ट उल्लेख छ।[३१७] त्यसो हुँदा आ-आफ्नो गाउँ-ठाउँमा जे-जस्तो र जत्रो बनाउने चलन छ, त्यस्तै र त्यत्रै बनाउनु पर्छ। जस्तो र जत्रो बनाए पनि ढिकुरोको माथिल्लो भाग पिण्ड राम्रोसँग अडिने, दक्षिणितिर केही भिरालो परेको हुनुपर्छ भने तल्लो भाग त्रिकाठी, खोचा आदि राख्न मिल्ने खालको हुनुपर्छ । यही ढिकुरोमा दश दिनसम्म प्रेतका निम्ति पिण्ड दिनुपर्ने हुन्छ ।

दश दिनसम्मको स्नान

क्रियापुत्री प्रत्येक दिन झारी (गौडो) हातमा लिई कसैलाई र कुनै चीजलाई पनि नछोई पाएसम्म पूर्व उत्तर वा दक्षिणतिरको कूपादि जलाशयमा प्रातर्मध्याह्नको बीच पारी स्नान गर्न जानुपर्छ।[३१८] दन्तधावन गरिसकेपछि अपसव्य भई बायाँ हातको साहिँली औंलाले 'अप नः शोशुचदघम्' यो मन्त्र भनी जल छुनुपर्छ र झारीमा जल झिकी दक्षिण मुख गरी हातमा कुशतिलजल लिई 'अद्यामुकगोत्रस्यामुक प्रेतस्य (गोत्रायाः प्रेतायाः) करिष्यमाण प्रथम दिन कृत्यर्थं सचैल स्नानमहं करिष्ये' भनी सङ्कल्प

---

[३१७] ग्रामवचनं च कुर्युः, विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्रविशतादिति वचनात्, तस्मात्तयोर्ग्राम प्रमाणमिति श्रुतेः । (पा.गृ.सू. १।८।११-१३)

[३१८] कूपे तडागे वाऽरामे तीर्थे देवालयेऽपि वा ।
गत्वा मध्यमयामे तु स्नानं कुर्यादमन्त्रकम् ॥ (ग.पु. ११।२५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्ने र हातमा लिएको कुशतिलजल शिरमा राख्ने, त्यसपछि शिखा फुकाई झुप्पो नझिकी झारीले शिरमा पानी खन्याई स्नान गर्ने । यसैगरी दश दिनसम्म स्नान गर्नुपर्छ ।

अञ्जलिदान

स्नान गरिसकेपछि स्नान वस्त्र नफेर्दै अपसव्यले नै सङ्कल्प उच्चारण गरी तिलतोयाञ्जलि दिनुपर्छ । सो अञ्जलि स्थापित ढुङ्गामा दिनुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ । अञ्जलि दिँदा प्रत्येक दिन एक एक अञ्जलि बढाई दिनुपर्छ ।[३१९] पहिलो दिन एक अञ्जलि दिइन्छ भने दोस्रो दिन दुई र तेस्रो दिन तीन । यही क्रमले दश दिनसम्म दिँदा पचपन्न अञ्जलि हुन्छ । यसरी दिइने अञ्जलिलाई 'वर्धमान अञ्जलि' भनिन्छ । कर्मकाण्डप्रदीपमा प्रत्येक दिन एक एक अञ्जलि दिई जम्मा दश अञ्जलिमात्र दिने, एक एक अञ्जलि बढाई पचपन्न अञ्जलि दिने वा आशौच अवधिभर जम्मा सय अञ्जलि दिने, यी तीन पक्षको उल्लेख छ ।[३२०] यिनमा एक पक्ष लिनुपर्ने हुन्छ । हाम्रो लोक व्यवहारमा प्रत्येक दिन एक-एक अञ्जलि बढाई जम्मा पचपन्न अञ्जलि दिने पक्ष नै बढी प्रचलित देखिन्छ ।

---

३१९. सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पाषाणं तत आदाय प्रेते दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥
दिनेदिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात्प्रेत कारणात् ।
तावद् वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥ (मिता., या. ३।३)

३२०. क.का.प्र., पृ.४१४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिण्डदान

अञ्जलिदान दिइसकेपछि सव्य भई आचमन गर्ने र स्नान वस्त्र उतारी शुद्ध सादा सेतो वस्त्र फेरी शिरमा झुप्पो राखी पिण्ड दिने ठाउँमा जाने र गोबरले पिण्डवेदी लिपपोत गरी ईशान कोणमा बनाइएको चुलोमा माटोको नयाँ शुद्ध भाँडोमा वा पित्तल आदिको अरू कुनै पवित्र पात्रमा एकपसर राम्रो चामल दुई वा तीन पटक पखाली पाएसम्म गाईको दूधमा पकाउने र घिउ, मह मिलाई पिण्ड बाट्ने र पद्धतिअनुसार पिण्ड दिने गर्नुपर्छ। यही क्रमले दशदिनसम्म प्रत्येक दिन एक एक वटाका हिसाबले दश पिण्ड दिनुपर्छ। यी पिण्ड मरण दिनदेखि नै दिनु पर्ने हो, तर दाहादि गर्नुपर्ने हुँदा मरेको दिनबाट नै क्रिया सुरु गर्न नमिल्न पनि सक्छ, त्यसो हुँदा दोस्रो-तेस्रो दिनबाट पनि सुरु गर्नुपर्ने हुन्छ। दश दिनभित्र जुन दिनदेखि सुरु गरिन्छ, त्यस दिनभन्दा अगाडि कतिवटा पिण्ड छुटेका छन्, ती क्रमशः दिएर मात्र सुरु गरेको दिनको पिण्ड दिनुपर्ने हुन्छ।[३२१] पहिलो दिनको पिण्ड पायस, जौको पीठो आदि जुन पदार्थको दिएको छ, दश दिनसम्म त्यही पदार्थको पिण्ड दिनुपर्छ।[३२२] दश दिनसम्मको क्रियाकर्ता र पिण्ड पदार्थ कदापि फेर्न पाइँदैन। सामान्य परिस्थितिमा मात्र यो नियम लाग्छ। विशेष परिस्थिति पर्न

---

३२१. आशौचस्य च ह्रासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु। (अ.क.दी.,पृ.३७)

३२२. शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकै वाऽप्यथ निर्वपेत्।
प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेवस्याद्दशाहिकम्।
असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत्।
ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि।
तण्डुलप्रसृतिं तत्र त्रिः प्रक्षाल्य पचेत्स्वयम्॥ (मिता., या. ३।१६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गएमा भने पिण्ड पदार्थबाहेक कर्ता चाहिँ फेरिन पनि सक्छ ।

पुत्रादिद्वारा दश दिनसम्म दिइएका दशपिण्डले प्रेतको सर्वाङ्गपूर्ण शरीर बन्नुका साथै उसमा भोकप्यास पनि पैदा हुन्छ, त्यस्तै रौरव, जातिपुष्कर, हाहाकार, तामिस्र, अन्धतामिस्रादि अति दुःखदायी र अत्यन्त डरलाग्दा नरकहरू पनि सजिलैसँग तर्न सक्ने क्षमता प्राप्ति हुन्छ र तर्दछ पनि ।[३२३]

तिलतोयपात्रदान

तिलतोयपात्र प्रत्येक दिन बढाउँदै लैजानुपर्छ । पहिलो दिन एउटा गरिन्छ भने दोस्रो दिन दुई र तेस्रो दिन तीनवटा । यही क्रमले दश दिनसम्मका तिलतोयपात्र पचपन्न हुन्छन् । यी पात्रको काम हाम्रो नेपालका धेरै ठाउँमा सालको पातका एकसरा खोचाबाट लिने गरिन्छ । खोचामा तिलकुशपानी हाली सङ्कल्प गरी पिण्डमा चढाउने चलन छ ।

---

३२३. शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षि नासिकाश्च समासतः ॥
गलास्य भुजवक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमम् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानू जङ्घे च पादोरु पञ्चमे न तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः ॥
नखलोमान्यष्टमेन वीर्यन्तु नवमेन च ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः । (अ.क.दी.,पृ.३७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नीरक्षीरदान

पिण्डवेदीको नजीकै उभ्याइएका दुई त्रिकाठीमाथि खोचा राखी एउटामा पानी र अर्कोमा दूध हाली सङ्कल्प गरी मन्त्रपूर्वक पिण्डमा चढाउनुको साथै क्रियास्थल नजीकै पिपल डुम्री आदिको हाँगोमा पिंधमा छिद्र पारी झुण्ड्याइएको माटाको भुँड्कामा पनि सो पानी र दूध हाल्नुपर्छ।[३२४] प्रेतको स्नानका निम्ति पानी र पिउनका निम्ति दूध दिइएको हो। पानी र दूध दानबाट प्रेतको पाप नाश हुनुका साथै यममार्गको थकाइ पनि नाश हुन्छ भन्ने शास्त्रकारहरूको धारणा रहेको छ। यो काम पनि दशै दिनसम्म गर्नुपर्छ।

दन्तधावन काष्ठदान

आशौचका प्रत्येक दिन तितेपाती आदिका एक एक काठ प्रेतको दन्तधावनका निम्ति सङ्कल्पपूर्वक दिनुपर्छ। यो काष्ठ दान र रुखको हाँगोमा झुण्ड्याइएको छिद्रघटमा दिइने नीर-क्षीर दान चाहिँ क्रियापुत्रीले स्नान गरिसकेपछि पिण्डदान नगर्दै दिनु राम्रो हुन्छ।

काकबलि र भोजन

पिण्डदानादि सबै काम सकेपछि पिण्ड उठाई पिण्डवेदी पोत्नुपर्छ र पिण्ड सेलाई स्नान गर्नुपर्छ। त्यसपछि मिलेसम्म

---

३२४. श्मशानानल दग्धोऽसि परित्यक्तोऽसि बान्धवैः।
इदं नीरं इदं क्षीरमत्र स्नाहि इदं पिव ॥ (अन्त्य पद्धतिः, पृ.२६)
आकाशे तु निरालम्वो वायुभूत निराश्रय।
प्रेतघटो मयादत्त स्तवैष उपतिष्ठताम् ॥ (अ.क.दी.,पृ.३५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियास्थलमा नै माटो-पित्तल आदिको चोखो भाँडोमा भोजन तयार गरी साल आदिका शुद्ध पातको एकसरो पतरी (लपेस) आदिमा पस्कनु पर्छ र अपसव्य भई आफूले खान लागेको ओदनादि वस्तुको केही अंश हातमा लिई मन्त्र पढ्दै चोखो पातमा कागलाई बलि दिनुपर्छ ।[३२५] त्यसपछि सव्य भई घिउ, सखर, अदुवा आदिले युक्त नूनविनाको पवित्र भोजन मध्य दिनतिर एकछाक मात्र गर्नुपर्छ । सकेसम्म नौ दिनसम्मकै भोजन स्थल एउटै हुनु राम्रो मानिन्छ ।

सायङ्काल कृत्य

आशौचका सबै दिन सायङ्कालमा क्रियापुत्री बसेको घरको बलैंसीमा गोबरले पोती तीनवटा तितेपातीका त्रिकाठी उभ्याउनु पर्छ, त्यसमाथि पातका खोचा राखी पहिलोमा प्रज्वलित दीप, दोस्रोमा पानी र तेस्रोमा पुष्प राखेर सङ्कल्प गरी प्रेतलाई प्रदान गर्नुपर्छ । उज्यालोका निम्ति दीप, पिउनका लागि पानी र लगाउनका निम्ति पुष्प प्रदान गरिएको हो ।

मलिन षोडशीश्राद्ध

मृत्युस्थानदेखि चितास्थलसम्म गरिने छवटा श्राद्ध र स्थण्डिलमा दशगात्रका निम्ति गरिने दशवटा श्राद्धसमेत गरी सोह्रवटा श्राद्धलाई मलिन 'षोडशी श्राद्ध' भनिन्छ ।[३२६]

---

३२५. काकोऽसि यमदूतोऽसि गृहाण बलिमुत्तमम् ।
यमद्वारे महाघोरे त्वमाप्यायितुमर्हसि ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य प्रेतान्नं बलिमाहरेत् ॥ (स.र.व.भा. १, पृ.५०३)

३२६. स्थाने द्वारेऽर्धमार्गे च चितायां शवहस्तके ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्थिसञ्चयनश्राद्ध

आशौचका दिनलाई तीन भाग लगाई प्रथम भाग सकिएपछि अर्थात् ब्राह्मणको चारौं, क्षत्रियको पाँचौं, वैश्यको छैटौं र शूद्रको एघारौं दिनमा यो श्राद्ध गर्नुपर्छ। ब्राह्मणादि चारवर्णको क्रमशः १०, १२, १५ र ३० दिन आशौच मानेको खण्डमा उक्त दिनमा अस्थिसञ्चयन गर्नुपर्ने हुन्छ। तर कलियुगमा ब्राह्मणादि सबै वर्णको आशौच दश दिनमात्र हुन्छ।[३२७] माथि देखाइएका पक्ष युगान्तरका लागि हुन् भनिएको हुँदा यो श्राद्ध पनि ब्राह्मणादि सबै वर्णले चारौं दिनमा नै गर्नुपर्ने हुन्छ।

स्थण्डिलमा चारौं दिनको पिण्ड दिइसकेपछि स्नान गरी स्थण्डिलकै नजीक भुइँमा लिपी पाएसम्म सेतो माटो (गौरमृत्तिका) ले वेदी बनाई पद्धतिअनुसार गर्नुपर्छ।

पाथेयश्राद्ध

मृतक मनुष्यलोकबाट प्रेतलोकमा जाँदा बाटोमा भोक प्यासबाट व्याकुल हुन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले यो श्राद्ध गरिन्छ।[३२८] यो श्राद्ध अन्त्यकर्मदीपकमा नित्यानन्दले दशौं दिनमा गर्नुपर्ने कुरा लेखेका छन्। सत्कर्मरत्नावलीमा पहिलो दिनमा नै गर्नुपर्ने बताइएको छ। हाम्रो व्यवहारमा प्रायः

अस्थिसञ्चयने षष्ठो दशपिण्डा दशाह्निका ॥
मलिनं षोडशं चैतत्प्रथमं परिकीर्तितम्। (ग.पु. १२।५८-५९)

३२७. सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा।
दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ (मिता., या. ३।२२)

३२८. भूर्लोकात् प्रेतलोकं तु गन्तुं श्राद्धं समाचरेत्।
तत्पाथेयं तु भवति मृतस्य मनुजस्य च ॥ (अ.क.दी.,पृ.३९, टि.३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाँचौ वा सातौं दिनमा गर्छन् । कसैले नवौं दिनसम्म पनि गर्ने गरेको पाइन्छ । मर्त्यलोकबाट प्रेतलोकमा जाँदा बाटोमा सामलका निम्ति यो श्राद्ध गरिने भएकोले सकभर चाँडो तेस्रो दिनसम्ममा गरिसक्नु राम्रो हुने देखिन्छ ।

जुन दिन गर्ने हो त्यस दिनको ढिकुराको काम सकी पुनः स्नान गरी स्थण्डिलकै नजीक गोबरले लिपी वेदी बनाई त्यसै ठाउँमा एकोद्दिष्ट विधिले यो श्राद्ध गर्नुपर्छ ।

क्रियापुत्रीले पालन गर्नुपर्ने नियम

क्रियापुत्रीले मनुष्य पशुपंक्षी आदि जीवजन्तु केहीले पनि नछुने गरी शुद्ध अलग भुइँमा सुकेको पराल, घाँसपात, राडी, काम्लो आदि ओच्छ्याई बस्ने-सुत्ने गर्नुपर्छ । बारबेर गरी ढाकिएको छुट्टै ठाउँमा मलमूत्र त्याग गर्नुपर्छ । प्रातर्मध्याह्नका बीचमा दन्तधावन, स्नान, स्थापित ढुङ्गोमा अञ्जलिदान, मानसिक सन्ध्या र पिण्डदान गरिसकेपछि वेदी प्रक्षालन गरी पिण्ड सेलाउनु पर्छ र पुनः स्नान गरी नमागीकन पाइएको वा किनेको हविष्यान्न पकाई नूनविनाको सात्विक आहार गर्नुपर्छ ।[३२९] नौ दिनसम्म वस्त्र, भोजनस्थल, भोजनपात्र र शयनस्थान पनि फेर्न हुँदैन । नसिलाएको सादा सेतो वस्त्र धारण गर्नुपर्छ । यी नियम पालन गर्नुका साथै मृतकको गति, यममार्ग, यमलोक, नरकस्वरूप, मलिन, मध्यम र उत्तम क्रियालगायत

---

३२९. (क) क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् क्षितौ । (या. ३।१६)
(ख) अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शरीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ (मनु: ५।७३)
(ग) अधः शय्यासीनो ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः । (गौ. १४।३०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेतपुत्रादिको कर्तव्य आदि सम्पूर्ण कुराको ज्ञानका लागि 'दशगात्र' क्रिया सुरु गरेपछि दश दिनको पिण्ड नदिएसम्म गरुडपुराण (प्रेतकल्प) सुन्नु पनि राम्रो हुन्छ।

माना चामल

महर्षि याज्ञवल्क्य र वसिष्ठले पनि क्रियापुत्रीले दश दिनसम्म किनेर पाइएको वा नमागीकन पाइएको हविष्यान्न मात्र खानुपर्छ, आफ्नु घरको झिकेर खान हुँदैन भन्ने कुरा स्पष्ट भनेका छन्।[३३०] यही आधारमा हुन सक्छ, क्रियास्थलमा क्रियापुत्रीको भोजनका निम्ति गाउँघरमा इष्टमित्रले चामल, घिउ, सखर, अदुवा आदि पवित्र खाद्य वस्तु लगिदिने गरेको पाइन्छ। यो चलन हाम्रो नेपालका धेरै ठाउँमा छ। लगिएका वस्तुलाई कतै 'माना चामल' कतै 'घोत' र कतै 'विचार' भन्ने गरिएको छ भने अन्यत्र कतै अरू नै कुनै नाम दिइएको पनि हुनसक्छ। जहाँ जे भनिए तापनि क्रियापुत्रीले दश दिनसम्म आफ्नो घरमा सञ्चित अन्न झिकेर खान नहुने शास्त्रीय व्यवस्था रहेको हुँदा बन्धु-बान्धव, नातागोता आदिले घिउ-चामल आदि खाद्य पदार्थ लगिदिनु नै पर्ने हुन्छ।

दश दिनभित्र औंसी परेमा

औरस छोराले आफ्ना बाबुआमाको क्रिया गर्दा दश दिनको बीचमा औंसी पर्न गए तापनि त्यसको वास्तै नगरी सरासर गर्नुपर्छ।[३३१] अरूको क्रिया गर्दा भने मृत्यु भएको

---

३३०. "क्रीतलब्धाशनाः, क्रीतोत्पन्नेत वा वर्तेरन्"। (मिता., या. ३।१६)

३३१. अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीन दिनभित्र औंसी परेमा त्यसपछि मात्र क्रिया गर्न सुरु गर्नुपर्छ, तीन दिन पछि पर्छ भने औंसी अगाडि नै पिण्ड दिने काम सक्नुपर्ने हुन्छ। अगाडि वा पछाडि धेरै दिन क्रिया गर्न कता पाइन्छ त्यही पक्ष लिनु उचित देखिन्छ। ढिकुरोमा पिण्ड दिने काम औंसी अघि वा पछि जहिले सकेता पनि आशौच भने दशै दिन बार्नुपर्छ। मिलेसम्म औंसी पछिदेखि मात्र क्रिया गर्न सुरु गर्दा व्यावहारिक हुन्छ। यस्तो बीचमा औंसी पर्दा 'देशाचारतो व्यवस्था' भनिएको हुँदा आफ्नो गाउँ-ठाउँमा के-कसो गर्ने चलन छ, त्यसै गर्नु बेस हुन्छ।[३३२]

नवश्राद्ध

महर्षि आपस्तम्बले पहिलो, तेस्रो, पाँचौं, सातौं, नवौं र एघारौं यी छ विषम दिनमा गरिने ६ वटा श्राद्धलाई नवश्राद्धको संज्ञा दिएका छन् भने मुनिवर आश्वलायनले पहिलो दिनदेखि नवौं दिनसम्मका पाँच विषम दिनमा गरिने पाँचवटा श्राद्धलाई 'नवश्राद्ध' मानेका छन्। यसरी नवश्राद्धको विधान शास्त्रप्रवर्तक धेरैले गरेका छन्, तर वाजसनेयीहरूका निमित्त निर्मित पारस्कर गृह्यसूत्रमा भने यो श्राद्धको उल्लेख नै छैन। यस गृह्यसूत्रका प्रख्यात भाष्यकार हरिहर गदाधर आदिले पनि वाजसनेयीहरूले नवश्राद्ध गर्नुपर्ने कुराको सङ्केतसम्म पनि गरेका छैनन्। त्यसो हुँदा यो श्राद्ध 'अवयवपूरकश्राद्ध' भन्दा भिन्न मानिन्छ र वाजसनेयीबाहेकका मान्छेहरूका निमित्त मात्र विधान

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डं जलाञ्जलीन्। (शु. मयूखः, पृ.५१)

३३२. (नि.सि., पृ.७८०) (ध.सि.,पृ.९२९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिएको देखिन्छ ।[३३३] हुन त कतिपय वाजसनेयीहरूले पनि यो श्राद्ध गर्छन् भन्ने कुरा सुनिन्छ, तर सबैले भने गरेको पाइँदैन, अतः नगर्दा पनि दोष लाग्ने देखिँदैन ।

प्रेतश्राद्धमा छोड्नु पर्ने

अर्घ्य, धूप, चन्दन, माला, मन्त्र, नवश्राद्ध, अवनेजन, आशीर्वाद, मोटक, जप, स्वस्तिवाचन, पितृशब्द, आफ्नो सम्बन्ध, शर्मादि शब्द, पात्रालम्भन, अवगाहन, उल्मुकोल्लेखन, तृप्तिप्रश्न, विकरप्रदान, शेषप्रश्न, प्रदक्षिणा, विसर्जन र सीमान्तगमन यी कुरा प्रेतश्राद्धमा छोड्नु पर्छ ।[३३४]

दशौं दिनको काम

दशौं दिनको विहान क्रियापुत्रीले आफू बस्ने-सुत्ने गरेको ओछ्यान तृण, पराल आदि सबै उठाई सो ठाउँ पोत्ने वा पखाल्ने गरी पहिलो दिन थापिएको दीप र सप्त धान्य

---

३३३. प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥
नवश्राद्धानि पञ्चाहु राश्वलायनशाखिनः ।
आपस्तम्वा षडित्याहु र्विभाषा त्वितरेषु हि ॥ (ध.सि.,पृ.९३०)

३३४. अर्घ्यहीनमधूपं च गन्धमाल्यविवर्जनम् ।
नवश्राद्धममन्त्रं स्यादवनेजनवर्जितम् ॥
आशीषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचनम् ।
पितृशब्दः स्वसंवन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥
पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ।
तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।
अष्टादश पदार्थांश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् । (च.चि.,पृ.१६०५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

झुन्ड्याइएको घट सबै लिई कोरा भत्काई स्नान गर्न जानुपर्छ र पूर्ववत् दन्तधावन, स्नान, अञ्जलिदान सबै गरी अञ्जलि दिने गरेको ढुङ्गो मन्त्रपूर्वक जलमा सेलाइदिनुपर्छ।[३३५] त्यसपछि ढिकुरोमा गई पूर्ववत् पिण्डदानादि सबै क्रिया सकी पिण्ड सेलाई ढिकुरो पोत्नुपर्छ र सुनको चाँदीयुक्त कोदालोले खनी शिरले छोई सो ढिकुरो भत्काई सम्म बनाउनु पर्छ र त्यसमाथि पहिलो दिन कोराभित्र थापिएको दीप, सप्तधान्यादि राखी तिल, सस्र्युं छरी झुन्ड्याइएको घट त्रिकाठी आदि सबै त्यहीं राखिदिनुपर्छ। त्यसपछि जलाशयमा गई तिलको वा सस्र्युंको तेल लगाई स्नान गर्नुपर्छ। ओढिएका ओच्छ्याइएका र लगाइएका सबै लुगा धोई मुण्डन गरी पुनः स्नान गर्नुपर्छ र जनै फेर्ने, पञ्चगव्य खाने गरी शुद्ध वस्त्र लगाउनु पर्छ। त्यसपछि शुद्धिका निम्ति ब्राह्मणले जल, क्षत्रियले वाहन वा आयुध, वैश्यले कोर्रा वा डोरी, शूद्रले यष्टि छुने वा समाउने गर्नुपर्छ[३३६] र नौ दिनसम्मको चुलो छोडी अर्कै ठाउँमा भोजन बनाई खानुपर्छ। मृतकका घरका अरू परिवार र सपिण्डादि आशौचीले पनि घर शुद्ध गर्ने लुगा धुने, कपाल खौरने, जनै फेर्ने, पञ्चगव्य प्राशन गर्ने आदि सबै काम गर्नुपर्छ। कतै कतै लुगा धुने काम नौ दिनमा गर्ने गरेको पनि पाइन्छ। लुगा धुने र घर पोत्ने वा पखाल्ने काम नवौं वा दशौं जुन दिन गरे पनि शास्त्रसम्मत नै हुन्छ।

---

३३५. ढुङ्गो सेलाउने मन्त्र-
अस्मात्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा .....॥ (शु.य.सं., ३५।२२)

३३६. विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्टवा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोद रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ (मनु:, ५।९९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मध्यमक्रिया

एकादशाहकृत्य

सर्वप्रथम एकादशाहकृत्यका निम्ति उपयुक्त स्थल चयन गर्नुपर्छ। त्यसपछि त्यसै ठाउँमा शय्या तयार गर्नुपर्छ र द्विजदम्पतिपूजन, शय्यादान, काञ्चनपुरुष दान र कपिलादान गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसपछि वृषोत्सर्ग गरी आद्य मासिक श्राद्ध, आद्याब्दिक उदककुम्भदान र ऊनमासिकादि पञ्चदश मासिक श्राद्ध गर्नुपर्छ। एकादशाह क्रियाक्रममा शास्त्रकर्तामा मतैक्य पाइँदैन- नित्यानन्द पर्वतीयले उदककुम्भ दान गरेपछि वृषोत्सर्ग गर्ने कुरा देखाएका छन्[३३७] भने माधवप्रसाद आदि अन्त्यपद्धति कर्ताले चाहिं आद्याब्दिक श्राद्धपछि उदककुम्भदान गर्ने कुरा लेखेका छन्। जसले जुन क्रम देखाएता पनि उदककुम्भदान ऊनमासिकादि पञ्चदश मासिक गर्नुभन्दा अगाडि गर्नु राम्रो हुन्छ।

शय्यादान

जलाशयको नजीक र एघारौंको काम गर्न अनुकूल पर्ने ठाउँ चयन गरी पञ्चगव्य सेचनादि गरी शुद्ध गर्नुपर्छ र त्यसै ठाउँमा दक्षिणोत्तरायत गरी मनोरम शय्या राख्नुपर्छ। शय्यामाथि लक्ष्मीनारायणको प्रतिमा पनि राख्नुपर्ने हुन्छ। यसरी शय्या तयार भइसकेपछि शय्याकै नजीकमा

---

३३७. आदौ च दम्पती पूज्यौ शय्या देया ततः परम्।
पश्चाच्च कपिला देया उदकुम्भास्तथैव च॥
वृषोत्सर्ग स्ततः कार्यः पश्चादेकादशाहिकम्। (अ.क.दी.,पृ.४१)
'एकादशाहिकं' भनेको आद्यमासिकादि षोडश मासिकश्राद्ध हो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाएसम्म प्रत्यक्ष द्विज दम्पतिको, नपाए सुवर्ण प्रतिमामा वा कुशको ब्राह्मणमा द्विज दम्पतिको पूजा गर्नुपर्छ[३३८] र तिनै द्विज दम्पतिलाई सङ्कल्प गरी मन्त्रपूर्वक शय्यादान दिनुपर्छ।[३३९] शय्यादान दिइसकेपछि द्विज दम्पतिलाई एक मुहूर्तसम्म शय्यामा नै बसाउनुपर्छ। तिनै द्विज दम्पतिलाई काञ्चन पुरुष (सुवर्णनिर्मित प्रेत प्रतिमा) दान र कपिला (कैली गाई वा गाईको मूल्य) दान पनि दिने गर्छन्।

ललाटास्थि मिलाइएको पायस खान दिने

शय्यामाथि बसाइएका सपत्नीक ब्राह्मणलाई मधुपर्क दिने र मृतकको ललाटास्थि (निधारको हाड) को चन्दन बनाई पायसमा मिलाई रजत पात्रमा राखी खान दिने शास्त्रीय विधान रहेको छ। तर हाम्रो लोक व्यवहारमा भने यसरी मृतकको हाड मिसाइएको पायस भोजन गर्ने ब्राह्मण नपाइने भएर नै हुनसक्छ, यस्तो चलन चलेको पाइँदैन। पहिला पहिला कसै-कसै कहाँ यस्तो चलन थियो भन्ने कुरा सुनिन्छ मात्र। अहिले पनि त्यस्तो खानेखालको ब्राह्मण पाइएको खण्डमा अस्थि मिसाइएको पायस भोजन गराउनु नै पर्ने हुन्छ।[३४०] यो पायस भोजन गर्ने ब्राह्मणलाई उसले

---

३३८. प्रत्यक्षद्विज दम्पत्यभावे स्वर्णप्रतिमायां कौशप्रतिकृतौ वा कार्यम्।
(अ.क.दी.,पृ.४१)

३३९. यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च।
शय्या अस्याप्यशून्यास्तु तस्माज्जन्मनि जन्मनि ॥ (च.चि.प.ख.,पृ.१६१२)

३४०. सम्पूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम्।
उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत्।
रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम्।
अस्थिललाटं संगृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सवज्रकम् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाहे जति सुवर्ण द्रव्यादि प्रदान गर्नुपर्छ भन्ने शस्त्रप्रवर्तकको धारणा रहेको छ, त्यति सुवर्णादि सामग्री सबैले दिन नसक्ने भएकाले लोकमा यो चलन राम्रोसँग नचलेको हुनसक्छ। ब्राह्मणले भनेजति धनराशि दिन सक्ने राजा महाराजाहरू र धनाढ्यहरूले चाहिँ हाम्रै नेपालमा पनि अहिलेसम्म यो चलन चलाइरहेका छन्। प्रेतत्त्व निवृत्तिका विविध कारणमध्ये यो पनि यौटा हो। अतः सामर्थ्य हुनेहरूले यस्तो पायस भोजन गराउनु नै वेश हुन्छ।

दशदानादि दान

मर्ने अवस्थामा दशदान, तिलाद्यष्ट महादान, पञ्चधेनु दान आदि दान गर्नुपर्ने कुरा माथि नै उल्लेख भइसकेको छ। तर सो अवस्थामा उक्त दानहरू गर्न नभ्याइएको वा नमिलेको भए यसै अवस्थामा अर्थात् शय्यादान गरिसकेपछि शय्याकै नजीकमा दशदानादि सबै दान गर्नुपर्ने कुरा श्राद्धविवेकमा स्पष्ट भनिएको छ[३४१] र त्यसै गर्नुपर्ने पनि हुन्छ।

पायसैर्द्विजदाम्पत्यं नानाभरण भूषितम्।
भोजयेत्प्रयतः प्राज्ञो विधिरेषः सनातनः॥ (च.चि.प.ख.,पृ.१६१२)
हाड मिलाइएको पायसलाई लोकमा "काट्टो" भन्छन्। यस्तो पायस ख्वाउनु वा खानुलाई काट्टो ख्वाउनु वा खानु भन्ने गरिन्छ। यस्तो खाने ब्राह्मणलाई काट्टो खाने वा "काट्टे ब्राह्मण" भन्ने चलन छ।

३४१. तिलाद्यष्टमहादानमन्तकाले न चेत्कृतम्।
शय्यासमीपे धृत्वेतद्दानं तस्य प्रदापयेत्। (श्रा.वि.,पृ.६८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शय्यादान एघारौं दिनमा नै गर्नुपर्ने

पौरोहित्य कर्ममा लागेका केही पुरोहितहरूले हिजोआज यजमानलाई एघारौं दिनमा शय्यादान गर्न नलगाई बाह्रौं वा तेह्रौं दिनमा गर्न लगाएको देखिन्छ। यी दिनमा गर्न लगाउनु उनीहरूको ठूलो गल्ती हो, भूल हो र शास्त्रविरुद्ध हो। शय्यादान प्रेततृप्ति, प्रेतत्त्वनिवृत्ति र सपिण्डनाधिकार प्राप्तिका विविध कृत्यमध्येको एक प्रमुख कृत्य हो, जुन विना प्रेतावस्थामा रहेको मृतक पितृपङ्क्तिमा मिल्नै पाउँदैन। अतः मृतकलाई प्रेतावस्थाबाट निवृत्त गराई पितृगणमा पुऱ्याउनका लागि एकादशाहमा नै शय्यादान गर्नु वा गर्न लगाउनु अनिवार्य हुन्छ।

शय्यादान सामर्थ्य हुनेहरूले बाह्रौं, तेह्रौं, छ महिना, वर्ष दिन जहिले जहिले गरिरहे पनि हुन्छ। सक्नेले होस् वा नसक्नेले पनि एघारौं दिनमा चाहिँ आफ्नो गच्छेअनुसारको शय्यादान गर्नै पर्छ। नगर्दा अक्षम्य प्रत्यवाय लाग्ने कुरा शास्त्रप्रवर्तकले ठोकुवा नै गरेका छन्। एघारौं दिनबाहेक अन्य दिनमा शय्यादान नगर्दा दोष लाग्दैन, तर 'अधिकस्याधिकम् फलम्' भनिएको हुँदा गर्न सक्ने जनले गर्दा राम्रै हुन्छ।

एघारौं दिनमा दान गरिएको शय्यामाथि द्विजदम्पतिलाई बसाउनुपर्छ र पूजाआजा गरी तिनैलाई काञ्चनपुरुषदान र कपिलादान पनि दिनुपर्छ। एघारौं दिनबाहेकका अरू दिनमा गरिएको शय्यादानमा शास्त्रले यस्तो व्यवस्था गरेको छैन। शय्यामाथि ब्राह्मण दम्पतिलाई बसाउने र तिनैलाई काञ्चनपुरुष, कपिला आदि उत्कृष्ट दान दिने क्रिया नगरीकन प्रेत प्रेतत्त्वबाट मुक्त भई

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पितृपङ्क्तिमा मिल्नै पाउँदैन। प्रेतत्त्वमा प्राप्त आफ्ना बाबुआमा आदिलाई त्यस्तो दुःखद अवस्थाबाट मुक्त गराई पितृपङ्क्तिमा नमिलाएसम्म पुत्रादिको कर्तव्य नै पूरा हुँदैन। त्यसैले आफ्नो औकातअनुसारको शय्यादान एघारौं दिनमा नै गर्नुपर्छ।

वृषोत्सर्ग

विधिपूर्वक वृष (गोरु) छोड्नुलाई वृषोत्सर्ग भनिन्छ। एकादशाहमा वृषोत्सर्ग गरेन भने प्रेतत्त्व निवृत्ति हुँदैन, साथै प्रेतको उद्धारका निम्ति गरिएका श्राद्धादिक्रिया पनि निष्फल हुन्छन्।[३४२] अतः मृतकले प्रेतत्त्वबाट निवृत्त भई सद्गति (स्वर्गफल) पाउनका लागि पुत्रादि क्रियाकर्ताले वृषोत्सर्ग गरिदिनु अनिवार्य हुन्छ। वृष छोड्दा सर्वाङ्गपूर्ण र सबै लक्षणले युक्त, रोग नभएका अनि एक वर्ष नाघेका चारवटी, दुइटी वा एउटी कोरली बाच्छीका साथमा छोड्नु पर्छ। वृष पनि त्यस्तै सबल, सर्वाङ्ग पुष्ट र सर्वलक्षणसम्पन्न हुनुपर्छ।[३४३] ब्राह्मणादि वर्णका निम्ति क्रमशः पाटल (रातो, सेतो र कैलो मिसिएको), रातो, कैलो र कालो वृष प्रशस्य मानिन्छ।[३४४] पाएसम्म त्यस्तै गर्नुपर्छ। विधिपूर्वक छोडिएका गोरु र गाईलाई 'साँडे साँडी' भन्ने गरिन्छ। यिनलाई बाँध्नु,

---

३४२. एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः।
प्रेतत्त्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्ध शतैरपि ॥ (च.चि.प.ख.,पृ.१६१५)

३४३. चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वेचासम्भवतोऽपि वा।
वत्सः सर्वाङ्ग सम्पूर्णः कन्यका वशिका भवेत्। (च.चि.प.ख.,पृ.१६२७)

३४४. वर्णतस्ताम्र कपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते।
स्निग्धरक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ॥
काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मनः। (श्रा.वि.,पृ.६८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चुट्पिट् गर्नु केही हुँदैन, साथै साँडेलाई जोत्नु, भारी बोकाउनु, साँडीको गहुँत गोबर लिनु र दूध दुहुनु पनि हुँदैन ।[३४५]

वृषोत्सर्गस्थल

जलाशय-नदी-तीर्थ आदिका छेउमा, गाईको गोठमा, चौबाटोमा, चौरमा, बगैंचामा वा जङ्गलमा 'वृषोत्सर्ग' गर्नुपर्छ। घरमा गर्न हुँदैन भन्ने कुरा कालिका पुराणको वचनले देखाएको छ ।[३४६] त्यसो हुँदा वृषोत्सर्गादि एघारौंको काम घरदेखि केही पर उपयुक्त स्थलमा गर्नु राम्रो हुन्छ। हाम्रो चलन पनि प्रायः त्यस्तै नै रहेको देखिन्छ ।

वृषोत्सर्ग गर्न नपर्ने

पति र छोरा भएकी स्त्री उनीहरूकै अगाडि मरेमा वृषोत्सर्ग गर्न पर्दैन, दुहुनी गाईमात्र दान गरे हुन्छ भन्ने कुरा शास्त्रकारहरूले गरेका छन्। त्यसो हुँदा त्यस्ती स्त्री मर्दा त्यसै गर्न पर्ने हुन्छ ।[३४७]

---

३४५. विधारयेन्नतं कश्चिन्न च कश्चन वाहयेत् ।
न दोहयेच्च तां धेनु र्न च कश्चन बन्धयेत् । (ध.सि.,पृ.९३९)

३४६. अरण्ये चत्वरे वापि गोष्ठे वा मोचयेद् वृषम् ।
न गृहे मोचयेद् विद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् । (च.चि.प.ख.,पृ.१६१६)

३४७. पतिपुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।
वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां च दद्यात्पयस्विनीम् । (न.पु. १२।५४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपयुक्त वृष नमिलेमा

शरीर रातो, मुख र पुच्छर पाण्डुर, खुर र सिङ सेतो भएको वा शरीर सेतो, मुख र पुच्छर कालो भएको वा शरीर कालो र मुख पुच्छर सेतो भएको वृषलाई 'नील वृष' भनिन्छ । पाएसम्म यस्तो नील वृष नै छोड्नु पर्छ ।[३४८] नील वृष नपाए ब्राह्मणका निम्ति पाटल वर्णको, क्षत्रियका निम्ति रातो, वैश्यका लागि कैलो र शूद्रका लागि कालो वर्णको वृष प्रशस्त मानिन्छ । यस्तो लक्षणसम्पन्न वृष घाँस-पानी राम्रो खान पाउने फराकिलो ठाउँमा छोड्नु पर्ने विधान रहेको छ । तर वृष र वृष छोड्ने ठाउँ पनि उपयुक्त हुन नसकेमा भने पीठोको, माटोको वा कुशको वृष बनाई हवनादि सबै विधि गरी छोडिदिनुपर्छ भन्ने वचनको उल्लेख निर्णय सिन्धुमा गरिएको छ ।[३४९] तर यो वचनलाई निर्मूल मानिएको छ तापनि छोडिएका साँडेसाँडीका निम्ति उचित चरनको व्यवस्था नहुनु, अर्काको बाली खाइदिनु, अरूले चुटपिट गरी लघार्नु, राम्रो खान नपाई दुब्लाउँदै जानु आदि विभिन्न कारणले गर्दा उनीहरूको समुचित संरक्षण नभई दुर्दशा हुने स्थिति भएमा पीठो, कुश आदिको वृष बनाएर वा वृषको मूल्य दिएर वृषोत्सर्ग कृत्य पूर्ति गर्नु नै अहिलेको समयमा बेश हुने देखिन्छ । धर्मसिन्धुकार काशीनाथ उपाध्यायले पनि

---

[३४८] लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥ (नि.सि.,पृ.७९४)

[३४९] वृषोत्सर्जन बेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।
मृद्भिः पिष्टैश्च दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ।
न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेत् । (नि.सि.,पृ.७९५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केही आचार्यको मतउपस्थान गरी यही कुराको समर्थन गरेका छन् ।[३५०]

शूद्रलाई वृषोत्सर्ग निर्देश

हाम्रो लोकव्यवहारमा शूद्रजातिले वृषोत्सर्ग गर्ने गरेको त्यति पाइँदैन, तर शास्त्रले भने शूद्रका निम्ति कालो वर्णको वृष निर्देश गरेको छ ।[३५१] अतः शूद्रले पनि वृषोत्सर्ग गर्नै पर्ने देखिन्छ । वृष कालो वर्णको नै हुनुपर्छ ।

कर्म नचलेकाको वृषोत्सर्ग

पाँच वर्ष नाघेका तर चूडादिकर्म भने नचलेका केटाकेटी मरेमा सपिण्डीबाहेक वृषोत्सर्गादि सबै क्रिया गर्नुपर्छ, त्यसो भए मृत बालक पुनः त्यसै कुलमा छोरानाति आदिका रूपमा दीर्घायु भई जन्म लिन आउँछ र आफ्नो कुललाई सुख एवं शान्ति दिनुका साथै समस्त पितृहरूलाई पनि तृप्त गर्ने हुन्छ भन्ने कुरा उमाशङ्कर त्रिपाठीले आफ्नो श्राद्ध विमर्शमा गरुड पुराणको वचन उद्धृत गरी लेखेका छन्[३५२], तर व्यवहारमा भने त्यस्तो गर्ने चलन देखिँदैन तापनि अधिकफलको चाहना हुनेहरूले उपयुक्त वृष मिलेमा

---

३५०. केचिद् वृषाभावे मृद्भिः पिष्टै र्वा वृषं कृत्वा होमादिविधिना वृषोत्सर्ग इत्याहुः । (ध.सि.,पृ.९३८)

३५१. "कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मनः" । (श्रा. विमर्श, पृ.६८)

३५२. श्रा. विमर्श, पृ.६९-७० ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र सकेमा वृषोत्सर्ग गरिदिंदा मृतकको कल्याण नै हुने हुन्छ। वृषोत्सर्ग गरिसकेपछि मध्यम षोडशी गर्नुपर्ने हुन्छ।[३५३]

---

३५३. मध्यम षोडशी-

मलिन, मध्यम र उत्तम तीनवटै षोडशी गरी अठ्चालीस पिण्ड नदिएसम्म मृतक प्रेतत्त्ववाट मुक्त हुँदैन र पितृपङ्क्तिमा मिल्न पाउँदैन भन्ने कुरा गरुड पुराणमा लेखिएको छ। +पारस्करगृह्यसूत्र र मनुयाज्ञवल्क्यादि मुख्य स्मृतिमा यसको उल्लेख नै छैन। त्यसैले हुनसक्छ, सवैले यो श्राद्ध गर्ने चलन नगरेको पनि। मान्य सूत्रग्रन्थ र स्मृति ग्रन्थले पनि यसको विधान नगरेकाले वाजसनेयीहरूले यो नगर्दा पनि खास दोष लाग्ने चाहिँ देखिँदैन, तापनि हामीले लघुस्मृति र पुराण प्रतिपादित कुरा पनि छाडेका छैनौं, मान्दै नै आइरहेका छौं। अतः अधिक फल चाहनेहरूले पुराणमा मात्र उल्लिखित भए पनि यो षोडशी गर्नु राम्रो हुन्छ। उत्तम षोडशी गर्दा जसरी सोह्र ब्राह्मण थापेर गरिन्छ, यो पनि त्यसरी नै गर्नुपर्ने हुन्छ। पिण्ड दिंदा क्रमशः विष्णु, शिव, यमादि सोह्र देवविशेषलाई दिनुपर्छ।

= तर यो षोडशी गर्ने प्रामाणिक पद्धति नहुँदा गर्न खोज्नेहरूलाई पनि असजिलो पर्ने हुन्छ। पद्धति नबन्नुमा मुख्य कारण चाहिँ सूत्र र स्मृतिले विधान नगर्नु नै हो।

\+ पितृ पङ्क्ति प्रवेशार्थं कारयेत् षोडश त्रयम्। (ग.पु. १२।६८)
आद्यं शवविशुद्ध्यर्थं कृत्वान्यच्च तु षोडश।
पितृपङ्क्ति विशुद्ध्यर्थं शतार्धेन च योजयेत्॥
शतार्धं श्राद्ध हीनश्च मेलितः पितृभाङ् न हि।
चत्वारिंशद्भिरष्टाभिः श्राद्धैः प्रेतत्त्वनाशनम्॥ (ग.पु. २५।३८-३९)

= प्रथमं विष्णवे दद्यात् द्वितीयं श्री शिवाय च।
याम्याय परिवाराय तृतीयं पिण्डमुत्सृजेत्॥
चतुर्थं सोमराजाय हव्यवाहाय पञ्चमम्।
कव्यवाहाय षष्ठं च दद्यात्कालाय सप्तमम्॥
रुद्राय चाष्टमं दद्यान्नवमं पुरुषाय च।
प्रेताय दशमं चैवैकादशं विष्णवे नमः॥
द्वादशं ब्रह्मणे दद्याद्विष्णवे च त्रयोदशम्।
चतुर्दशं शिवायैव यमाय दशपञ्चकम्॥
दद्यात् तत्पुरुषायैव पिण्डं षोडशकं खग।
मध्यषोडशकं प्राहु रेतत्तत्वविदो जनाः॥ (ग.पु. १२।६०-६४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तम क्रिया

उत्तमषोडशी

सपिण्डी गर्नुभन्दा अगाडि सपिण्डनाधिकार प्राप्तिका निम्ति गरिने षोडश श्राद्धलाई उत्तम षोडशी भनिन्छ। सोह्रवटा श्राद्ध एकै दिनमा एकै पटक गरिने भएकोले नै षोडशी भनिएको हो। सोह्र श्राद्धमा निम्नलिखित श्राद्ध पर्दछन्- (१) आद्यमासिक (२) ऊनमासिक (३) द्वितीयमासिक (४) त्रैपाक्षिक (५) तृतीयमासिक (६) चतुर्थमासिक (७) पञ्चममासिक (८) षष्ठमासिक (९) ऊनषाण्मासिक (१०) सप्तममासिक (११) अष्टममासिक (१२) नवममासिक (१३) दशममासिक (१४) एकादशमासिक (१५) द्वादशमासिक (१६) ऊनाब्दिक श्राद्ध। वर्ष दिनसम्म यी श्राद्ध क्रमशः गरिसकेर मात्र सपिण्डीकरण गर्नुपर्ने हो, तर कलियुगमा बाह्र दिनमा नै सपिण्डी गर्न पनि हुन्छ भन्ने वचन भएकोले हाम्रो व्यवहारमा बाह्रै दिनमा गर्ने चलन छ। बाह्रै दिनमा सपिण्डी गरिने भएकोले सपिण्डी गर्नुभन्दा अगाडि गरिसक्नु पर्ने उक्त सबै श्राद्ध एघारौं दिनमा नै गर्नुपर्छ।[३५४]

---

३५४. (क) द्वादशं प्रतिमासेषु पाक्षिकं च त्रिपाक्षिकम्।
न्यूनषाण्मासिकं पिण्डं दद्यान्न्यूनाब्दिकं तथा॥
उत्तमं षोडशं चैतन्मया ते परिकीर्तितम्।
श्रपयित्वा चरुं तार्क्ष्य कुर्यादेका दशेऽहनि॥ (ग.पु., १२।६५-६६)
(ख) श्राद्धानि षोडशादत्वा नैवकुर्यात्सपिण्डनम्।
श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्। (नि.सि., पृ.७९९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आद्यमासिक श्राद्ध

यो श्राद्धलाई प्रथम मासिक श्राद्ध र महैकोद्दिष्ट श्राद्ध पनि भनिन्छ। धर्मसिन्धु प्रणेताले महैकोद्दिष्ट श्राद्ध आद्यमासिक श्राद्धभन्दा भिन्न हो र यसको अस्तित्त्व पनि भिन्नै छ भन्ने कुरा देखाउन खोजेका छन्, किन्तु शास्त्र केलाएर हेर्दा यी तीनवटै श्राद्ध एकै प्रकृतिका भएकाले यिनीहरूको छुट्टै अस्तित्त्व स्वीकार गरिरहनु पर्ने देखिंदैन। श्राद्ध गर्दा उक्त तीन वटा नाममा जुनसुकै एउटा नाम उच्चारण गर्दा हुने देखिन्छ तापनि लोकमा आद्यमासिक नै भन्ने बढी चलन भएकोले त्यही नाम उच्चारण गरी श्राद्ध गर्नु राम्रो हुन्छ।

'मासादौ मासिकं कार्यम्' भनिएकोले जुनसुकै मासिक श्राद्ध पनि महिनाको सुरुमा नै गरिन्छ, त्यसो हुँदा यो श्राद्ध पनि मृत्यु भएकै दिनमा गर्नुपर्ने हो, तर शोकाकूलताले त्यस दिन यो श्राद्ध गर्न सम्भव नहुने र आशौचले गर्दा प्रतिबन्धित हुने भएकोले पनि हुनसक्छ, योगीश्वर याज्ञवल्क्यले आद्य श्राद्ध एघारौं दिनमा गर्नुपर्छ भनी ठोकुवा नै गरेको, अतः यो श्राद्ध एघारै दिनमा गर्नुपर्छ।[३५५] आद्य श्राद्ध र ऊनमासिकादि अरू पन्ध्रवटा श्राद्ध पनि छुट्टाछुट्टै गर्दा राम्रो हुने हो, तर हाम्रो व्यवहारमा भने आद्यमासिक श्राद्ध छुट्टै गर्ने, सजिलोका निम्ति अरू पन्ध्रवटा चाहिँ तन्त्रेण (एकैपटक) वचन मिलाई गर्ने चलन छ, त्यसो गर्दा पनि शास्त्रविरुद्ध हुँदैन। नित्यानन्द पर्वतीयले आद्यश्राद्ध र नवश्राद्ध तन्त्रेण गर्ने प्रयोग देखाएका छन्, नवश्राद्ध

---

३५५. मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्।
प्रतिसम्वत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ (या. १।२५६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाजसनेयीहरूका लागि नभई शाखेतरहरूका निम्ति भएकोले वाजसनेयीहरूले नवश्राद्ध नगरी आद्यश्राद्ध मात्र गर्दा पुग्छ।

केही आचार्यले आद्यमासिक श्राद्ध र आद्याब्दिक श्राद्ध एघारौं दिनमा तन्त्रेण गर्ने कुरा देखाएका छन्, तर 'आब्दिकं वत्सरे गते' भनिएको हुँदा आद्याब्दिक श्राद्ध एघारौं दिनमा गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सर्वसम्मत छैन। तापनि प्रत्येक मासिक महिनाको सुरुमा र प्रत्येक वार्षिक श्राद्ध वर्षको सुरुमा गर्नुपर्ने विधान रहेकोले आद्याब्दिक श्राद्ध पनि वर्षको सुरु (मरण दिन) मा नै गर्नुपर्ने हो, तर आशौचले गर्दा सो दिन गर्न नमिल्ने हुन्छ, अतः आशौचान्त (एघार दिन) मा गर्नु राम्रो हुन्छ।± विज्ञ पद्धतिकारहरूले पनि एघारौं दिनमा गरिने आद्याब्दिक श्राद्ध प्रयोग लेखेका छन्, तर आद्यमासिक श्राद्धका साथै गर्ने कुरा भने लेखेका छैनन्। त्यसो हुँदा र आद्यमासिक श्राद्ध र आद्याब्दिक श्राद्धको स्वरूपमा पनि केही भिन्नता देखिने हुँदा यी दुवै श्राद्ध तन्त्रेण नगरी अलग-अलग गर्नु नै शास्त्रसम्मत हुन्छ।

उदकुम्भदान

मरण दिनदेखि वर्षदिनसम्म प्रत्येक दिन एक एक सान्नोदक कुम्भदान गर्नुपर्ने हो, तर दिनहुँ गर्न निकै कठिन पर्ने भएकोले शास्त्रप्रयोजकहरूले नै एघारौं दिनमा एकै पटक वर्ष दिनसम्मका सबै कुम्भदान गर्दा पनि हुने कुरा देखाएका छन्। त्यसैले हाम्रो व्यवहारमा पनि प्रायः त्यसै गर्ने चलन छ। एकैचोटि गर्दा मलमास पर्ने वर्ष छ भने ३९० वटा र मलमास नपर्ने भए ३६० वटा अन्नसहितका

± अत्राद्यमासिकमाब्दिकं चैकादशेह्नीति। (नि.सि.,पृ.८०१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदकपूर्ण कुम्भ एकै ठाउँमा राखी सङ्कल्प मिलाई दान गर्नुपर्छ। त्यत्ति नै संख्यामा प्रेतका निम्ति दन्तधावनकाष्ठ र दीप पनि दान गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेकोले सो पनि गर्नैपर्ने हुन्छ।[३५६] उदकुम्भ सक्नेले तामाका बनाई दान गरेको पनि पाइन्छ, नसक्नेहरूले भने माटाका भुड्काबाट वा डुम्री आदिका पातका खोचाबाट पनि काम चलाएको देखिन्छ। आफ्नो शक्तिअनुसार जस्तो सकिन्छ, त्यस्तै गर्नुपर्ने हुन्छ।

छत्रादि दान

छाता, जुत्ता, चमर, पङ्खा, पुस्तक, पाल्की, हात्ती, घोडा, रथ, दासी, रत्न, गाई, आभूषण आदि पनि क्षमताअनुसार एघारौं दिनमा दान गर्नुपर्ने हुन्छ। आफूले जुन-जुन कुरा दान गर्न सकिन्छ, त्यही त्यही कुराको प्रेतले उपभोग गर्न पाउँछ र सुख एवं शान्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने शास्त्रकारहरूको धारणा रहेको छ।[३५७] अतः सक्नेले उक्त सबै र नसक्नेले जति सक्छ, त्यति दान गर्नै पर्छ।

---

३५६. प्रत्यहं दीपकोदयो मार्गे तु विषमे नरैः।
यावत्संवत्सरं वापि प्रेतस्य सुखलिप्सया॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखं दीपं देवागारे द्विजालये।
कुर्याद्याम्यमुखं पित्र्ये अद्भिः संकल्प्य सुस्थिरम्। (ध.सि., पृ.९४८)

३५७. अश्वं रथं गजं धेनुं महिषीं शिविकादिकम्।
शालग्रामं पुस्तकं च कस्तुरीकुङ्कुमादिकम्।
दासीं रत्नं भूषणादि शय्यां छत्रं च चामरम्।
दद्याद्वित्तानुसारेण प्रेतस्तत्तत्सुखं लभेत्॥ (ध.सि.,पृ.९४५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एघारौंमा अर्को आशौच परेमा

एउटा आशौच परी क्रिया चलिरहेको बीचमा अर्को आशौच पर्न गएमा दश दिनसम्मका क्रिया गर्न कुनै रोकतोक हुँदैन, सरासर गर्नुपर्छ। एघारौं दिनको क्रिया गर्ने विषयमा भने शास्त्र प्रवर्तकहरूले निकै छलफल गरेका छन् र आ-आफ्नो मत पनि उपस्थापन गरेका छन्। जसले जस्तो मत राखेता पनि आद्यश्राद्ध चाहिँ एघारै दिनमा गर्नुपर्छ भन्ने मत नै सबल र ग्राह्य पनि देखिन्छ।[३५८] त्यसो हुँदा षोडश श्राद्धमध्येको आद्यमासिक श्राद्ध चाहिँ एघारै दिनमा गर्नुपर्छ, यसमा कुनै शंका छैन। एघार दिनमा गर्नुपर्ने अरू मासिक, उदकुम्भदान, शय्यादान र वृषोत्सर्गादि क्रिया गर्ने कुरामा भने शास्त्रप्रयोजकहरूमा त्यस्तो एक मत रहेको देखिँदैन। 'वैदिक धर्म मूलरूपमा' मा प्रा. शिवराज आचार्यद्वारा पनि अरू मासिकादि गर्न नहुने कुरा देखाइएको छ।[३५९] तापनि एकै प्रकृतिका, एउटै कालमा, एकै पटक, एउटै कर्ताद्वारा गरिने मासिकादि क्रियामा कुनै गर्न हुन्छ, कुनै हुँदैन भन्नु त्यति व्यवहारोपयुक्त नहुने र आद्यमासिकबाहेक अरू मासिक गर्न हुँदैन भन्ने निषेध वचन पनि नपाइने भएको र लोकमा पनि प्रायः एघारौं चाहिँ गर्ने नै चलन भएको बुझिएको र विवाह र मरण कृत्यमा गाउँलेहरूले गर्दै आएको चलन छोड्न हुँदैन भन्ने पारस्करको स्पष्ट मत भएको[३६०] र अन्य धेरै ग्रन्थमा

---

३५८. आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः॥ (मिता., या. १।२५६)

३५९. वै.ध.मू., पृ.२०५।

३६०. ग्रामवचनं च कुर्यु विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्रविशतादितिवचनात्,
तस्मात्तयोर्ग्राममप्रमाणमिति श्रुतेः॥ (पा.गृ.सू. १।८।११-१३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकादशाहमा गरिने कृत्य चाहिँ सबै गर्न हुन्छ भन्ने वचन दिइएकोले[३६१] र आद्यमासिकमात्र गर्दा एकादशाहमा शय्यादानादि क्रियाक्रम[=] नमिल्ने भएकोले पनि एघारौं दिनमा गरिने शय्यादान, वृषोत्सर्ग, मासिकादि सबै क्रिया अर्को आशौच परेकै अवस्था भए पनि गर्न हुने देखिन्छ।

वर्ष दिनभित्र मलमास पर्ने भएमा

मरण शुद्धमासमा भएको छ, तर वर्ष दिनभित्र मलमास पर्छ भने त्यस महिनामा पर्ने मासिक दोहोऱ्याएर गर्नुपर्छ, अर्थात् एउटै मासिक मलमासमा र शुद्धमासमा दुईपटक गर्नुपर्ने हुन जान्छ। यसरी दुई पटक गर्दा वर्ष दिनसम्म सत्रवटा मासिक हुन्छन्। एघारौं दिनमा षोडशी श्राद्ध गर्दा पनि सत्रवटा नै गर्नुपर्छ।

सपिण्डीकरण काल

सपिण्डीकरण भनेको प्रेतावस्थामा रहेको मृतकलाई पितृको पङ्क्तिमा मिलाउनु हो। पितृपङ्क्तिमा मिलाउँदा

---

३६१. एकादशाहे आशौचान्तरेपि वृषोत्सर्गमासिकशय्यादि दद्यादेवेत्युत्युक्तं क्रियानिवन्धे स्मृत्यन्तरे-
सूतके मृतके चैव द्वितीयं सूतकं यदि।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत वृषोत्सर्गं तथैव च॥
नहन्यात्सूतके कर्म द्वादशैकादशाहिकम्। (नि.सि., पृ.७९५)
शुद्धो वा यदि वाशुद्धः कुर्यादेवाविचारयन्॥ (क.का.प्र., पृ.४२३)

= क्रियाक्रम-
आदौ च दम्पती पूज्यौ शय्या देया ततः परम्।
पश्चाच्च कपिला देया उदकुम्भास्तथैव च॥
वृषोत्सर्ग स्ततः कार्यः पश्चादेकादशाहिकम्। (अ.क.दी., पृ.४१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेतपिण्डलाई[±] सुनका, चाँदीका वा कुशका टुक्राले तीन भाग गरी काट्नु पर्छ र काटिएका ती भागलाई पितृत्वमा प्राप्त भइसकेका पितामहादि तीन पुस्तालाई दिएको तीन पिण्डमा लगी क्रमशः मन्त्रपूर्वक जोड्नु पर्छ ।[३६२]

सपिण्डीकरण कसैले बाह्र दिन र वर्ष दिन दुई काल, कसैले बाह्र दिन, पैंतालीस दिन र वर्ष दिन तीन वटा काल, कसैले बाह्र दिन, पैंतालीस दिन, ६ महिना र वर्ष दिन चारवटा काल देखाएका छन् भने कसैले आठवटा काल पनि देखाएका छन् । जसले जति काल देखाए तापनि मुख्य काल चाहिँ सबैले वर्ष दिनलाई नै मानेका छन् । वर्षदिनमा सपिण्डी गर्दा क्रियापुत्रीले बाह्र दिनसम्म जसरी एक छाक शुद्ध चीज खाई, कसैलाई नछोई, वस्त्र नलगाई अलग्गै ज्यादै कठिनसँग बस्नुपर्छ । त्यसरी नै उसले वर्ष दिनसम्म बस्नुपर्ने हुन्छ । कलियुगका मानिसको आयुको ठेगान नहुने, शरीर अस्थिर र व्याधिग्रस्त हुने आदि कारणले गर्दा उनीहरूले वर्ष दिनसम्म त्यस्तो अति कठोर नियम पालन गरेर बस्न नसक्ने देखी शास्त्रप्रवर्तकहरूले बाह्रै दिनमा सपिण्डी गर्ने व्यवस्था दिएका छन् । तदनुरूप हामीले त्यसै दिन गर्ने गरेका हौं र सबै वर्णको निम्ति त्यही दिन नै शास्त्रसम्मत छ ।[३६३]

± प्रेतपिण्ड बाह्र अङ्गुल लामो हुनुपर्छ । (नि.सि., पृ.५९७)

३६२. प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा सुवर्णस्य शलाकया ।
पितामहादि पिण्डेषु मेलयेत्तं पृथक् पृथक् ॥ (ग.पु. १३।३९)

३६३. द्वादशाहे त्रिपक्षे वा षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।
सपिण्डीकरणं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
चतुर्णामेव वर्णानां द्वादशाहे सपिण्डनम् ।
अनित्यात्कलिधर्माणां पुसां चैवायुषः क्षयात् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपिण्डनाधिकारी

बाबुआमाको दशाहादिक्रिया र सपिण्डीकरण पनि जेठो छोरो भएसम्म उसैले नै गर्नुपर्छ। जेठाको अनुपस्थितिमा दश दिनसम्मको क्रिया जेठोपछिका जेठाले (माइला आदिले) गरेता पनि सपिण्डी गर्ने दिन जेठो उपस्थित हुनसक्छ भने उसैले गर्नुपर्छ, माइला आदि दशाह क्रिया गर्नेले गर्न हुँदैन। जेठो छोरो पातित्यादि दोषदूषित छ वा परदेश गएको छ वा रोगादि विविध कारणले गर्दा क्रिया गर्ने नसक्ने अवस्थामा छ भने मात्र ऊपछिका जेठा अर्थात् माइला आदि अरू छोराको अधिकार हुन्छ। हाम्रै नेपालका कति ठाउँमा बाबुको क्रिया जेठोले र आमाको क्रिया चाहिँ कान्छो छोराले गरेको पनि पाइयो तर त्यसो गर्नु भूल हो र शास्त्रको मर्म नबुझ्नु पनि हो। सामान्य परिस्थितिमा बाबु-आमा दुवैको मरण दिनदेखि वर्ष दिन (बरखी श्राद्ध) सम्मका सबै क्रिया जेठोले नै गर्नुपर्छ। अरू भाइले एकै ठाउँमा बसी जेठोलाई सघाउने काममात्र गर्नुपर्छ। दाजुभाइमा परस्परमा विरोध छ र एकै ठाउँमा बसी क्रिया गर्ने स्थिति छैन भने तापनि वर्ष दिनसम्मको क्रिया एकै ठाउँमा एक भाइ (जेठो भाइ) मात्र कर्ता भई गर्नुपर्छ, छुट्टाछुट्टै गर्न पाइँदैन।

परदेश गएको कोही भाइ आमाबाबुको आशौचको बीचमा आइपुग्यो भने ऊ दाजुभाइसँग सम्मिलित भई क्रियामा बस्न सक्छ। दश दिन बितिसकेपछि आइपुग्यो र आशौच बारेको छैन भने उसले आशौचीको नियमानुसार पूरै बार्नुपर्छ। जेठो परदेश वा अन्यत्र कतै गएको छ र बाबुआमाको सपिण्डीसम्मका क्रिया अरू भाइबाट समाप्त

अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते। (ग.पु. १३।२८-३०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भइसकेपछि आइपुग्छ भने उसले आइपुगेकै दिन वा भोलिपल्टदेखि क्षौर गरी क्षेत्रोपवास बसी आशौच बार्न सुरु गर्नुपर्छ। दश दिनसम्म प्रेतशब्दको उच्चारण नगरी पुनः सपिण्डी भने गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको देखिन्छ, लोकमा भने यसरी दोहोऱ्याएर सपिण्डी गर्ने चलन त्यति देखिँदैन। तथापि एक वर्षभित्र आइपुगेमा सपिण्डी दोहोऱ्याउनै पर्ने धारणा धर्मसिन्धुको र अन्य ग्रन्थको पनि रहेको छ।[३६४]

पिण्डसंयोजन

पिताको मृत्युमा पिण्डसंयोजन (सपिण्डी) गर्दा पितालाई दिएको पिण्ड पितामह, प्रपितामह र वृद्धप्रपितामह तीन पुस्तालाई दिएको पिण्डका साथ संयोजन (जोड्ने काम) गर्नुपर्छ। त्यस्तै माताको मृत्युमा मातालाई दिएको पिण्ड पितामही, प्रपितामही र वृद्धप्रपितामहीका साथ जोड्नु

---

३६४. (क) ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ (मनु: ९।१०६)
(ख) सपिण्डने तु कनिष्ठानां नैवाधिकारः, ज्येष्ठस्यैवाधिकारः। (नि.सि., पृ. ८१०)
(ग) विदेशस्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम्-
यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु।
तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥ (नि.सि., पृ.८१२)
(घ) तत्र यदा ज्येष्ठासन्निधौ कनिष्ठो दाहादिकं करोति
तदा षोडशश्राद्धान्तमेव कुर्यान्न सपिण्डीकरणम्।
वर्षपर्यन्तं ज्येष्ठ प्रतीक्षां कुर्यात्। तन्मध्ये ज्ञाते ज्येष्ठेनैव कार्यम्।
नो चेद् वर्षान्ते कनिष्ठेनापिकार्यम्। वर्षात् प्राक् .... कनिष्ठेन कृतमपि ज्येष्ठपुत्रेण पुनः कार्यम्। (ध.सि., पृ.७२७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पर्ने हुन्छ ।[३६५] पिताको सपिण्डी पितामहादि तीन पुस्ताका पितृहरूका साथ गर्नुपर्नेमा पितामह जीवित छन् भने प्रपितामहादि तीन पुस्ताका साथ र प्रपितामह पनि जीवितै भए त्यसभन्दा माथिका तीन पुरुषका साथ सपिण्डी गर्नुपर्छ। पितामहको मृत्यु भएको छ, प्रपितामह चाहिँ जीवित छन् भने त्यस्तो स्थितिमा पिताको सपिण्डी गर्नु पर्दा पितामह एक पुस्ताका साथ मात्र गर्नुपर्छ। प्रपितामह जीवित हुँदा वृद्धप्रपितामह र अतिवृद्धप्रपितामहमा फड्केर गई सपिण्डी गर्न पाइँदैन। मरणक्रम नमिली तीन पुरुषमा सपिण्डी जोड्न पाइएन भने एक पुरुषमा मात्र जोड्दा पनि मृतक प्रेतत्त्वबाट मुक्त भई पितृत्वमा प्राप्त हुन्छ। निर्णयसिन्धुमा उद्धृत सुमन्तुको वचनले यही कुराको पुष्टि गरेको छ।[३६६] स्त्री जातिको मरणमा पनि यस्तो भएको खण्डमा यही नै नियमअनुसार सपिण्डी गर्नुपर्छ। मरण क्रम नमिलेको कारण लोग्नेमान्छेको पितृपितामहादिमा र स्वास्नीमान्छेको मातृपितामह्यादिमा सपिण्डी जोड्न पाइएन भने पुरुष जातिको विष्णुमा र स्त्री जातिको लक्ष्मीमा जोड्नुपर्ने कुराको उल्लेख श्राद्धविमर्शमा देखिन्छ।[३६७] लोकमा

---

३६५. मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत् सुतैः ।
पितामह्याः सहैवास्याः सपिण्डीकरण क्रिया ॥
पितामही-प्रपितामही-वृद्धप्रपितामहीभिः सहेत्यर्थः। (च.चि.प.ख., पृ. १६५१)

३६६. त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।
पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ (नि.सि., पृ.८१३)

३६७. (क) श्रृणु ताक्ष्र्य महाबाहो सपिण्डीकरणं तथा ।
मम पत्नी महालक्ष्मी सेव्या स्यान्मेलने ध्रुवम् ॥ (श्रा.विमर्श, पृ.७५)
(ख) मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
....

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि प्रायः त्यसै गरेको पाइन्छ, तर त्यसरी विष्णु र लक्ष्मीमा सपिण्डी जोड्ने विधान भने हामीले पूर्ण आधारका रूपमा मान्ने गरेका सूत्रग्रन्थ र स्मृति ग्रन्थले पनि गरेका छैनन् ।

तल्ला जातिको सपिण्डी

ब्राह्मणको अपेक्षा क्षत्रिय, क्षत्रियको अपेक्षा वैश्य र वैश्यको अपेक्षा शूद्र तल्ला जातिमा गनिन्छन् । तल्ला जातका कन्या माथिल्ला जातका पुरुषले विवाह गर्नु कलियुगमा सर्वथा निषिद्ध छ,[३६८] तापनि कुनै माथिल्ला जातिका द्विज पुरुषले तल्ला द्विज जातिकै शुद्ध कन्या वैदिक विधिपूर्वक विवाह गरिहालेछ भने त्यस स्त्रीको र त्यसबाट जन्मेका छोराको पनि सपिण्डी पतिकुलकै पितृका साथ गर्न सकिने हुन्छ । द्विज पुरुषले शूद्रकन्या विवाह गरेमा भने पतिकुलका साथ गर्दा त्यो कुल नै शूद्रतामा प्राप्त हुने हुँदा मातृकुलका पितृका साथ गर्नुपर्ने विधान छ ।[३६९] सवर्णकै कन्या पनि आसुर, गान्धर्व, राक्षस र पैशाच विधिले विवाह गरेको रहेछ भने त्यस स्त्रीको सपिण्डी पनि मातृ कुलकै साथ गर्नुपर्ने शास्त्रीय निर्णय रहेको देखिन्छ ।[३७०] यस

यद् वा मयि महालक्ष्म्या तयोः पिण्डं च मेलयेत् ॥ (ग.पु. १३।४१-४३)

३६८. कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

....

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ (विद्वन्मनोहरा,प.स्मृ. १।३३)

३६९. ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या योजनीया स्वभर्तृभिः ।
शूद्रा स्वमातृभिर्योज्या सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ (शु.च.,ष.शी.२९)

३७०. (क) गान्धर्वासुर-राक्षस-पैशाचानामन्यतमेन तु परिणीताया मातामहकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्तव्यम् । (च.चि.प.ख.,पृ.१६५५)
(ख) (मिता., या.स्मृ. १।२५४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतिरिक्त माथिल्लो जातका पुरुषले तल्ला जातका कन्या वैदिक विधि नगरीकन किनेर, परस्परको मेलमिलापबाट, बलजफ्ती हरण गरेर वा अनेक छलकपट गरी ल्याए भने त्यस्ता स्त्रीको र तिनीहरूबाट जन्मेका सन्तानको पनि सपिण्डी कसैसँग पनि गर्न मिल्दैन। तिनका छोरा रहेछन् भने उनीहरूले आफ्नो कर्तव्यपूर्तिका निम्ति दशाह आशौच बार्ने, सपिण्डीबाहेकका क्रिया गर्ने र दान प्रदान गर्ने काम चाहिँ अवश्य गर्नुपर्छ।

पददान

सपिण्डी गरिसकेपछि बाह्रौं वा तेह्रौं दिनमा गरिने निम्नलिखित पदार्थहरूको दानलाई 'पददान' भनिन्छ। पददानमा छाता, जुत्ता, वस्त्र, औंठी, कमण्डलु, आसनी, पञ्चपात्र, ताम्रपात्र, लठ्ठी, आमान्न, भोज्य वस्तु, द्रव्य र यज्ञोपवीत तेह्र पदार्थ पर्छन्। गृह्यसूत्रकार पारस्कर र मनु याज्ञवल्क्यादि मुख्य स्मृतिकारले पनि पददानको कुरा लेखेका छैनन्। नेपालमा चलेका अन्त्यपद्धतिहरूमा पनि यसको उल्लेख छैन। यो दान गर्ने कुरा पुराणले मात्र प्रतिपादन गरेको देखिन्छ, त्यसो हुँदा वाजसनेयीहरूले नगर्दा पनि खास दोष लाग्ने चाहिँ देखिंदैन तापनि अधिक फलको चाहना हुनेहरूले गर्नु नै राम्रो हुन्छ र व्यवहारमा गर्ने चलन पनि छ। गरुडपुराणमा र अन्त्यकर्म दीपकमा पनि उक्त तेह्र पदार्थको एकपद मानिएको छ। सक्ने मान्छेले त्यस्ता तेह्र पदार्थ मिलाइएका तेह्रवटा नै पददान गर्ने, नसक्नेले तीनवटा, तीनवटा पनि नसकेमा एउटा पद चाहिं गर्ने पर्ने हुन्छ। एउटा पदभित्रका पदार्थ तेह्र जनालाई दिएको पनि पाइयो, तर त्यसो गर्नु भूल हो। माथि दिइएका छाता जुत्ता

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वस्त्र औंठी आदि तेह्र पदार्थ मिलेको एउटा पद एकै जनालाई दिनुपर्छ।[३७१]

सेतो वस्त्र लगाउने र शय्यादान गर्ने

क्रियाकर्ताले सपिण्डीसम्मको क्रिया गर्दा लगाएको वस्त्र सपिण्डी गरिसकेपछि त्याग गर्नुपर्छ र अर्को नयाँ सेतो वस्त्र लगाउनुपर्छ। सेतो वस्त्र पितृका निम्ति सुखकर हुन्छ, त्यसैले बाबु-आमा आदि मृतकको हित चाहने पुत्रादि क्रियाकर्ताले वर्षदिनसम्म नै सेतो वस्त्र लगाउनुपर्ने हुन्छ। सपिण्डीकरणपछि श्वेत वस्त्रधारण गरी शय्यादान पनि गर्नुपर्छ भन्ने वचन भएकोले सकेमा गर्नु नै राम्रो हुन्छ।[३७२] कसै कसैले एघारौंमा गर्नुका साथै बाह्रौं र तेह्रौं दिनमा पनि शय्यादान गरेको पाइन्छ। सामर्थ्य हुनेहरूले तीनै दिन गर्नु अति उत्तम मानिन्छ।

पुनः पाथेयश्राद्ध

सपिण्डी गरिसकेपछि त्यसै दिनमा वा तेह्र दिनमा प्रेतलोकबाट पितृलोकमा जाँदा बाटामा मृतकलाई भोक तीर्खा आदिबाट बाधा नहोस्, सुख प्राप्ति होस् भन्ने उद्देश्यले यो श्राद्ध गर्ने गरिन्छ र गर्नुपर्छ पनि।

---

३७१. छत्रोपानहवस्त्राणि........। प्रदद्याद् द्वादशेऽहनि ॥ (ग.पु. १३।८३-८५)

३७२. एवं सपिण्डनं कृत्वा क्रियावस्त्राणि सन्त्यजेत्।
शुक्लाम्वरधरो भूत्वा शय्यादानं प्रदापयेत् ॥ (अ.क.दी., पृ.९३, टि.२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुद्ध शान्ति

पारस्करगृह्यसूत्रमा र प्रमुख स्मृतिहरूमा पनि शुद्ध शान्तिको विधान देखिँदैन तापनि आश्वलायनादि गृह्यसूत्रकारले र अन्य धेरै निबन्धकारहरूले पनि त्रयोदशाहमा विनायक पूजा, स्वस्तिवाचनादि गरी शान्ति गर्ने कुरा गरेका छन्। अग्नि स्थापना गरी हवन गर्ने कुराको उल्लेख चाहिँ त्यति पाइँदैन तापनि हाम्रो नेपालमा हवन गर्ने चलन पनि छ। अग्निस्थापना गरी हवनका साथ गर्नु नै बेस हुन्छ। कर्मकाण्ड प्रदीपमा पनि मङ्गलाभ्युदयको निम्ति विनायकपूजा, स्वस्तिवाचन, यमपूजा, जपपाठ, अभिषेक आदि विभिन्न कार्य गरी शान्ति गर्नुपर्ने कुरा लेखिएको छ र व्यवहारमा पनि त्यस्तै नै गर्ने गरिएको छ[३७३] र गर्दै जानुपर्ने पनि हुन्छ।

मासिक श्राद्ध

एक वर्षसम्मका प्रत्येक महिनाका मृतपक्ष र तिथिमा मासिक श्राद्ध गरी वर्ष दिन पुगेपछि सपिण्डी गर्ने मुख्य पक्ष रहेको भए तापनि कलियुगमा बाह्रौं दिनमा पनि गर्न सकिने शास्त्रीय व्यवस्था भएको हुँदा त्यसै दिन गर्ने गरिएको हो। बाह्रौं दिनमा सपिण्डी गर्ने चलन भएको हुँदा सपिण्डी गर्नुभन्दा अगाडि गरिसक्नु पर्ने आद्यमासिकादि सोह्र मासिक (मलमास पर्ने वर्ष भए सत्र मासिक) श्राद्ध एकादशाहमा नै गरिन्छन्। तथापि आद्यमासिकबाहेक अरू पन्ध्र मासिक चाहिँ पुनः दोहोऱ्याई प्रत्येक महिनाको आ-आफ्नै दिनमा

---

३७३. (क) क.का.प्र., पृ.४३१
(ख) नि.सि., पृ.७०२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ। दोहोऱ्याइएका मासिकमा पिण्ड चाहिँ दिनु पर्दैन। प्रत्येक मासिकमा सान्नोदक कुम्भदान भने गर्नुपर्छ। वर्षदिनसम्मका प्रत्येक दिन गरिने सान्नोदक कुम्भदान चाहिँ एघारै दिनमा गरिन्छन्। प्रत्येक महिनामा गर्नुपर्ने भनिएका सान्नोदक कुम्भदान चाहिँ मासिक श्राद्धका दिन गरिन्छ।[३७४]

मलमासमा ऊनमासिक गर्न नपर्ने

मृत्यु शुद्ध मासमा भएको भएता पनि ऊन र द्वितीय मासिक गर्नुपर्ने तिथि वा दिन चाहिँ मलमासमा पर्ने भयो भने तापनि सो दिनमा उक्त मासिक नगरी मलमासनिमित्तक मासिक मात्र गर्नुपर्छ। ऊन र द्वितीय मासिक चाहिँ मलमासनिमित्तक मासिक गरेको एक महिनापछि आउने शुद्ध मासको पक्ष मिल्ने आफ्नै तिथिमा गर्नुपर्छ।

मलमासमा मर्नेको मासिक र वार्षिक श्राद्ध

मलमास पर्ने महिनाको सुरुमा आउने औंसीको घडीपला सकिएपछि प्रतिपदाको घडी सुरु भएपछि त्यसै घडीदेखि मलमास सुरु हुन्छ र सुरु भएको एक महिनापछि आउने औंसीको अन्तिम घडीपलासम्म रहन्छ। त्यस अवधिभित्र मर्ने मान्छेलाई मलमासमा मरेको मानिन्छ। मलमासमा मर्नेको आद्यमासिक एघारौं दिनमा र दोस्रो शुद्ध महिनाको मृतपक्षको मृत तिथिमा समेत गरी दुई पटक गर्नुपर्छ। ऊन मासिक पछिल्लो पटक आद्य मासिक गरेको

---

३७४. या.स्मृ. १।२५५-२५६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एक महिना नपुग्दै गर्नुपर्छ। द्वितीय मासिक दोस्रो महिना पूरा भएपछि तेस्रो महिनाको सुरुको मृतपक्षको मृत तिथिमा र त्रैपाक्षिक मासिक द्वितीय मासिक गरेको पन्ध्र दिनमा आउने मृत (लगभग पचहत्तर दिनमा) तिथिमा गर्नुपर्छ। अरू बाँकी मासिक आ-आफ्नो कालमा गरिन्छन्।[३७५] मलमासमा मर्नेको मासिक र वार्षिक श्राद्ध गर्नुपर्ने दिन उदाहरणका निम्ति तल दिइन्छन्-

मलमास वैशाख, जेठ, असार, साउन आदि धेरै महिनामा पर्न सक्छ। कुनै वर्ष वैशाखमा पर्छ भने कुनैमा जेठ, कुनैमा असार र कुनैमा साउन महिनामा पनि पर्न सक्छ। जुन महिनामा परे तापनि मासिक र वार्षिक श्राद्ध गर्नका लागि नियम एउटै हुन्छ। यहाँ आषाढ महिनामा परेको मलमासमा मर्नेको मासिक र वार्षिक श्राद्ध कुन-कुन दिनमा गर्नुपर्छ भन्ने कुराको निर्णय स्पष्टरूपमा तल दिइएको छ। मासिक तिथिअनुसार गर्नुपर्ने भएको हुँदा तिथि घटबढ भएमा तल दिइएको दिन सङ्ख्यामा पनि एक दुई दिन घटी-बढी हुन सक्छ।

उदाहरण

अधिकाषाढ शुक्ल एकादशीमा मर्नेको	**अधिकाषाढ कृष्ण पञ्चमीमा मर्नेको**
१. एकादशाहमा आद्यमासिक (११ दिन)	एकादशाहमा आद्यमासिक (११ दिन)
२. शुद्धाषाढ शुक्ल एकादशीमा पुनः आद्यमासिक (३० दिन)	श्रावणकृष्ण पञ्चमीमा पुनः आद्यमासिक (३० दिन)
३. श्रावण शुक्ल एकादशी नपुग्दै	भाद्रकृष्ण पञ्चमी नपुग्दै

[३७५] पु.चि., पृ.१५-१८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊनमासिक (५९ दिन)	ऊनमासिक (५९ दिन)
४. श्रावण शुक्ल एकादशीमा द्वितीय मासिक (६० दिन)	भाद्रकृष्ण पञ्चमीमा द्वितीय मासिक (६० दिन)
५. भाद्र कृष्ण एकादशीमा त्रैपाक्षिक मासिक (७५ दिन)	भाद्रशुक्ल पञ्चमीमा त्रैपाक्षिक मासिक (७५ दिन)
६. भाद्र शुक्ल एकादशीमा तृतीय मासिक (९० दिन)	आश्विन कृष्ण पञ्चमीमा तृतीय मासिक (९० दिन)
७. आश्विन शु.ए.मा चतुर्थ मा. (१२० दिन)	कार्तिक कृ.प. मा चतुर्थ मा. (१२० दिन)
८. कार्तिक शु.ए.मा पञ्चम मा. (१५० दिन)	मार्ग कृ.प. मा पञ्चम मा. (१५० दिन)
९. मार्ग शु.ए.मा षष्ठ मा. (१८० दिन)	पौष कृ.प. मा षष्ठ मा. (१८० दिन)
१०. पौष शु.ए.मा एकादशी नपुग्दै ऊनषाण्मासिक (२०९ दिन)	माघकृष्ण पञ्चमी नपुग्दै ऊनषाण्मासिक (२०९ दिन)
११. पौष शु. एकादशीमा सप्तम मा. (२१० दिन)	माघकृष्ण पञ्चमीमा सप्तम मासिक (२१० दिन)
१२. माघ शु.ए. मा अष्टम मा. (२४० दिन)	फाल्गुन कृ.प.मा अष्टम मा. (२४० दिन)
१३. फाल्गुन शु.ए. मा नवम मा. (२७० दिन)	चैत्र कृ.प. मा नवम मा. (२७० दिन)
१४. चैत्र शु.ए. दशम मा. (३०० दिन)	वैशाख कृ.प. दशम मा. (३०० दिन)
१५. वैशाख शु.ए. मा एकादश मा. (३३० दिन)	ज्येष्ठ कृ.प.मा एकादश मा. (३३० दिन)
१६. ज्येष्ठ शु.ए.मा द्वादश मा. (३६० दिन)	आषाढ कृ.प. मा द्वादश मा. (३६० दिन)
१७. आषाढ शु. एकादशी नपुग्दै	श्रावण कृष्ण पञ्चमी नपुग्दै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊनाब्दिक श्राद्ध (३८९ दिन)	ऊनाब्दिक मासिक श्राद्ध (३८९ दिन)
१८. आषाढ शु. एकादशी मा वरखी (वार्षिक) श्राद्ध (३९० दिन)	श्रावण कृष्णपञ्चमीमा वरखी (वार्षिक) श्राद्ध (३९० दिन)

मलमास नपर्ने वर्ष चान्द्रमानअनुसार चैत्र शुक्लबाट वर्षारम्भ हुन्छ। अमान्तमासलाई मुख्य र पूर्णान्त मासलाई गौण मान्ने हाम्रो परम्परा रहेकोले नेपालमा प्रचलित पञ्चाङ्गहरूमा पनि चैत्रशुक्लबाट नै वर्षारम्भ देखाइएको हुन्छ, अर्थात् पञ्चाङ्गको पहिलो पेजमा चैत्र शुक्ल नै लेखिन्छ। मलमास पर्ने वर्षमा भने त्यस्तो नभई वैशाख कृष्णपक्षबाट वर्षारम्भ भएको हुन्छ। अर्थात् पञ्चाङ्गको प्रारम्भमा वैशाख कृष्ण लेखिन्छ। मलमास चान्द्रमानअनुसार पर्ने हुन्छ। मलमास परेको महिनामा सामान्यतया साठी तिथि (साठी दिन) हुन्छन्। साठी तिथिमा क्रमशः शुद्ध कृष्ण, अधिक शुक्ल, अधिक कृष्ण र शुद्ध शुक्ल यी चार पक्ष हुन्छन्। अधिक शुक्ल अगाडि आई पछाडि मात्र शुद्ध शुक्लपक्ष आउने भएको हुँदा अधिक शुक्लको कुनै पनि तिथिमा मर्ने मान्छेको दोस्रो पटक गरिने आद्य मासिक त्यसै महिनाको शुद्ध शुक्लको मृत तिथिमा गर्न पाइन्छ। माथिको उदाहरणमा यही देखाइएको छ। दोस्रो पटक आद्यमासिक गरिने पक्षको तिथि नै मृत तिथि मानिने भएको हुँदा वार्षिक श्राद्धको महिना, पक्ष र तिथि पनि त्यही हुन्छ। उदाहरणमा पनि यही कुरा देखाइएको छ- अधिकाषाढ शुक्ल एकादशीमा मर्नेको आगामी वार्षिक श्राद्ध पनि आषाढ शुक्ल एकादशीमा नै गर्न पाइन्छ। अधिक आषाढ कृष्णमा मर्नेको भने त्यस्तो हुँदैन अर्थात् आगामी वर्ष आषाढ कृष्णमा नै वार्षिक श्राद्ध

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्न पाइँदैन, पहिला अधिक कृष्ण आई पछि शुद्ध कृष्ण नआउने भएकोले। त्यस्तै दोस्रो पटक गरिने आद्यमासिक श्राद्ध पनि शुद्धाषाढ कृष्णमा गर्न नपाई श्रावण कृष्णमा गर्नुपर्ने हुन्छ, माथि दिइएको उदाहरणमा पनि त्यही देखाइएको छ। दोस्रो आद्यमासिक जुन महिनाको जुन पक्षको जुन तिथिमा गरिन्छ मृत तिथि त्यही मान्नुपर्ने भएकोले श्राद्ध पनि त्यही महिना र पक्षको त्यही तिथिमा गर्नुपर्छ। माथिको उदाहरणमा त्यही कुरा देखाइएको छ- अधिकाषाढ कृष्ण पञ्चमीमा मर्नेको वार्षिक श्राद्ध आउने वर्षको श्रावण कृष्ण पञ्चमीमा गर्नुपर्ने हुन्छ। मलमासका अन्य तिथिमा मर्नेहरूको पनि वार्षिक गर्दा यस्तै हुन्छ।

बरखी बार्ने

बाबु आमा र पतिको मरण हुँदा बाह्रै दिनमा सपिण्डी गरे तापनि प्रेतत्त्व निवृत्ति चाहिँ एकवर्ष नपुगेसम्म हुँदैन भन्ने शास्त्रीय धारणा रहेकोले पुत्र र पत्नी वर्षदिनसम्म निश्चय नै प्रेताक्रान्त हुन्छन्। त्यसैले गर्दा अशुद्ध पनि हुन्छन्। त्यस्तो अवस्थामा मृतक (प्रेत) आफ्ना छोरा र पत्नीको पवित्र शरीर शुद्ध आहार शुद्ध सफेद पहिरनादिबाट सुख एवं शान्तिको पूर्ण अनुभूति गर्दछ। त्यसैले हविष्यान्न भोजन, शुद्ध सेतो वस्त्र धारण±, शुद्ध भुइँमा र राडी आदि शुद्ध सेतो वस्त्रादिमा शयन, पवित्र जलपान आदि शास्त्रले

± पुत्र र पत्नीलाई वर्षदिनसम्म प्रेतले छोड्दैन, उनीहरूले गरेको मासिक र उदकुम्भदानादि क्रियाद्वारा प्रेतत्त्वबाट मुक्ति पाउने आशामा उनीहरूको वरिपरि घुमिरहन्छ, उनीहरूले गरेको काम, खाएको अन्नादि र लगाएको वस्त्र हेरी नै रहन्छ। रातो, कालो, छिरबिरे आदि रङ्गीचङ्गी वस्त्र लगाएको देखेमा प्रेत ज्यादै भयभीत हुन्छ र दुःखानुभूति गर्छ। त्यसैले प्रेतको सुख, शान्ति एवं सद्गति र आफ्नो कर्तव्य पूर्तिका लागि पनि चोखो खानु र शुद्ध सेतो एकसरो वस्त्र लगाउनु भनिएको हो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनेबमोजिम नियम पालन गरी बस्नुपर्छ। यसरी बस्नुलाई नै बरखी बार्ने भनिन्छ।

ऊनमासिक जुराएर मात्र गर्नुपर्ने

तेह्र दिन बितेपछि महिना दिनको मासिक नगर्दै गरिने मासिकलाई ऊनमासिक भनिन्छ। यो मासिक जुराएर मात्र गर्नुपर्ने शास्त्रीय व्यवस्था छ। कसैले ऊनषाण्मासिक र ऊनाब्दिक पनि जुराउने गरेको पाइन्छ। जुराएर गर्दा राम्रो पनि हुन्छ। जुराउँदा त्रिपुष्कर र द्विपुष्कर योग, परेवा, षष्ठी, एकादशी, चतुर्दशी र औंसी तिथि, शुक्रवार र कृत्तिका नक्षत्र पार्न हुँदैन।[±]

मासिक काल

मासिक श्राद्धलाई एकोद्दिष्ट नै मानिन्छ। एकोद्दिष्ट श्राद्धको मुख्य काल मध्याह्न हो तापनि सो काल प्राप्त हुन नसकेमा निषेध नगरिएको सङ्गव कालमा पनि एकोद्दिष्ट श्राद्ध गर्न सकिने शास्त्रीय व्यवस्था रहेको पाइन्छ।[३७६] मासिकमा पिण्ड दिइँदैन, सिधा र सान्नोदक कुम्भदानमात्र गरिन्छ। त्यसो हुँदा मासिक श्राद्धलाई आम श्राद्धजस्तै पनि मानिएको छ। आमश्राद्ध पूर्वाह्नमा गर्नुपर्ने हुन्छ।[३७७] त्यसो हुँदा मासिक पनि पूर्वाह्नमा नै गर्दा हुने देखिन्छ। पूर्वाह्नमा

± द्विपुष्करे च नन्दासु ह्यमायां च भृगोर्दिने।
चतुर्दश्यां च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे॥ (नि.सि.,पृ.८०१)

३७६. यदा तु प्रशस्तमध्याह्नादिकालालाभ एकोद्दिष्टादौ न भवति तदाऽ निषिद्धसङ्गवाद्दिकालेषु एकोद्दिष्टादिकं कर्तव्यमिति। (श्रा.वि.,पृ.३८)

३७७. आमश्राद्धं द्विजैः पूर्वाह्ने कार्यम्। (ध.सि., पृ.८२७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नै भनेर यहाँ सङ्गवकाललाई लिनुपर्छ। सङ्गवकाल प्रातः काल बितेपछि सुरु हुन्छ। दिनमानलाई पाँच भाग लगाउँदा प्राप्त काल सामान्यतया ६ घडीको हुन्छ। अतः ६ घडी दिन बितेपछिको दोस्रो ६ घडीको सङ्गव काल नै मासिक श्राद्धको मुख्य काल हो। ३० घडीको दिन हुँदा मात्र ६ घडीको एक भाग हुने हो, दिनमान घटीबढी हुँदा लगाइएको भाग पनि घटीबढी हुन्छ।

मासिक अड्किएमा

जूठो सूतकादि कुनै कारणवश मासिक अड्किएमा अड्किएको मासिक आशौचान्त वा एकादशीमा गर्नुपर्छ भन्ने केहीको भनाइ रहेको छ भने अन्य केहीले आउने अर्को मासिकको दिन गर्दा पनि हुन्छ भनेका छन्। व्यवहारमा धेरैले त्यसै गर्छन्। दुवै मासिक एकै दिन गर्नु पर्दा पहिलो अड्केको मासिक गरी सबै सामग्री पन्छाई स्नान गर्नुपर्छ, अनि मात्र साबिकको मासिक गर्नुपर्ने हुन्छ।[३७८]

मासिक वा वार्षिकमा पत्नी रजस्वला भएमा

मासिक वा वार्षिक श्राद्धमा पत्नी रजस्वला भइन् भने पाँचौं दिनमा गर्नुपर्ने कुरा कसैले गरेका छन् भने कसैले सबै श्राद्ध सामग्री आफैंले तयार गरी त्यसै दिनमा नै गर्नुपर्छ भनेका छन्। शास्त्र केलाएर हेर्दा आफैंले सामग्री ठीक पारी त्यसै दिन गर्नुपर्ने, अड्काउन नहुने देखिन्छ।[३७९] श्राद्ध सामग्री र श्राद्ध गरेको चाहिँ रजस्वलाले हेर्न नहुने,

---

३७८. श्रा.वि., पृ.२६।

३७९. प्रत्यब्दिकं मासिकं च रजोदोषेऽपि तद्दिन एव कार्यम्। (ध.सि.,पृ.८३७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यत्र लाग्नुपर्ने कुरा शास्त्रकारले गरेका छन् ।[३८०] रजस्वला आफैंले पतिको मासिक वा वार्षिक गर्नुपर्ने भएमा भने रक्तस्राव हुन छोडिसकेको निश्चित छ भने पाँचौं दिनमा नै गरे पनि हुन्छ, यदि निश्चित छैन भने सातौं दिनमा गर्नुपर्छ ।[३८१]

मासिक वा वार्षिकमा ग्रहण परेमा

सपिण्डीकरण, मासिक वा वार्षिक श्राद्ध गर्नुपर्ने दिन ग्रहण (ग्रहण-सूतक) लाग्ने भएमा पनि यी श्राद्ध त्यसै दिन यथासमयमा पायसपिण्ड दिएर नै गर्नुपर्छ। पायस पिण्ड दिन नमिलेमा आमान्नले वा सुवर्णद्वारा गर्दा पनि हुन्छ, अड्काउन हुँदैन। 'सपिण्डीकरण' श्राद्ध भने पायस पिण्ड दिएर नै गर्नुपर्छ, आमान्नादिद्वारा गर्न हुँदैन। सपिण्डीपछि वर्षदिनसम्म गरिने मासिकमा चाहिँ आमान्न दानमात्र गरिने हुँदा ग्रहण दोषको विचार गरिरहनु पर्दैन ।[३८२]

बाबुको बरखीमा आमाको मृत्यु भएमा

बाबुको बरखी बारिरहेको बखत आमाको मृत्यु हुन गएमा आमाको दशाहादि सबै क्रिया गर्नुका साथै मासिक पनि गर्दै जानुपर्छ। बाबुको मासिक र वार्षिकश्राद्ध पनि यथा समयमा हुन्छ। बाबुआमाको मरणमा एकवर्षसम्म पुत्र-देह

---

३८०. तद्दिने करणपक्षे श्राद्धकाले रजस्वला दर्शनादिकं वर्ज्यम् । (ध.सि.,पृ.८३७)

३८१. अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि ॥ (नि.सि.,पृ.६३५)

३८२. ग्रहणदिने पित्रादेर्वार्षिकश्राद्ध प्राप्तौ सतिसम्भवेऽन्नेन कार्यम् ।
ब्राह्मणाद्यलाभेनासंभवे तु आमेन हेम्ना वा कार्यम् । (ध.सि.,पृ.६८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशुद्ध हुने हुँदा सो अवधिभित्र देवकार्य वा पितृकार्य कुनै पनि गर्न हुँदैन भन्ने नियम यहाँ लाग्दैन।[३८३] अतः आमाको दशाहाचौचभित्र पर्ने बाहेक अन्य समयमा पर्ने बाबुको मासिक होस् वा वार्षिक, आमाको मरणको कारण रोक्न हुँदैन। पारस्कर भाष्यमा यो कुरा पुष्टि गर्ने बृहस्पतिको स्पष्ट वचन छ[३८४] तथापि हाम्रो नेपालका केही विद्वान्हरूले "प्रमीतौ पितरौ यस्य ...." वचनका आधारमा आमाको बरखीभित्र बाबुको वार्षिक (बरखी) श्राद्ध गर्न हुँदैन, बाबुआमा दुवैको एकैदिन गर्नुपर्छ भन्ने गरेको पाइन्छ, तर "प्रमीतौ पितरौ यस्य ....." र "पितर्युपरते पुत्र ....." यी दुवै वचनको बलाबलका बारेमा विशेष विचार गर्दा "प्रमीतौ पितरौ यस्य ....." यो वचन सामान्य र वर्षान्त सपिण्डनपरक पनि देखिन्छ भने "पितर्युपरते पुत्रो ....." यसले द्वादशाहमा सपिण्डी भइसकेपछि आमाको बरखी नै भएता पनि बाबुको बरखी गर्न हुन्छ भनी विशेष विधान गरेकोले यो वचन विशेष देखिन्छ। "सामान्य शास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्" सामान्य भन्दा विशेष वचन नै बलवान् हुन्छ भनी शास्त्रले ठोकुवा गरेको हुँदा यही विशेष वचनका आधारमा आमाको बरखीले बाबुको बरखी (वार्षिक) श्राद्ध निश्चय नै रोकिने देखिँदैन। बरखीमात्र होइन प्रत्येक वर्ष छिन्न तिथिमा गरिने एकोद्दिष्ट श्राद्ध पनि रोकिँदैन गर्न हुन्छ, अरूको चाहिँ हुँदैन। आमाको बरखी भने आमाकै वर्ष दिन पुगेको तिथिमा गर्नुपर्छ।

---

३८३. प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः॥ (नि.सि., पृ.८२०)

३८४. पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्तते।
मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धादृते समम्॥ (नि.सि.,पृ.८२१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आमाको बरखीमा बाबुको मृत्यु भएमा

आमाको मृत्यु भएको वर्ष दिनभित्र बाबुको मरण भएमा बाबु-आमा दुवैको वार्षिक श्राद्ध एकै दिन गर्नुपर्छ। एकै दिन गर्दा बाबुको मृत्यु पछाडि भएको भएता पनि पहिला बाबुको गरी स्नान गर्नुपर्छ, अनि मात्र आमाको गर्नुपर्ने हुन्छ। आमाको ऊनाब्दिकसम्मका मासिक यथासमयमा गरी वार्षिक श्राद्धको निम्ति बाबुको वर्षदिन नपुगेसम्म चूप लागी बस्नुपर्छ। बाबुको क्रिया र मासिकादि सबै यथा समयमा हुन्छ। बाबुको दशाहाशौचभित्र आमाको मासिक पर्ने भयो भने सो मासिक बाबुको आशौच सकिएपछि गरिने आमाकै मासिकको दिन गर्नुपर्छ। दुवै मासिक एकै दिन गर्नुपर्दा पहिला अड्किएको मासिक गरी पछि साबिकको गर्नुपर्ने हुन्छ।

बाबुआमाको बरखीमा अरूको क्रिया

बाबुआमाको बरखी बारेको वर्षमा अरू कसैको पनि क्रिया गर्न सामान्यतया हुँदैन तापनि पत्नी, छोरा, छोराबुहारी, नाति, दाजुभाइ, दाजुभाइका छोरा, जेठा कान्छा बाबु र जेठी कान्छी आमाको मृत्यु भयो र क्रिया गर्ने मान्छे कोही छैन भने त्यस्तो अवस्थामा तिनीहरूको दाहसंस्कारदेखि सपिण्डीसम्मका क्रिया गर्न हुने नै देखिन्छ[३८५] र व्यवहारमा पनि गर्न पर्ने नै हुन्छ।

---

३८५. (क) पत्नी पुत्र स्तथा पौत्रो भ्राता तत्तनयः स्नुषा।
माता पितृव्यश्चैतेषां महागुरुनिपातने॥
कुर्यात्सपिण्डनं श्राद्धं नान्येषां तु कदाचन।
एकादशाह पर्यन्तं प्रेतश्राद्धं चरेत्सदा॥ (ध.सि., पृ.९६२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाबुको बरखीमा अरूको श्राद्ध

बाबुको बरखी बार्नेले आमाको र अरू कसैको पनि श्राद्ध गर्न हुँदैन। आमाको बरखी बार्नेले भने बाबुको श्राद्ध चाहिँ गर्न हुन्छ, अरू कसैको पनि हुँदैन।[३८६]

बाबु-आमा आदिको आशौचावधि र मङ्गलकार्य

बाबु-आमा र पतिको एक वर्ष, सौतेनी आमाको र गुणवती पत्नीको ६ महिना[±], गुणहीन साधारण पत्नीको तीन महिना, औरस छोराको र सहोदर दाजुभाइको पैंतालीस दिन, चार पुस्ताभित्रका अरू दाजुभाइको एक महिना आशौचको दोष लाग्छ।[३८७] सो अवधिभित्र विवाह, व्रतबन्ध, सप्ताह, शिवपूजा, गृहप्रवेश आदि कुनै पनि मङ्गलकार्य गर्न हुँदैन। बाबु, आमा र पतिको एक वर्षसम्म नै आशौच रहने हुँदा उनीहरूको बाहेक[३८८] माथि दिइएका अरू व्यक्तिको आशौचको दोषमा विवाह व्रतबन्धादि मङ्गल कार्य नगरी नहुने स्थिति आएमा उक्त अवधि नाघेपछि वा अति सङ्कट परेमा एक महिना मात्रै नाघेपछि पनि मासिक खिची

(ख) माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्र स्तथा स्नुषा।
एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः॥ (नि.सि., पृ.२१)

३८६. पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्तते।
मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धादृते समम्। (नि.सि., पृ.८२१)

± एवं गुणवत्तरभार्यायाः षण्मासपर्यन्तं प्रतीक्षा। (ध.सि., पृ.४७४)

३८७. पित्रोरब्दमशौचं स्यात्षण्मासं मातुरेव च।
त्रैमासिकं तु भार्याया स्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः॥ (नि.सि., पृ.८२२)

३८८. प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः॥ (ध.सि., पृ.४७४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शास्त्रदर्शित शान्ति गरी विवाहादि मङ्गल कार्य गर्न हुने देखिन्छ ।[३८९]

मङ्गल कार्य गर्ने अधिकार प्राप्तिका लागि गरिने विशेष शान्ति कृत्यका केही उदाहरण तल दिइन्छन्-

पत्नी, पुत्र, पितामह, पितामही र चारपुस्ताभित्रका अन्य दाजुभाइको मरणमा श्रीपूजनादि शान्ति गर्नुपर्छ भने सहोदर दाजुभाइ, भाउजू, बुहारी, जेठा कान्छा बाबु र जेठी कान्छी आमाको मृत्युमा विनायक शान्ति गर्नुपर्ने शास्त्रीय निर्णय छ। पत्नी पुत्रादिको मृत्युबाट आफू र आफ्ना परिवारमा उत्पन्न शोक-सन्ताप, पीर-बाधा सबै शान्त भइसकेको छ र शोक सन्तप्त सबैको मनमा रमाइलो लाग्न सक्छ भने मात्र यस्ता शान्ति गरी विवाहादि मङ्गल कार्य गर्न हुन्छ, नत्र हुँदैन। बाबु-आमा र पतिको आशौच एक वर्षसम्म नै हुने हुँदा सो अवधिभित्र जस्तोसुकै सङ्कट परे तापनि मासिक खिची मङ्गल कार्य गर्न हुँदैन भन्ने शास्त्रीय व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि कतिपय मानिसले बाबुआमाको मासिक खिच्ने र छोरीको विवाह, छोराको व्रतबन्धजस्ता काम गर्ने गरेको पाइन्छ, त्यसो गर्नु सरासर शास्त्रीय मर्यादाको उल्लङ्घन गर्नु हो र प्रायश्चितभागी बन्नु हो। यस्ता क्रियाकलापलाई दुरुत्साहित गरी शास्त्रीय परम्परा जोगाउन सनातन धर्मानुयायी सबै सचेत हुनु परेको छ।

---

३८९. वृद्धिप्राप्तौ तेषामप्यपकर्षः स च चतुः पुरुष सपिण्डेष्वेवेत्युक्तम् । (ध.सि., पृ.९६०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाबुआमाको मरणावस्थामा छोराको व्रतबन्ध गर्न नमिल्ने

ब्राह्मणको सोह्र वर्ष, क्षत्रियको बाईस वर्ष र वैश्यको चौबीस वर्ष व्रतबन्ध गर्ने अन्तिम अवधि हो[±]। यो अवधिभित्र जीवनलाई सार्थक तुल्याउने महत्त्वपूर्ण संस्कार व्रतबन्धद्वारा सुसंस्कृत भई शास्त्रोदित दानव्रतोपवासादि समस्त देवकार्यमा र अन्त्यकर्मश्राद्धतर्पणादि पितृकार्यमा पनि पूर्णाधिकार प्राप्त गरिराख्नु पर्छ। यस्ता उत्कृष्ट अधिकार प्रदान गर्ने ब्राह्मणादि तीन वर्णका कुमारको क्रमशः ८, ११ र १२ वर्षको उमेरदेखि गर्नुपर्ने व्रतबन्ध[•] उक्त अवधि भइसक्दा पनि गरिएको छैन तर बाबु वा आमाको मृत्यु हुने स्थिति भयो र क्रिया गर्ने मान्छे कोही छैन भने त्यस अवस्थामा हतार हतार गरी छोरालाई मुण्डन स्नानादि गराई जनै लगाइदिने, गायत्री मन्त्र सुनाइदिने र बाबु वा आमाको क्रिया गर्न लगाउने काम लोकमा केही मानिसले गरे गराएको सुनिन्छ र देखिन्छ पनि। यस्तो काम अति निन्दनीय एवं शास्त्रविरुद्ध हो। व्रतबन्ध गर्नुपर्ने द्विज वटुको यथासमयमा गरी जातित्त्व र देवपितृकार्यमा अधिकार प्राप्त नगर्दा यस्तै विकट समस्या पर्न जान्छ।

अतः शास्त्रले तोकेको अवधिभित्र शास्त्रीय मर्यादाअनुसार ग्रहनक्षत्रमासलग्नादि सबै कुरा मिलाई गर्नु अनिवार्य हुन्छ। आफूलाई आवश्यक परेको बेला शास्त्रले मिलाउनुपर्ने भनिएका ग्रहादि कुनै कुरा पनि नमिलाई (नजुराई) व्रतबन्ध गर्नु सर्वथा शास्त्रनिषिद्ध मानिन्छ। यसरी

± उपनीय गुरुःशिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम्।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत्॥ (या.स्मृ. १।१५)

• गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्॥ (या.स्मृ. १।१४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निषेधित समयमा विधि नपुऱ्याई देखावटी रूपमा गरिएको नाममात्रको संस्कारले द्विजकुमार सुसंस्कृत हुँदैन, त्यस्तो असंस्कृत छोराले बाबु वा आमाको क्रियाकाष्ठा गर्ने अधिकार पाउँदैन। अधिकार प्राप्त नगरेका पुत्रादिले गरेको क्रियाबाट मृतक प्रेतत्त्वबाट मुक्त भई पितृपङ्क्तिमा मिल्न कदापि पाउँदैन। त्यसैले क्रिया गर्दा शास्त्र सिद्धान्तअनुसार व्रतबन्ध गरिएका पुत्रादिले मात्र गर्नु अनिवार्य हुन्छ।

शिवपूजा र शिवालयमा दीपदान निषेध

बाबुआमा आदिको मृत्यु भएको वर्ष आशौची पुत्रादिले शिवालयमा जानु, शिवजीको दर्शन गर्नु, पूजा गर्नु आदि केही गर्न हुँदैन, दर्शन पूजाको त के कुरा शिवजीलाई मनले सम्झनसम्म पनि हुँदैन भन्ने शास्त्रीय निर्णय रहेको देखिन्छ[३९०] तापनि बालाचतुर्दशी आदिमा हाम्रो नेपालका पशुपतिनाथादि धेरै शिवमन्दिरहरूमा गई बरखी बारेका केही मान्छेहरूले मृतकको नाममा बत्ती बाल्ने, शतबीज छर्ने, शिवजीको पूजा, दर्शन, स्पर्श, प्रदक्षिणा आदि गर्ने गरेको पाइन्छ। प्रेतात्माको सुख शान्तिका निम्ति एक वर्षसम्म प्रत्येक दिन दीपदान गर्नुपर्ने कुराको उल्लेख चाहिं शास्त्रकारले गरेका छन्[३९१], तर शिवमन्दिरमा दीपदान गर्नुपर्ने कुरा भने कसैले पनि लेखेको देख्न पाइएको छैन। त्यसो हुँदा शास्त्रअनुसार बरखी बारेको वर्ष पशुपतिनाथ

---

[३९०] विशेपत: शिवपूजां प्रमीतपितृको नरः।
यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि नचाचरेत्॥ (ध.सि.,पृ.९६१, टि.२)

[३९१] प्रत्यहं दीपको देयो मार्गे तु विपमे नरैः।
यावत्संवत्सरंवापि प्रेतस्य सुखलिप्सया॥ (अ.क.दी.,पृ.४४, टि.१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदिमा बत्ती बाल्ने, शतबीज छर्ने जस्ता कार्य गर्नुपर्ने देखिँदैन ।

द्वादशमासिक गरिसकेपछि बरखीश्राद्धका लागि एक महिना पर्खनै पर्ने

बाह्रौं महिनाको मासिकलाई द्वादशमासिक भनिन्छ। सो मासिक गरिसकेपछि तत्काले बरखीश्राद्ध गरिहाल्नुपर्छ, तर लोक व्यवहारमा भने एक महिनापछि मात्र गर्ने चलन छ, यसरी सो श्राद्धका लागि किन एक महिनापछिसम्म पर्खने, बढी आशौच किन बार्ने भन्ने प्रश्न हाम्रो जनसमाजमा केही पुरोहितहरूले र राम्रै पढेलेखेका भनिनेहरूले पनि बराबर उठाउने गरेका छन् । यस्तो प्रश्न शास्त्र नबुझेर मात्र उठाइन्छ किनभने मासिक श्राद्ध महिनाको सुरुमा गर्नुपर्छ भने वार्षिक अर्थात् बरखीश्राद्ध चाहिँ वर्षको सुरुमा गर्नुपर्छ भन्ने स्पष्ट शास्त्रीय व्यवस्था छ ।[३९२] त्यसैले द्वादश मासिक बाह्रौं महिना सुरु हुने बित्तिकैको मृततिथिमा गरिन्छ, वार्षिक श्राद्ध चाहिँ बाह्रौं महिना बितिसकेपछि दोस्रो वर्ष सुरुको मृत्यु भएको तिथिमा गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यही कारणले गर्दा द्वादशमासिक गरिसकेपछि पनि बरखीश्राद्धका लागि एकमहिना पर्खनुपर्ने भएको हो ।

द्वादशमासिक गरिसकेपछि बरखी श्राद्ध गरिहाल्ने हो भने कुन तिथिमा गर्ने ? मासिक होस् वा वार्षिक मृत्यु भएकै तिथिमा गर्नुपर्छ ।[३९३] द्वादशमासिक मृततिथिमा गरेपछि

---

३९२. मासादौ मासिकं कार्यमाब्दिकं वत्सरे गते । (नि.सि.,पृ.८०२)

३९३. मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । (या.स्मृ. १।२५६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकमहिना नपर्खीकन वार्षिक श्राद्धका लागि तिथि नै प्राप्त हुँदैन। पुन: वार्षिक श्राद्ध ऊनाब्दिक नगरीकन गर्न पाइँदैन। ऊनाब्दिक भनेको पूरा एक वर्ष पुग्नुभन्दा एक दिन अगाडि गर्नुपर्ने श्राद्ध हो।[३९४] प्रश्न गर्नेहरू बढी आशौच किन बार्ने ? पनि भन्छन्।

बाह्रौं दिनमा सपिण्डी गरेता पनि एकवर्ष पूरा नभएसम्म पूर्णरूपमा प्रेतत्त्व निवृत्ति हुँदैन। सो नभएसम्म पुत्रादि क्रियाकर्ता अशुद्ध नै भइरहन्छन्। बाह्र महिना पुगेपछि प्रेतावस्थामा प्राप्त बाबुआमा आदि मृतकहरू सो अवस्थाबाट पूर्णरूपमा मुक्त हुन्छन्। प्रेतत्त्व निवृत्ति नभएकै कारण अशुद्ध भइरहेका पुत्रादि क्रियाकर्ता पनि सर्वथा शुद्ध हुन्छन्। शुद्ध भइसकेपछिमात्र बरखीश्राद्ध गर्ने हो। यिनै विविध कारणले गर्दा द्वादशमासिक गरिसकेपछि पनि वार्षिक (बरखी) श्राद्ध गरिहाल्न शास्त्रीय मर्यादाअनुसार मिल्दैन, एकमहिना पर्खनै पर्छ।

बरखीश्राद्ध अलग अलग गर्न सकिने

दाजुभाइ भिन्न नभएका हुन् वा भिन्न भइसकेका भए पनि बाबुआमाको मरण दिनदेखि बरखीश्राद्धसम्मका क्रिया सबै भाइ एकै ठाउँमा बसी क्रिया खर्च सबैले लगाई एक भाइमात्र कर्ता भई गर्नु राम्रो हुन्छ। लोकव्यवहारमा चलन पनि प्राय: त्यस्तै गर्नेछ। तर दाजुभाइमा परस्परमा मेलमिलाप नभएकाले वा टाढाको बसोबास आदि विविध कारणले गर्दा बरखीश्राद्धसम्मका क्रिया एकै ठाउँमा गर्न

---

३९४. (क) न्यूनषाण्मासिकं पिण्डं दद्यान्न्यूनाब्दिकं तथा। (ग.पु.१२।६५)
(ख) ऊनब्दिकं तु मृताहात्पूर्वेद्यु: कार्यम्। (ध.सि.,पृ.९४९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्भव नभए सपिण्डीकरण र शुद्धशान्तिसम्मका क्रिया चाहिँ एकै ठाउँमा एक भाइ अर्थात् जेठो दाजुमात्र कर्ता भई गर्नु अनिवार्य हुन्छ। अरू भाइले जेठोलाई पिण्डपाचन निर्माणादि सबै क्रियामा सघाउने काम चाहिँ पूर्णरूपले गर्नुपर्छ। जेठो दाजु समर्थ भएसम्म बाबुको होस् वा आमाको क्रिया गर्ने अधिकार अरू भाइको हुँदैन। जेठो अन्यत्र गएको, आइनपुगेको आदि कारण अरू भाइद्वारा दशाहादि क्रिया गरिएको भएता पनि सपिण्डीकरण श्राद्ध चाहिँ जेठोले नै गर्नुपर्छ।[३९५] सपिण्डी पनि अन्य भाइबाट भइसकेपछि एक वर्षभित्र जेठो आइपुग्यो भने उसले सो श्राद्ध पुनः दोहोऱ्याएर गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान रहेको छ।[३९६]

मृत्यु भएको दिनदेखि बाह्रौं वा तेह्रौं दिनसम्म गर्नुपर्ने क्रियाहरू सबै भाइ एकै ठाउँमा बसी पिण्डपानी दिने मूलकर्ता जेठो दाजु भई गरिसकिएको छ, तर दाजुभाइ छुट्टिई अलग-अलग घरमा बसेका छन्, टीकाटाला दानप्रदान, ब्राह्मण भोजन आदि कृत्य आफ्नै घरमा आफ्नो गच्छेअनुसार गर्ने सबैको तीव्र इच्छा छ भने बरखीश्राद्ध चाहिँ अलग-अलग गर्न सकिन्छ भनी शास्त्रप्रवर्तकले स्पष्ट भनेका छन्।[३९७] त्यसैले सो श्राद्ध एकै ठाउँमा नगरी छुट्टाछुट्टै गर्नु नै शास्त्रसम्मत एवं राम्रो हुने देखिन्छ। भिन्न भइसकेका दाजुभाइले बरखीश्राद्धमात्र होइन, त्यसपछि प्रत्येक वर्ष छिन्नतिथिमा गरिने एकोद्दिष्ट श्राद्ध र आश्विन कृष्ण पक्षमा गरिने महालयश्राद्ध पनि अलग अलग नै

---

३९५. सपिण्डने तु कनिष्ठानां नैवाधिकारः ज्येष्ठस्यैवाधिकारः। (नि.सि., पृ.८१)

३९६. वर्षात्प्राक् कनिष्ठेन कृतमपि ज्येष्ठपुत्रेण पुनः कार्यम्। (ध.सि.,पृ.७२७)

३९७. एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत् क्रिया।
कुर्यान्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक् पृथक्॥ (नि.सि., पृ.८११)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुपर्छ । अंशबण्डा गरी पृथक् भइसकेका पुत्रादिबाट बाबुआमा आदि पितृहरूले पनि पृथक् पृथक् नै अन्नजलादि खान पाउने पूर्ण आशा राखेका हुन्छन् । त्यसैले छुट्टाछुट्टै गर्नुपर्ने भएको हो ।[३९८]

भिन्न भई सम्पत्तिमा समेत आ-आफ्नो स्वामित्व कायम गरिसकेका कतिपय दाजुभाइले हामीले भिन्न भएता पनि बाबुआमाको श्राद्ध अलग-अलग गरेका छैनौं, गर्ने इच्छा पनि छैन भनी सबै भाइ एकै ठाउँमा जम्मा भई एक भाइ कर्ता भई श्राद्ध गर्ने र पिण्डपूजा चाहिं भाइबुहारी आदि सबैले गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । त्यसो गर्नु सर्वथा शास्त्रीय मर्यादा प्रतिकूल हो ।

सपिण्डीसम्मका क्रिया एक ठाउँमा मात्र गर्नुपर्ने, बरखीश्राद्ध चाहिँ अलग अलग गर्न सकिने शास्त्रीय निर्णय भएपछि सपिण्डीकरणपछि बरखीश्राद्धसम्मको बीचको समयमा गर्नुपर्ने ऊनमासिकदेखि ऊनाब्दिकसम्मका १५ वटा श्राद्ध चाहिँ क-कसले कति ठाउँमा कसरी गर्ने भन्ने प्रश्न पनि आउन सक्ने हुन्छ । तर त्यस्तो प्रश्न शास्त्र बुझ्न नसक्दा मात्र आउने हो । किनभने १५ वटा मासिक श्राद्ध विधिपूर्वक पिण्ड दिएर सपिण्डी गर्नुभन्दा अगाडि एघारौं दिनमा नै गरिसकिएका हुन्छन् । सपिण्डीपछि बरखीश्राद्धको अघिल्लो दिनसम्म पिण्ड नदिईकन आमान्न दानमात्र गरी तिनै १५ मासिक दोहोऱ्याएर गर्ने हो । दोहोऱ्याइएका मासिक एघारौं दिनमा पूर्णरूपले जुन भाइले गरेको छ,

---

[३९८] (क) श्राद्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥ (वीरमित्रोदय, पृ.२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैले गर्ने हो, अरू भाइले गर्न मिल्दैन। मासिक गर्न नमिल्नेले मासिकको अघिल्लो दिन मुण्डन स्नानादि गरी एकछाक चोखो खाई बस्ने र मासिकको दिन मिल्न सक्छ भने मासिक गरेको घरमा गई पितृप्रसाद लगाउने र खाने गर्नु बेस हुन्छ। यदि त्यसो गर्न मिल्दैन भने आफ्नै घरमा पितृको सम्झनामा सामान्य दानादि गरी विशुद्ध भोजन गराउनु र गर्नु शास्त्रसम्मत नै हुन्छ।

मलमासमा बरखीश्राद्ध गर्न नमिल्ने

'द्वादशमासाः सम्वत्सरः' भनिएको हुँदा बाह्र महिना पूरा भएपछि मात्र एक वर्ष हुन्छ। बरखीश्राद्ध चान्द्रमानअनुसार पहिलो वर्ष समाप्त भइसकेपछि दोस्रो वर्ष सुरुको मृत्यु भएको तिथिमा गर्ने हो। तर केही मानिसले 'आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् तत्कुर्वीत मलिम्लुचे' यो वचनलाई आधार मानेर मलमासमा नै बरखीश्राद्ध गर्ने, गर्न लगाउने गरेको पाइन्छ। यसो गर्नु शास्त्रविरुद्ध हो, उक्त वचनको मर्म बुझ्न नसक्नु हो। अतः प्रथमाब्दिक भनेको एघारौं दिनमा गरिने आद्याब्दिक श्राद्ध हो। यो श्राद्ध मृत्यु भएकै दिनमा गर्नुपर्ने हो तर बाबुआमा आदिको मृत्युको कारण त्यस दिन श्राद्धकर्तासमेतका परिवारजन शोकाकूलतामा प्राप्त हुने र आशौची पनि हुने हुँदा त्यसदिन सो श्राद्ध गर्न नमिल्ने भई आशौचान्त एघारौं दिनमा गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था शास्त्रले गरेको छ। एघारौं दिनमा मलमास पर्न गयो भने पनि यो श्राद्ध गर्न हुन्छ र गर्नुपर्छ पनि भन्ने 'आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् .....' यो वचनको आशय वा अर्थ हो। बरखीश्राद्ध पहिलो आब्दिक होइन, दोस्रो आब्दिकश्राद्ध हो। अतः यो श्राद्ध

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुद्धमासमा नै गर्नुपर्छ भनी शास्त्रप्रवर्तकहरूले ठोकुवा नै गरेका छन् ।[३९९]

द्वादशमासिक शुद्धमासमा भयो, बरखी गर्नुपर्ने तेह्रौं महिनामा मलमास पर्नगयो भने सो मासमा अन्नदान, ब्राह्मण भोजनादि पिण्डरहित सामान्य कृत्य गर्ने र शुद्धमास प्राप्त भएपछि पिण्डसहित पूर्णरूपको बरखीश्राद्ध गर्ने गर्नुपर्छ । कुनै महिनामा परेको मलमासमा कसैको मृत्यु भएको छ, पुनः केही वर्षपछि त्यही महिनामा मलमास पऱ्यो भने त्यसको सांवत्सरिकैकोद्दिष्टश्राद्ध त्यही मलमासमा नै गर्नुपर्ने शास्त्रीय व्यवस्था छ ।[४००] यस्तो व्यवस्था भएता पनि शुद्धमासमा पनि पितृको उद्देश्य गरी अन्न द्रव्यदानादि कृत्य चाहिं गर्नै पर्ने हुन्छ । पिण्डदान भने एकपटक मात्र गर्दा पुग्ने हुन्छ, एउटै वार्षिक श्राद्धमा दुईपटक पिण्डप्रदान गर्ने शास्त्रीय व्यवस्था नभएकोले ।

---

३९९. (क) प्रथमाब्दिक त्रयोदश मलमास द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास एव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । (नि.सि., पृ.१५)
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा । (हारीतस्मृतिः)

(ख) वर्षेवर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्यवचनं यथा ॥ (सत्यव्रतवचनम्, नि.सि., पृ.१५)

४००. मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् ।
मलमासेपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ (नि.सि., पृ.१५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष योगमा मर्नेको दाहविधि

पञ्चकमा मरेमा

धनिष्ठाको उत्तरार्धदेखि रेवतीसम्मका पाँच नक्षत्रले युक्त दिनलाई 'पञ्चक' भनिन्छ। पञ्चकमा कसैको मृत्यु भयो र पञ्चकमा नै जलाउनु पर्ने भयो भने कुलमा अनिष्ट हुनुका साथै मृतकलाई पनि सद्गति प्राप्त हुन सक्दैन। अतः पञ्चकमा मरण भएको कारण कुलमा कुनै पनि अशुभ नहोस् र मृतकले पनि उत्तमगति प्राप्त गरोस् भन्ने उद्देश्यले पुत्तलादाह गर्नुका साथै शान्ति गर्नुपर्ने धारणा शास्त्र प्रयोजकहरूले राखेका छन्।

पञ्चक नलाग्दै कसैको मृत्यु भएको छ तर दाहसंस्कार चाहिं पञ्चकमा गर्नुपर्ने भयो भने पुत्तला विधि मात्र गरे हुन्छ, शान्ति गर्नु पर्दैन। मरण चाहिँ पञ्चकमा भयो तर लास जलाउने काम भने पञ्चक सकिएपछि गर्न पाइयो भने शान्ति मात्र गर्दा हुन्छ, पुत्तलादाह गर्नु पर्दैन। मरण पञ्चकमा भएको छ र पञ्चकमा नै लास जलाइन्छ भने चाहिँ पुत्तलादाह र शान्ति दुवै विधि गर्नुपर्छ।[४०१]

पुत्तलादाहविधि

प्रेतवाह, प्रेतसख, प्रेतप, प्रेतभूमिप र प्रेतहर्ता नाम गरेका कुशका पाँच पुत्तला (शवप्रतिमा) बनाई ऊनको धागोले बेरी जौको पीठो लेपन गरी गन्धमाल्यादिले पुत्तलालाई सिंगार्नु पर्छ। यसरी पुत्तला तयार भइसकेपछि 'अमुकस्य धनिष्ठापञ्चकमरण-सूचितवंशारिष्टविनाशार्थं

---

४०१. (ध.सि., पृ.९६३), (नि.सि., पृ.८२४-८२५) (अ.क.दी., पृ.२१-२२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चकविधिं करिष्ये' भनी सङ्कल्प गरी पुत्तलालाई नक्षत्र मन्त्रद्वारा अभिमन्त्रण गरी गन्धपुष्पाक्षतादिले पूजा गर्नुपर्छ। त्यसपछि शवलाई स्नान गराई, पञ्चगव्य सेचन गरी चितामाथि राख्नुपर्छ र शवको शिरमा प्रेतवाह, आँखामा प्रेतसख, बायाँ कोखामा प्रेतप, नाभिमा प्रेतभूमिप र पाउमा प्रेतहर्ता नाम गरेका पुत्तला राख्ने र ***'यमाय सोमं र त्र्यम्बकम् यजामहे'*** यी दुई मन्त्रले उक्त पाँच ठाउँमा उदक धारा पनि दिनुपर्छ। त्यसपछि प्रज्वलित अग्नि हातमा लिई बायाँ पट्टिबाट चिता घुमी हातको अग्नि शवको मुखमा राखिदिई जलाउनु पर्छ।[४०२]

शान्तिविधि

पञ्चक मरण शान्ति गर्दा बाह्रौं वा तेह्रौं दिनमा गर्नुपर्छ। ब्रह्मा, विष्णु, शिव, इन्द्र र वरुण प्रीतिका निम्ति माषमुद्ग, स्वर्णगोभू आदि यथाशक्ति दान, द्विजार्चन, नक्षत्रका स्वामीको पूजा र हवनादि गर्नुका साथै कांस्यपात्रस्थित तेलमा आफ्नो मुखको छाया हेरी ब्राह्मणलाई दान दिनुपर्छ।[४०३]

---

४०२. नि.सि.पृ.८२५

४०३. सूतकान्ते ततः पुत्रः कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम्।
कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद्द्विजन्मने॥
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रवरुणप्रीतये ततः।
मापमुद्गयव व्रीहि प्रियंग्वादिप्रयच्छति॥
स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्ष्यहोमो द्विजार्चनम्।
गोभूदानं षडंशेन कुर्याद्दोषोपशान्तये। (नि.सि., पृ.८२५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिपुष्कर द्विपुष्कर योगमा मरेमा

भद्रा तिथि (२,७ र १२), रवि-भौम-शनिवार र त्रिपाद नक्षत्र (कृत्तिका, पुनर्वसु, उत्तराफाल्गुनी, विशाखा, उत्तराषाढा, पूर्वाभाद्रपदा) यी तीनको योग भएमा त्रिपुष्कर योग हुन्छ। उक्त तिथि, वार र मृगशिरा, चित्रा, धनिष्ठा नक्षत्रको योग भएमा द्विपुष्कर योग हुन्छ। यी योगमा कसैको मृत्यु हुन गएमा त्रिपुष्करमा भए तीन, द्विपुष्करमा भए दुई पुत्तला बनाई सङ्कल्पपूर्वक मृतितिथ्याधिष्ठातृदेवतायै नमः, मृतिवाराधीशाय नमः, मृतित्रिपान्नक्षत्राधिपतये नमः भनी गन्धाक्षत पुष्पादिले आवाहनपूर्वक पहिलो पुत्तला मृतकको शिरमा, दोस्रो नेत्रमा र तेस्रो बायाँ कोखामा, द्विपुष्करमा भए शिरमा र नेत्रमा मात्र राखी[४०४] मन्त्रपूर्वक प्रत्येक पुत्तलामा घृताहुति र उदकधारासमेत दिई दाह गर्नुपर्छ। दाह गर्नुभन्दा अगाडि पुत्रादिले निन्दित योग मरणजनित दोषनिवृत्तिका लागि तीन प्राजापत्यकृच्छ्र प्रायश्चित वा 'कृच्छ्र व्रतका अनुकल्प' शीर्षकमा दिइएको अनुकल्प पनि गर्नुपर्ने शास्त्रप्रयोजकहरूको धारणा रहेको छ।

---

४०४. घृताहुति दिने मन्त्र- वह वपां जातवेद... । (शु.य.सं. ३५।२०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष अवस्थामा मर्नेको दाहविधि

रजस्वलाको मरणमा

रजस्वला भएकी स्त्रीको मृत्यु भएमा मिलेसम्म रजस्वला भएको तीन रात पुगेपछि मात्र स्नान गराई दाहसंस्कार गर्नु राम्रो हुन्छ। तीन रात नपुग्दै जलाउनु पर्ने स्थिति भएमा लास दाहस्थलमा पुऱ्याई जलाशयबाट भाँडामा झिकिएको चोखो जलले स्नान गराउनु पर्छ। त्यसपछि पुनः शुद्ध पात्रमा ल्याएको शुद्ध जलमा पञ्चगव्य मिसाई शुक्लयजुर्वेद संहिताका तल दिइएका तेह्र[४०५] मन्त्रले सो जल अभिमन्त्रण गरी त्यही जलले स्नान गराउनु पर्छ र रजस्वलामरणजनित दोष नाशका लागि पुत्रादि क्रियाकर्ताले तीन चान्द्रायण व्रत वा त्यसको अनुकल्प पनि गर्नुपर्छ। त्यसपछि नयाँ शुद्ध वस्त्र ओढाई दाह गर्नुपर्छ।

सूतिकाको मरणमा

सुत्केरी स्त्रीको मृत्यु भएमा पनि रजस्वलालाई जस्तै शुक्लयजुर्वेदका तेह्र मन्त्रले अभिमन्त्रण गरिएको जलले र पञ्चगव्यले स्नान गराई दाह गर्नुपर्छ।[४०६] पुत्रादि कर्ताले सूतिका मरणजनित दोष (पाप) नाशका निम्ति गर्नुपर्ने प्रायश्चित्त चाहिँ निम्नानुसार हुन्छ- सुत्केरी भएको तीन

---

४०५. आपो अस्मान्..... (४।२) मन्त्र, आपोहिष्ठा.....देखिका तीन मन्त्र (३६।१४-१६) र पुनन्तु मा पितर ..... देखिका नौ मन्त्र (१९।३७-४५)

४०६. सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च॥
पुण्यर्गिभरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः।
तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधिः॥ (मिता., या.३।२०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिनभित्र मरेमा नब्बे कृच्छ्र, छ दिनभित्र मरेमा साठी कृच्छ्र, नौ दिनभित्र मरेमा तीस कृच्छ्र व्रत गर्नुपर्छ। यी तीन पक्षमा अगाडिका दुई पक्ष गर्न नसक्नेले सूतकभित्र जुन दिन मरे तापनि अन्तिम पक्ष अर्थात् तीस कृच्छ्रव्रत मात्र गर्दा पनि हुने नै देखिन्छ। कृच्छ्रव्रत गर्न नसक्नेले 'कृच्छ्रव्रतका अनुकल्प' शीर्षकमा दिइएको अनुकल्प गर्नुपर्ने हुन्छ। नौ दिन बितिसकेपछि छोरो पाएकोमा बीस दिनसम्म र छोरी पाएकोमा तीस दिनसम्म मरेमा पनि सक्नेले तीन कृच्छ्र, नसक्नेले त्यसको अनुकल्पमा तीनवटा गाई वा यथाशक्ति गाईको मूल्य दान गर्नुपर्छ।[४०७]

गर्भिणीको मरणमा

गर्भिणी स्त्रीको मृत्यु भएमा लास दाहस्थलको नजीकमा लगी दक्षिण शिर गराई राख्नुपर्छ र आपोहिष्ठादि तीन मन्त्र उच्चारणका साथ पञ्चगव्यले र पवित्र जलले मृत शरीरमा अभिषेक गर्नुपर्छ। त्यसपछि "हिरण्य गर्भः समवर्तताग्रे.....।" यो मन्त्रपूर्वक सुनको चक्कुले पतिले दाहिने कोख चिर्नुपर्छ र बालक निकाल्नु पर्छ। बालक यदि जीवित रहेछ भने 'जीवत्वं मम पुत्रक' यो मन्त्र उच्चारण गर्नुका साथै स्नान गराई व्याहृतिले अभिमन्त्रण गरी घरतर्फ

---

[४०७] सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता।
त्रिवर्षपूर्णपर्यन्तं शुद्ध्येत्कृच्छ्रेण सर्वदा ॥ इदं चाद्यत्र्यहे
सूतिका तु यदा नारी रजसा तु परिप्लुता।
म्रियेत चेत्तु सा नारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इदंद्वितीयत्र्यहे
सूतिका तु यदा.....।.....व्यासस्य वचनं यथा ॥ इदंतृतीयत्र्यहे
सूतिका तु यदा.....।.....एकाब्देन विशुद्ध्यति ॥
सूतिका तु यदा.....।..... त्रिभिः कृच्छ्रै र्विशुद्ध्यति ॥ (नि.सि., पृ.८३०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पठाउनु पर्छ। निष्प्राण रहेछ भने शुद्ध जलले पखाली मृतक जलाउने चिताभन्दा केही पर शुद्धभूमिमा गाडिदिनु पर्छ। त्यसपछि मृतकको चिरिएको पेट राम्रोसँग सिलाई घाउ नदेखिने गरी घिउ लेपन गरी आपोहिष्ठादि[४०८] तीन मन्त्रले स्नान गराउनुपर्छ र गर्भिणी मरणजनित पाप निवृत्तिका लागि क्रियाकर्ताले तेत्तीस कृच्छ्रव्रत वा त्यसको अनुकल्प गरी गो-भू-सुवर्ण-वस्त्र-द्रव्यादि यथाशक्ति दान पनि गर्नुपर्छ। अनि मात्र लास चितामा राखी शुद्ध वस्त्र ओढाई विधिपूर्वक दाहसंस्कार गर्नुपर्छ।[४०९]

कुष्ठीको मरणमा

विचर्चिका, दुश्चर्मा, चर्चरी आदि आठ प्रकारका कुष्ठरोग हुन्छन्।[४१०] यी रोग पूर्वजन्ममा गुरुपत्नी गमनादि महापातक गर्नेलाई पापशेषका कारण लाग्छन् भन्ने योगीश्वर याज्ञवल्क्यको धारणा रहेको छ।[४११] उक्त आठ कुष्ठमध्ये कुनै एक कुष्ठरोग लागेमा रोग लाग्ने व्यक्ति आफैंले नै पापका कारण यस्तो रोग लाग्न सक्ने कुरा बुझी पराकादि कृच्छ्र प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने हो, तर सो प्रायश्चित्त नगर्दै रोगीको मृत्यु भएमा पुत्रादि क्रियाकर्ताले षडब्दकृच्छ्र[४१२] प्रायश्चित्त गरी कोरीको दाहादि क्रिया गर्नुपर्ने

---

४०८. शु.य.सं. ३६।१४-१६

४०९. क.का.प्र., पृ.४१०

४१०. विचर्चिका तु दुश्चर्मा चर्चरीयः स्तृतीयकः।
विकर्चूर्व्रणताम्रौ च कृष्णश्वेते तथाष्टकम् ॥ (नि.सि., पृ.८२८)

४११. ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः।
हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ (या.३।२०९)

४१२. षडब्दव्रतपूर्णेन विधिनान्त्यं क्रतुं चरेत्। (नि.सि., पृ.८२८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हो, तर मान्छेको मृत्यु भइसकेपछि त्यस्तो दीर्घकालसाध्य प्रायश्चित्त गरी दाहसंस्कारादि क्रिया गर्न नमिल्ने हुन्छ, अतः प्रायश्चित्तको अनुकल्प गरी मृतकको दाह संस्कारादि सम्पूर्ण क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ।[४१३] उक्त प्रायश्चित्त नगरीकन कुष्ठीको दाहसंस्कार गर्नु, दशाहादि क्रिया गर्नु, आशौच बार्नु आदि कुनै कुरा पनि गर्न हुँदैन। लास जलमा वा अन्यत्र कुनै ठाउँमा फालिदिनु पर्ने हुन्छ। त्यसो गर्दा आफ्नो कर्तव्य पूरा नभई पुत्रादिले दोषभागी हुनुपर्ने र मृतकले पनि प्रेतत्त्वबाट मुक्त हुन नपाई नारकीय गतिको भोग गरिरहनु पर्ने भएको हुँदा उल्लिखित प्रायश्चित्त गरी दाहादि सबै क्रिया गरी कुष्ठरोगी आफ्ना पित्रादिको उद्धार गरिदिनु नै पुत्रादिको परम कर्तव्य हुन जान्छ। लोकमा कुष्ठीको लास पानीमा फाली कुनै पनि प्रायश्चित्त नगरी दशाहादि क्रिया गरेको पाइन्छ, त्यसो गर्दा पुत्रादिले निश्चय नै पापभागी हुनुपर्छ र मृतकले पनि सद्गति पाउन सक्दैन। अतः कुष्ठरोगीको मृत्यु भइसकेपछि लास दाहस्थलमा लगी पुत्रादि क्रियाकर्ताले माथि भनिएको प्रायश्चित्त गरी दाहसंस्कारादि सबै क्रिया गर्नुपर्ने शास्त्रीय निर्णय रहेको देखिन्छ।

४१३. अनुकल्पमा १८० गाई दान गर्नुपर्छ। त्यति गर्न नसक्नेले त्यसको आधा ९० गाई दान गरे पनि हुन्छ। गाई नमिलेको खण्डमा गाईको मूल्य राखी दान गर्दा पनि शास्त्रसम्मत नै हुने देखिन्छ। मूल्य राख्न नसके मूल्यको आधा गर्ने, सो पनि नसके बत्तीस पणको दरले गर्ने, त्यति पनि नसक्नेले सोह्र पणका हिसावले गर्दा पनि शास्त्रसम्मत मानिन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपसंहार-सिंहावलोकन

"मरेपछि मानिस भस्म हुन्छन्, भस्मीभूतहरू पुनः यस लोकमा आई पुत्रादिले दिएको पिण्डपानी खान्छन् भन्ने कुरा सम्भव छैन"-यस्तो भनाइ पनि कसै कसैको हुन सक्ला, तर त्यसो भन्नु भूल हो र शास्त्रको मर्म नबुझ्नु पनि हो। मर्ने शरीरमात्र हो, त्यसमा अन्तर्निर्हित आत्मा नित्य छ, अविनाशी छ। त्यसो हुँदा कहिल्यै मर्दैन र शस्त्र-अस्त्र-अग्नि-जल-वायु कसैले मार्न (नाश गर्न) पनि सक्दैन।[४१४] कुरो यति मात्र हो-जीर्ण, शीर्ण, निर्बल भएको वा सबल नै भए पनि मोटर, रेल, प्लेन आदि दुर्घटनामा परी क्षत-विक्षत एवं निःसार हुन पुगेको वा अग्नि, जल, विष, बन्धन आदिको संयोगले अयोग्य एवं निरर्थक बन्न गएको मानव देह छोडी अन्य नयाँ, सबल र योग्य शरीरमा प्रवेश गर्दछ।[४१५] जस्तो वृक्ष, वनस्पति आदिको बीजमा तिनको सर्वाकार सूक्ष्मरूपले अन्तर्निर्हित भएको हुन्छ, माटो, पानी, हावा आदिको संयोग पाएपछि मात्र रुख बिरुवाको रूपमा प्रस्फुटित हुन्छ। त्यस्तै मानव आत्मा पनि पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतका अतिसूक्ष्म पञ्चतन्मात्राका साथ प्रकाशित हुन्छ। केही समयपछि पुनः उनीहरूसँगै देहबाट निस्कन्छ र अन्यत्र जान्छ। आत्मा पनि दुई प्रकारको छ- परमात्मा र जीवात्मा। जो सुखदुःखादिरहित नित्य, सर्वज्ञ र सर्वव्यापक छ, जसमा

---

४१४. नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः॥ (गीता, २।२३-२४)

४१५. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥ (गीता, २।२२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अखिल ब्रह्माण्ड विराजित छ, त्यो परमात्मा हो, जीवात्मा परमात्माकै अंश हो। विषयासक्त मनोयोगले गर्दा जीवात्माले सुख दुःखको अनुभव गर्दछ तापनि सत्य सनातन र परमाणुरूपले रहेको हुन्छ, जो प्रत्येक मानवमा भिन्न-भिन्न प्रतीत हुन्छ। यस रूपमा रहेको जीवात्माले जब मनुष्य शरीर परित्याग गर्दछ, त्यसबखत ऊ गतिहीन, निर्बल, दुःखित, चिन्तित, पीडित, क्षुधित, तृषित र आश्रयहीन पनि हुन्छ। यस्तो अति दयनीय अवस्थामा प्राप्त जीवात्माको तृप्ति, सबलता, सुख, शान्ति र सद्गतिका लागि उसका छोरा, नाति आदिले श्रद्धा, भक्ति, विश्वास र शुद्धताका साथ अनिवार्यरूपले और्ध्वदेहिक क्रिया गर्नैपर्ने शास्त्रको उद्घोष रहेको छ। श्रद्धापूर्वक गरिएको कर्मबाट अवश्य पनि मृतकको आत्माले सद्गति प्राप्त गर्छ र उसलाई सन्तोष र सुखको अनुभव हुन्छ। हामी सनातन धर्मावलम्बीका सम्पूर्ण कार्यहरू यसै विश्वासको जगमा अडेका छन्।

जस अनुसार त्यसमा अन्त्यकर्म, मलिन, मध्यम र उत्तम चार किसिमका क्रिया पर्दछन्। मरण अवस्थामा गरिने दशदानादि दानप्रदानलाई अन्त्यकर्म, मृत्यु भइसकेपछि दश दिनसम्म गरिने क्रियालाई मलिन क्रिया, एघारौं दिनमा विष्णु-शिव-यमादिलाई पिण्ड दिई गरिने श्राद्धलाई मध्यम क्रिया र सपिण्डी गर्नुभन्दा अगाडि सपिण्डनाधिकार प्राप्तिका निम्ति गरिने आद्यमासिकादि षोडश श्राद्ध र सपिण्डीकरणसमेतलाई उत्तम क्रिया भन्ने गरिएको छ। यी क्रियाले आफ्ना मृतक पित्रादिलाई प्रेतत्त्वबाट निवृत्त गराई सद्गतिमा पुऱ्याउनुका साथै अक्षय्य सुख एवं शान्ति प्रदान गर्दछन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्त अनुसार क्रिया गर्नु प्रेतात्माको तृप्ति र समुन्नतिका लागि हो भने आशौच बार्नु आफ्नो शुद्धिका लागि हो। यी दुवै कुरा गर्नु वैदिक सनातन धर्म मान्ने हामी सबैको परम कर्तव्यभित्र पर्न जान्छन्। त्यसैले यी दुवै कुराको यस ग्रन्थमा विशद् विवेचन गरिएको छ।

प्रा.डा. रामचन्द्र गौतम लिखित आशौच-विवेचन अन्त्येष्टिप्रकरण समाप्त।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पारिभाषिक शब्दार्थ

१. अघात्मक आशौच - कुलव्यापी आशौच ।
२. अघवृद्धिमत् आशौच - पूर्वाशौचशेषले शुद्ध नहुने आशौच ।
३. अतिक्रान्ताशौच - बार्नुपर्ने दिन बितेपछि सुनेको आशौच ।
४. अल्पाशौच - थोरै दिन बार्नुपर्ने आशौच ।
५. अनुपनीत - व्रतबन्ध नगरेको ।
६. अन्त्येष्टि - मर्ने बेलामा र मरिसकेपछि गरिने क्रिया ।
७. अन्त्यसंस्कार - दाहादिक्रिया ।
८. अन्त्यकर्म - मरणकालमा र मरण भइसकेपछि गरिने क्रिया ।
९. अस्पृश्य - छुन नहुने ।
१०. असपिण्ड - सपिण्डीबाहिरको ।
११. अधरोच्छिष्ट - दिसापिसाब नधोएको ।
१२. अनौरस छोरा - दत्तक,कानीन आदि छोरा ।
१३. असंस्कृत - व्रतबन्ध नगरेको केटो र विवाह नगरेकी केटी ।
१४. अक्षतयोनि - योनि क्षत नभएकी केटी ।
१५. अनुलोमजाति - माथिल्लो जातको पुरुषले तल्लो जातकी स्त्रीमा जन्माएको सन्तान ।
१६. असवर्ण - भिन्न वर्ण ।
१७. असगोत्र - गोत्र नमिल्ने ।
१८. औरसपुत्र - वैदिक विधिपूर्वक विवाह गरिएकी सवर्ण पत्नीमा जन्माइएको छोरो ।
१९. और्ध्वदेहिक क्रिया - दाहसंस्कारादि क्रिया ।
२०. उपनीत - व्रतबन्ध गरेको व्यक्ति ।
२१. उत्तमक्रिया - मरण भएको वर्ष दिनसम्म गरिने क्रिया ।
२२. कर्मकर - घरमा काम गरी बस्ने मान्छे ।
२३. क्रियाकर्ता - क्रियापुत्री ।
२४. जननाशौच - सुत्केरो (सूतक)
२५. दीर्घाशौच - दश दिने आशौच ।
२६. नाल - नाभि (नाइटो) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२७. पतित - आफ्नो जातबाट च्युत (जात फालेको)।
२८. प्रसव वेदना - बच्चा पाउँदाको व्यथा।
२९. पूर्णाशौच - तोकिएको जति आशौच।
३०. पात - चारौं वा पाँचौं महिनाको गर्भ तुहिनु।
३१. पक्षिणी - दुई दिन एक रात वा दुई रात एक दिन (३६ घण्टा)
३२. प्रतिलोम जाति - तल्लो जातिको पुरुषले माथिल्लो जातकी स्त्रीमा जन्माएको सन्तान।
३३. महागुरु - वाबु, आमा र पति।
३४. मध्यम क्रिया - एकादशाहमा गरिने क्रिया।
३५. मलिन क्रिया - दश दिनसम्म गरिने क्रिया।
३६. शुक्र - पुरुषको वीर्य।
३७. शोणित - स्त्रीको रज।
३८. शिशु - वालक।
३९. शव - लास।
४०. शावाशौच - मरणाशौच।
४१. सज्योति - दिनमा सूर्य र रातमा तारा नअस्ताएसम्म।
४२. सपिण्ड - सात पुस्ताभित्रको दाजुभाइ।
४३. सोदक वा समानोदक- आठदेखि चौध पुस्तासम्मको दाजुभाइ।
४४. सगोत्र - पन्ध्रदेखि एक्काईस पुस्तासम्मको दाजुभाइ।
४५. स्राव - चार महिनासम्मको गर्भ तुहिनु।
४६. सम्पाताशौच - खापिएको आशौच।
४७. साधारण सगोत्र - एक्काईस पुस्तामाथिका दाजुभाइ।
४८. सङ्गवकाल - दिनमानलाई पाँच भाग लगाउँदा दोस्रो भागमा पर्ने काल।
४९. स्थण्डिल - पिण्ड वेदी (ढिकुरो)

प्रायः सबैजसो पारिभाषिक शव्दको अर्थ त्यही शीर्षकमा पनि दिइएको छ, जुन शीर्षकमा पारिभाषिक शव्द आउँछ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सङ्क्षिप्त शब्दसूची

पृ.	- पृष्ठ ।
टि.	- टिप्पणी ।
शु.य.सं.	- शुक्ल यजुर्वेद संहिता ।
गौ.ध.सू.	- गौतम धर्मसूत्र ।
आ.ध.सू.	- आपस्तम्ब धर्मसूत्र ।
बौ.ध.सू.	- वौधायन धर्मसूत्र ।
पा.गृ.सू.	- पारस्कर गृह्यसूत्र ।
म.स्मृ.वा मनु.	- मनुस्मृति ।
म.मु.व.	- मन्वर्थमुक्तावली ।
या.स्मृ.वा याज्ञ. वा या.	- याज्ञवल्क्य स्मृति ।
प.स्मृ.वा परा.	- पराशरस्मृति ।
वि.म.वा विद्वन्म.	- विद्वन्मनोहरा ।
मि.क्ष.वा मिता.	- मिताक्षरा ।
वि.स्मृ.वा विष्णु.	- विष्णुस्मृति ।
अ.द.स्मृ.	- अष्टादश स्मृति ।
श्री.वा.रा.	- श्रीमद्वाल्मीकि रामायण ।
म.भा.शा.प.	- महाभारत शान्ति पर्व ।
ग.पु.	- गरुडपुराण ।
अ.को.	- अमरकोश ।
नि.सि.	- निर्णय सिन्धु ।
ध.सि.	- धर्मसिन्धु ।
ष.शी.वा ष.	- षडशीति ।
श्लो.	- श्लोक ।
शु.च.	- शुद्धिचन्द्रिका ।
शु.म.	- शुद्धिमयूख ।
कृ.क.त.	- कृत्यकल्पतरु ।
कृ.क.त.शु.का.	- कृत्यकल्पतरु शुद्धिकाण्ड ।
च.चि.म.प.ख.	- चतुर्वर्ग चिन्तामणि परिशेष खण्ड ।
आ.प.	- आशौच पञ्जिका ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अ.क.दी.	- अन्त्यकर्म दीपक ।
कृ.सा.स.	- कृत्यसारसमुच्चय ।
श्रा.वि.	- श्राद्धविवेक, श्राद्ध विमर्श ।
स.र.व.	- सत्कर्मरत्नावली ।
भा.	- भाग ।
वै.ध.मू.	- वैदिक धर्म मूलरूपमा ।
अ.प.	- अन्त्यपद्धति ।
वी.मि.स.प्र.	- वीरमित्रोदय समय प्रकाश ।
क.का.प्र.	- कर्मकाण्ड प्रदीप ।
पु.चि.	- पुरुषार्थ चिन्तामणि ।
ध.शा.इ.	- धर्मशास्त्रका इतिहास ।
अ.	- अध्याय ।
ल.हा.	- लघुहारीत ।
शा.त.	- शातातप ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भग्रन्थसूची

१- **शुक्ल यजुर्वेदसंहिता,** उव्वट-महीधर-व्याख्यासहित, मोतीलाल बनारसी दास दिल्ली, सन् १९७८ ।
२- **गौतमधर्मसूत्र**, मिताक्षरावृत्तिसहिता, चौखम्वा संस्कृत सीरिज अफिस वाराणसी-१, सन् १९६६ ।
३- **आपस्तम्बधर्मसूत्र**, हरदत्तमिश्र-विरचित उज्ज्वलावृत्तिसहित, चौखम्वा संस्कृत सीरिज वाराणसी-१, वि.सं. २०२६ ।
४- **बौधायन धर्मसूत्र**, गोविन्द स्वामिप्रणीत विवरणसहित, जयकृष्णदास हरिदास गुप्त, चौखम्वा संस्कृत सीरिज बनारस, सन् १९१७ ।
५- **पारस्करगृह्यसूत्र**, भाष्यपञ्चक सहित, बम्वई सन् १९१७ ।
६- **मनुस्मृति**, कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहित, मणिलाल इच्छाराम देसाई, सन् १९१३ ।
७- **याज्ञवल्क्यस्मृति**, विज्ञानेश्वरप्रणीत मिताक्षरासहित, चौखम्वा संस्कृत सीरिज वाराणसी, वि.सं. २०२४ ।
८- **पराशरस्मृति**, विनायक पण्डितकृत विद्वन्मनोहरा व्याख्यासहित ।
९- **विष्णुस्मृति**, नन्दपण्डित विरचित वैजयन्ती व्याख्यासहित, चौखम्वा संस्कृत सीरिज अफिस वाराणसी-१, वि.सं. २०१८ ।
१०- **अष्टादशस्मृति र स्मृतिसमुच्चयादर्श** ।
११- **बीस स्मृतियाँ**, सम्पादक- श्रीरामशर्मा आचार्य, प्रकाशक- संस्कृति संस्थान बरेली, सन् १९७९ ।
१२- **श्रीमद्वाल्मीकिरामायण**, सम्पादक- पं. शिवराम शर्मा वासिष्ठ, चौखम्वा विद्याभवन वाराणसी, सन् १९५७ ।
१३- **महाभारत**, सम्पादक- पं. श्रीपाद दामोदर सातबलेकर, प्रकाशक- वसन्त श्रपाद सातवलेकर भारत मुद्रणालय गुजरात, सं. २०३६ ।
१४- **श्रीमद्भागवत महापुराण**, गीताप्रेस गोरखपुर ।
१५- **श्रीमद्भगवद्गीता**, शाङ्करभाष्यसहित, गीताप्रेस गोरखपुर ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१६- **गरुडपुराण**, भाषा टीकासहित, श्री दुर्गा पुस्तक भण्डार ।
१७- **अमरकोश,** श्री अमरसिंहविरचित, चौखम्वा संस्कृत सीरिज वाराणसी, वि.सं. २०३४ ।
१८- **निर्णयसिन्धु**, कमलाकरभट्ट विरचित, ज्वालाप्रसाद मिश्रकृत निर्णय सागरसेतु नामक भाषानुवादसहित, खेमराज श्रीकृष्ण दास, श्रीवेङ्कटेश्वर स्टीम् प्रेस वम्वई ।
१९- **धर्मसिन्धु,** श्रीकाशीनाथोपाध्यायविरचित, वशिष्ठदत्त मिश्र कृतधर्मदीपिका हिन्दी व्याख्या र सुदामामिश्रकृत सुधाटिप्पणीसहित, चौखम्वा संस्कृत सीरिज वाराणसी, सन् १९६८ ।
२०- **षडशीति**, आदित्याचार्यप्रणीत, नन्दपण्डितकृत शुद्धिचन्द्रिका व्याख्या समलङ्कृत, चौखम्वा अमर भारती गोपालमन्दिर लेन वाराणसी,, स्तवक ३६७ ।
२१- **शुद्धिमयूख**, श्रीनीलकण्ठ भट्टप्रणीत, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस कोट वम्वई १९४१ ।
२२- **कृत्यकल्पतरु** (शुद्धिकाण्ड), श्रीलक्ष्मीधर विरचित, सन् १९५० ।
२३- **चतुर्वर्गचिन्तामणि,** हेमाद्रिविरचित (परिशेषखण्ड), चौखम्वा संस्कृत संस्थान वाराणसी, सन् १९८५ ।
२४- **आशौचपञ्जिका**, विद्यावाचस्पति श्रीमधुसूदनविरचित ।
२५- **अन्त्यकर्मदीपक**, पं. नित्यानन्दपर्वतीयविरचित, जयकृष्णदास हरिदास गुप्त चौखम्वा संस्कृत सीरिज अफिस वनारस, सन् १९५२ ।
२६- **कृत्यसारसमुच्चय,** श्रीमदमृतनाथझाविरचित, चौखम्वा संस्कृत संस्थान गोपाल मन्दिर लेन वाराणसी, वि.सं. २०३७ ।
२७- **श्राद्धविवेक,** श्रीरुद्रधरकृत, जयकृष्णदास हरिदास गुप्त चौखम्वा संस्कृत सीरिज अफिस वाराणसी, वि.सं. १९९३ ।
२८- **श्राद्धविमर्श**, श्री उमाशङ्कर त्रिपाठीकृत, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी, वि.सं. २०३८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२९- **सत्कर्मरत्नावली** (भाग १-२), श्री ५ गीर्वाणयुद्धविरचित, सम्पादक/ प्रकाशक प्रा. श्री रामनाथ आचार्य, प्रा. श्री दामोदर कोइराला, वि.सं. २०२६ ।
३०- **त्रिंशच्ल्छोकी ।**
३१- **वैदिकधर्म मूलरूपमा,** प्रा. श्री शिवराज आचार्यविरचित, स्वाध्यायशाला कुटुम्ब लाजिम्पाट काठमाडौं, वि.सं. २०४५ ।
३२- **अन्त्यपद्धति**, बाबू माधवप्रसाद शर्मा दूध विनायक वाराणसी ।
३३- **वीरमित्रोदय-समय-प्रकाश**, श्री मित्रमिश्रविरचित, श्री विष्णुप्रसाद शर्मा संशोधित ।
३४- **शुक्लयजुः शाखीय कर्मकाण्ड प्रदीप** ।
३५- **पुरुषार्थ चिन्तामणि,** श्री विष्णु भट्टविरचित, हरिनारायण आप्टेद्वारा प्रकाशित, सन् १९०७ ।
३६- **धर्मशास्त्रका इतिहास**, डा. काँणेविरचित, हरिश्चन्द्र उ.प्र. हिन्दी संस्थान लखनऊ १९८२

यी ग्रन्थका अतिरिक्त अरू पनि धेरै ग्रन्थको सहायता लिइएको छ, तिनको उल्लेख तत् तत् ठाउँमा, मूलमै र टिप्पणीमा पनि गरिएको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

A453

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका प्रकाशनहरू

क्र.सं.	पुस्तक	लेखक/सम्पादक/अनुवादक/टीकाकार	मूल्य
१.	कालचक्रको ज्योतिषभाग र त्यसको विवेचना (पहिलो भाग)	प्रा.नयराज पन्त सह.प्रा.दिनेशराज पन्त	५०/-
२.	स्कन्दपुराण अम्बिका खण्ड	पं.कृष्णप्रसाद भट्टराई	१२५/-
३.	रामराज्यम्	पूर्णप्रसाद ब्राह्मण	२५/-
४.	षड्दर्शनीसंग्रहः	दीर्घराज घिमिरे	३०/-
५.	जनकदर्शनम्	डा.स्वामी रामानन्दगिरी	११५/-
६.	श्रीकृष्ण-श्रीरामचरितादर्शः (पौराणिक उपन्यास)	पूर्णप्रसाद ब्राह्मण	३५/-
७.	श्रीकृष्णचरितामृतम्	पं.दधिराम मरासिनी	२०/-
८.	स्तवमाला	पं.दधिराम मरासिनी	३०/-
९.	पदार्थीयदिव्यचक्षुः	पं.रामेश्वर शर्मा	२५/-
१०.	हरिकेलिमहाकाव्यम्	डा.वेणीमाधव ढकाल	२००/-
११.	स्वर्गद्वारी-महाप्रभुचरित्र	दुर्गादत्त उपाध्याय	४५/-
१२.	संस्कृतशिक्षणाभ्यासः (प्रथमभागः)	प्रा.नीलमणि ढुंगाना	५२/-
१३.	संस्कृतशिक्षणाभ्यासः (द्वितीयभागः)	प्रा.नीलमणि ढुंगाना	५०/-
१४.	संस्कृतविद्वत्सम्मेलनसंस्मरणग्रन्थः	प्रा.शिवहरि मरहट्ठा	२४०/-
१५.	मधुरिमा (संस्कृतकवितासंग्रहः)	प्रा.भागवतप्रसाद शर्मा	२५/-
१६.	पं.कुलचन्द्र गौतम र उनको साहित्य साधना	टीकाराम अधिकारी	११०/-
१७.	गोरखा दरवार क्षेत्रको सांस्कृतिक पक्ष यसको उद्भव र विकास	लोकप्रसाद शर्मा भट्टराई	२८५/-
१८.	गण्डकीगौरवम्	उमानाथ पन्थी	३०/-
१९.	श्रीरामचरितामृतम्	दधिराम मरासिनी	५०/-
२०.	व्याकरणप्रवेशिका	प्रा.स्थानेश्वर गौतम	१००/-
२१.	साहित्यप्रवेशिका	प्रा.तीर्थराज सुवेदी	५०/-
२२.	कर्मकाण्ड भाष्करः	दधिराम सुवेदी	३५०/-
२३.	संस्कृत नेपाली शब्दकोष	कुलचन्द्र गौतम	२६५/-
२४.	तन्त्रचिन्तामणिः	नवमी सिंह (सं.प्रा.विद्यानाथ उपाध्याय)	२९०/-
२५.	नेपाली कविता र ध्वनि सिद्धान्त	प्रा.अम्बिकाप्रसाद अधिकारी	४०/-
२६.	दाता स्मारिका		४२५/-
२७.	स्थानीय जडिबुटीद्वारा स्वास्थ्य रक्षा	डा.श्याममणि अधिकारी	१२५/-
२८.	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् समन्वयाध्यायः नेपाली भाषानुवादसहितः	भाष्यकार-शङ्कराचार्य, अनुवादक पं. मीनप्रसाद नेपाल सं.डा.वेणीमाधव ढकाल	~~४१५/-~~
२९.	हरिकेलिनवनीतम् मञ्जुबोधिनीटीका विलसितम्	वंशमणि शर्मा	६८/-
३०.	गण्डकीमाहात्म्यम्	डा. टीकाराम अधिकारी	९५/-
३१.	संस्कृतरचनाप्रकाशः १	प्रा.नीलमणि ढुंगाना	८६/-
३२.	संस्कृतरचनाप्रकाशः २	प्रा.नीलमणि ढुंगाना	५८/-
३३.	संस्कृतरचनाप्रकाशः ३	प्रा.नीलमणि ढुंगाना	४२/-
३४.	सुन्दरचरितनाटकम् यशोदाभिधया टीकया समलङ्कृतम	छविलाल सूरि	९५/-
३५.	अन्त्यकर्मपद्धतिः (नेपाली भाषा टिप्पणी सहित)	पं.दधिराम मरासिनी	१३२/-
३६.	नेपाल भारत सम्बन्ध संस्कृत विद्वद्गोष्ठी स्मारिका	सं.प्रा.तीर्थराज सुवेदी	१५५/-
३७.	श्राद्धविधिः (नेपाली भाषामा विधि निर्देशसहित)	पं.ऋषिराम घिमिरे	१३५/-
३८.	व्रतवन्ध पद्धतिः (नेपाली भाषामा विधि निर्देशसहित)	पं.ऋषिराम घिमिरे	१४२/-
३९.	विवाह पद्धतिः (नेपाली भाषामा विधि निर्देशसहित)	पं.ऋषिराम घिमिरे	१७२/-
४०.	श्रीचक्रको उपासना र क्रमदीक्षा रहस्य	सं.नन्दन भट्टराई	२३०/-
४१.	सौश्रुत निघण्टु		१२०/-
४२.	भैरवानन्द नाटकम्	सं.ज्ञानमणि नेपाल	१४५/-
४३.	संस्कृतं नेपाली वृहत् शब्दकोष		१,०००/-
४४.	हरिहर प्रार्थना पुष्पाञ्जली	पं. धनञ्जय मरासिनी	१००/-
४५.	पं.हेमराज पाण्डेय र उनको जीवनी		१८०/-
४६.	राजविधानसार	रङ्गनाथ पौडेल	६०/-
४७	अनुसन्धानप्रकाशः	डा.हरिप्रसाद आचार्य प्रा.स्थानेश्वर गौतम	५०/-
४८.	लघुसिद्धान्त कौमुदी नेपाली टीका	प्रा.डा.दुर्गादत्त शर्मा उपाध्याय	८७५/-
४९.	अष्टाध्यायी (शारदा विवृत्ति टीका)	प्रा.डा.हरिप्रसाद आचार्य	१००/-
५०.	अष्टाङ्गसंग्रह (अंग्रेजी, नेपाली टीका)	वाग्भट (अनु डा.श्याममणि अधिकारी)	८७५/-
५१	संस्कृत भाषा प्रशिक्षण निर्देशिका		६०/-
५२.	पाणिनीयव्याकरणात्प्राक्तन व्याकरणानां पर्यालोचनम्	डा. टीकाराम पन्थी	
५३.	न्यायसिद्धान्त मुक्तावली (अनुमान खण्ड, नेपाली अनुवाद)	केशवशरण अर्याल र रघु नेपाल	

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal